

ISSN 1607-2782

**Республикалық
ғылыми-әдістемелік
журнал**

**Республиканский
научно-методический
журнал**

**Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университетінің**

**1999 жылғы наурыздан
бастап шығады**

№ 1 (40) 2013

ХАБАРШЫСЫ

Бас редактор

- БИСЕНОВ Қ.А., техника ғылымдарының
докторы, профессор

Бас редактордың
орынбасары

- ШАЛБОЛОВА Ү.Ж., экономика
ғылымдарының докторы, профессор

Жауапты редактор

- ОМАРОВ Қ.Ә., география ғылымдарының
кандидаты, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Аруова Л.Б.
Баканов Ғ.Б.
Досжанов М.Ж.
Ибадуллаева С.Ж.
Кәрібозұлы Б.
Қарлыханов Т.Қ.
Қожақұлы Ө.
Қошқаров С.И.
Майгелдиева Ш.М.
Сәдуақасұлы Ж.
Сәтбай Т.Я.
Сейсенов Б.
Тоқтамысов Ә.М.
Үдербаев С.С.
Шомантаев А.Ә.
Майгелдиева Ж.М.
Убайдуллаева Г.

- техника ғылымдарының докторы, профессор
- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
- техника ғылымдарының докторы, профессор
- биология ғылымдарының докторы, профессор
- филология ғылымдарының докторы, профессор
- техника ғылымдарының докторы, профессор
- тарих ғылымдарының докторы, профессор
- техника ғылымдарының докторы, профессор
- педагогика ғылымдарының докторы, профессор
- филология ғылымдарының докторы, профессор
- тарих ғылымдарының докторы, доцент
- философия ғылымдарының докторы, профессор
- ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, доцент
- техника ғылымдарының докторы, профессор
- ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор
- филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- филология ғылымдарының кандидаты

ОҚЫРМАНҒА!

Құрметті оқырман қауым!

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы - «ҚМУ Хабаршысы» 1999 жылғы наурыздан бастап, жылына екі рет шығады. Хабаршы ғалымдардың жүргізген зерттеулерінің маңызды тақырыптарын қамтитын мақалалары мен материалдары көпшілікке танымал беделді ғылыми басылым. Оның беттерінде елімізді үдемелі индустриалдық- инновациялық дамытудың өзекті ғылыми мәселелері, халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті мамандар даярлау тәжірибесі мен болашағы талқыланып, білім беру, ғылым мен өндіріс салаларын интеграциялаудың озық үлгілері жарық көреді. Сонымен қатар, үздіксіз білім беру жүйесіндегі жаңа технологиялар мен оқу-әдістемелік жұмыстар әрі руханият, мәдениет, спорт және өнер саласындағы ізденістер жарияланып отырады. Журналда еліміздің, алыс және жақын шетел ғалымдарының еңбектері, университет базасында өткен ғылыми конференциялардың материалдары, танымдық, тәлім-тәрбиелік мақалалар, жастардың ғылыми шығармашылығы, оқу орнымыздың тыныс-тіршілігі туралы ақпараттар мен жаңалықтар көпшілік назарына ұсынылады.

«ҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы профессор-оқытушыларға, мұғалімдерге, ғылыми қызметкерлерге, жас ғалымдар мен студенттерге, сондай-ақ Қазақстанның білім беру мен ғылым саласындағы жетістіктері және жаңалықтарымен танысқысы келетін зиялы қауымға арналған.

Құрметті қауым, Сіздерді журналдың белсенді авторы және оқырманы болуға шақырамыз!

Редакция алқасы

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕР

К.С. ҚАМЗАЕВА, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап синтаксистің нысаны сөз тіркесі және сөйлем болса, соның ішінде сөйлемнің орны қай жағынан болса да ең елеулі орын алады деп айтуымызға болады. Тіл – қарым-қатынас жасаудың құралы да, сөйлем - сол қарым-қатынас жасауда кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Кісінің ойы әр алуан, әрқилы болғандықтан, соларды айту үшін жұмсалатын сөйлемдер, олардың құрамы да түрлі-түрлі болады [1, 106-107 бб.].

Сөйлем синтаксистік конструкциялардың ішкі құрылымдық ережесі негізінде ұйымдасқан коммуникативті бірлік ретінде адам ойын бейнелейді. Грамматикалық бірліктер арқылы өмірдің нақты көрінісі бейнеленетін сөйлемде, олардың лингвистикалық сипаттамасы тұрғысынан келгенде зерттеушілер арасында сөйлемнің лингвистикалық құрылымы төңірегінде түрлі көзқарастар қалыптасқан.

Тіл біліміндегі сөйлем туралы, оның түрлері жөніндегі түрлі көзқарастарға қарағанда, олар бір-біріне қарама-қарсы болып келеді, енді бір пікірлер бірін-бірі толықтырып, жинақтау сипатына ие.

Сөйлем, оның ережелері туралы пікірлер өте көп. Сөйлемге берілген анықтамалар мен олардың белгілерін атауда тіл білімінде мына белгілер анықталған: предикативтілік, модальділік, коммуникативтілік, интонациялық.

Профессор М. Балақаев сөйлемге мынандай анықтама берді: «Предикаттық қатынас негізінде біршама аяқталған ойды білдіретін тиянақты сөздер тізбегін сөйлем дейміз» – дейді [1, 16 б.]. Бұл анықтамадан предикаттық қатынас арқылы сөйлем бастауыш, баяндауыш негіз болатынын басты өлшем болу керек. Лингвистикалық әдебиеттерде баяндауыш қызметін етістік сөз табы атқарады деген көзқарас басым болып, есім сөздердің баяндауыштық қызметі ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалып келді. Дегенмен барлық синтаксистік еңбектерде сөйлемнің түрлеріне қатысты, баяндауыштың жасалуына қатысты есім сөздер туралы айтылып отырды.

Қазақ тілінде сөйлемдердің зерттелуі ХІХ ғасырдан басталды деп айтуға болады.

1839 жылы Қазан қаласында басылып шыққан А.К. Казамбектің «Грамматика турецко-татарского языка» деген еңбегінде синтаксис мәселесін «Общее словосочетание» (ІІІ бөлімі) түрінде ат беріп қарастырған. Негізгі тарауларда сөздердің байланысы (словосочетание), есім мен етістік сөздердің (не формаларының) синтаксистік қызметі сөз болады. Автор «Словосочетаниені» немесе синтаксисті логиканың этимологиясымен байланысу (тіркесу) тәсілі деп түсінеді. Демек, «Словосочетаниенің» грамматикалық және логикалық тұрғыдан қаралатынын ескертеді» [2, 393 б.].

Ал сөйлем туралы «Кіріспеде» мынадай қысқаша түсінік берілген: «... предложение или суждение о предмете посредством сочетания нескольких слов» [2, 394 б.]. Сөйлем мен байымдау (суждение) бір-біріне тепе-тең болып алынады. Сонымен бірге, сөйлемнің бастауыш пен баяндауыштан құралатыны, баяндауыштың бастауышқа байланысты мағына білдіретіні аталып кетеді. Сондай-ақ осы еңбекте бастауыш пен баяндауыштың қандай сөздермен жасалатыны және қандай типті болатыны көрсетілген.

Баяндауыштың дара түрі туралы былай дейді: «Несоставным могут быть: 1. Имена существительные, как собственные, так нарицательные, собирательные и отвлеченные,

определяющие или объясняющие подлежащего... 2. Имя прилагательное, прямо определяющее качество или состояние подлежащего. 3. Местоимения личные и притяжательные... 4. Имена числительные... 5. Неопределенное наклонение всякого глагола... 6. Наречие вообще» [2, 415-416 бб.].

Баяндауыш аталған сөз таптарынан болады деп, бірақ сол сөз таптарының кейбір мағыналық, морфологиялық өзгешеліктері ескертілмейді. Ал, етістік тұлғаларынан болатын баяндауыш туралы айтылмаған.

Профессор Қазамбектің осы еңбегі қазақ тіліне тікелей қатысты болмаса да, түркі тілдерін зерттеуде ерекше орын алады.

Қазақ тілін зерттеуде, оның ішінде грамматиканың ең күрделі саласының бірі синтаксис саласын зерттеген ғалым, профессор П.М. Мелиоранский болды. Ғалым өзінің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген еңбегінде қазақ тілінің синтаксисін зерттеп, көбінесе жай сөйлемге, ал құрмалас сөйлемге азырақ тоқталады.

Профессор П.М. Мелиоранскийдің «Синтаксисінде» сөйлем құрылысы, бас мүшелер жайында былай айтылған: «При плавной, спокойной речи простые предложения состоят по крайней мере из двух членов: подлежащего и сказуемого; как подлежащее, так и именное сказуемое стоят в именительном падеже, и подлежащее стоит обыкновенно перед сказуемым. Сказуемым могут быть имена и глаголы. Если сказуемое выражено посредством имени (а равно именной глагольной формы), то для показания связи между ним и подлежащим употребляются при 1-м и 2-м лице обоих чисел предикативные местоименные аффиксы, а при третьем лице обоих чисел частица «-ды», «-ді» и т.д. Эти аффиксы, а особенно частица «-ды», «-ді», иногда опускаются.

Примечание. Если при именном подлежащем сказуемое выражено именем прилагательным, то при нем обыкновенно повторяется имя, служащее подлежащим. Например, «Твоя лошадь хороша» по-киргизски будет «Сенің атың жақсы ат» [3, 1-2 бб.].

Бұл еңбекте жай сөйлемнің құрылысы, жұмсалы ерекшеліктері, бастауыш пен баяндауыштардың морфологиялық, синтаксистік тұлғалары тар көлемде болса да анықталмаған.

Сөйлем түрлері, жай сөйлем, құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеу А.Байтұрсынұлы есімімен де байланысты. 1925 жылы Қызылорда қаласында басылып шыққан «Тіл-құралдары» (үш кітап) оқу орындарының оқулығы есебінде жұмсалған елеулі еңбек болды. Онда грамматикалық атаулар мен дыбыс, буын, сөз, сөйлем, құрылыстары жайында жүйелі түрде мағлұматтар берілген. Синтаксиске қатысты бастапқы мағлұмат үшінші «Тіл-құралында» баяндалады [4, 6 б.]. А.Байтұрсынұлы еңбегінде жалаң, жайылма, болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, сұраулы, лепті, тілекті, жай сөйлем және құрмалас сөйлем түрлерін бөліп қарастырады. Автор сөйлемдердің түрін жеке бөліп қарастырғанымен, етістікті, есімді сөйлем түрлері туралы пікір қозғамайды. Алайда автордың бұл еңбегінде сөйлем түрлерін ажырату барысында мынадай есімді сөйлемдер кездеседі:

-Болымды сөйлем: *Бурыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар.*

-Болымсыз сөйлем: *Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес* деген сөйлемде *мұрат емес, ұят емес* зат есімдері мен болымсыз етістік арқылы жасалған құрама баяндауыштар сөйлемді тиянақтап тұр.

-Толымды сөйлем: *Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек.*

-Жалаң сөйлем: *Ет жасық. Қымыз-сусын. Аспан ашық.*

-Жайылма сөйлем: *Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада.*

Бұл сөйлемдердегі баяндауыштары *жапырақ, шүберек, сусын, балада, далада* – зат есімнен, *ашық, қымбат* – сын есім сөз таптарынан жасалған есімді сөйлемдер.

-Лепті сөйлем: *Уф, алла! Тамаша қарағанға нұрың қандай!*

А. Байтұрсынов жай сөйлемге мынандай анықтама береді: «Сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деліп аталады» - деп «*Өзің қойған зекетші, біздің елде Жүзбай бар. Жаңа мұның жолдасы қара тамыр Дадан бар. Еріп жүрген соңында қырық-отыздай адам бар*»-деген мысалдар арқылы көрсетеді. Бұл мысалдардан көбінесе баяндауышы «бар» сөзі арқылы жасалып отырғанын көреміз, тек бір ғана сөйлем: «*Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді*» - деп етістікті баяндауыш түрін берген. Автор: «Сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады. Бірі – ішкі, бірі – тысқы. Ішкі жақындық - мағана жүзіндегі жақындық. Мағына жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер **іргелес** деліп, мағына жақындығынан басқа қисын жақындығы бар сөйлемдер **құрмалас** деліп аталады» - дейді. Автордың іргелес сөйлемдерінде де есімді сөйлемдерді кездестіреміз, мысалы: «*Күн ашық. Тоғайлар шат. Ың-жың орман. Сыбағамна қоңыр қаз. Үлесіме үш үйрек*». Осы сөйлемдердің баяндауыштары **ашық, шат** сын есімді, **орман**, жалпы есімді, **қоңыр қаз, үш үйрек** күрделі есімді баяндауыштар арқылы берілген [4, 296-302 бб.].

Салалас құрмаластың: жиылыңқы, қайырыңқы, айырыңқы, сұйылыңқы, қойылыңқы деп бес түрге бөліп көрсетеді. А. Байтұрсынұлының салалас құрмаластың сұйылыңқы қиысу түріне берген мысалында да: «*Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа не болмаса Шалқайғанға шалқай, пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей, атаңнан қалған құл емес*».

Сабақтас құрмалас сөйлемдерді басыңқы және бағыныңқы мүшенің атауымен аталатындығын көрсетеді: бастауыш бағыныңқы, анықтауыш бағыныңқы, толықтауыш бағыныңқы, мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы, мекен пысықтауышының бағыныңқысы, сын пысықтауышының бағыныңқысы, себеп пысықтауышының бағыныңқысы, мақсат пысықтауышының бағыныңқысы, шартты бағыныңқы, ереуіл бағыныңқы. Автордың толықтауыш бағыныңқы берген мысалынан есімді құрмалас сөйлемді кездестіруге болады: «*Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас*». Сондай-ақ шартты бағыныңқы және ереуіл бағыныңқы түрлерінде де құрама баяндауышты есімді сөйлемдер кездеседі: «*Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер. Қыс қатты болса да, мал аман шықты*». Бұл екі сөйлемнің де баяндауыштары **зор, қатты** сапалық сын есімдері мен **бол** көмекші етістігіне –са шартты рай жұрнағының түйдектелуі арқылы және екінші сөйлемнің баяндауышына **да** күшейткіш шылауының тіркесуі арқылы жасалып тұр [4, 306-307 бб.].

А. Байтұрсынұлынан кейін құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеген ғалымдардың – Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Н.Т.Сауранбаев, Т.Қордабаев, Қ.Есенов, Р.Әмір, Б.Сағындықұлы, Т.Ермекова.

Қ. Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген еңбегінде жай сөйлем, жалаң, жайылма сөйлемдерді қарастырып, оларға анықтама береді. Автор: «Сөздің дауыс сазын негізінде үш ірі топқа айыруға болады» - деп «1. Хабар сазы. 2. Леп сазы. 3. Сұрау сазы» - деп атайды. «Жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, сабақтас сөйлем тағысын-тағылардың әрқайсысы хабар сазды да, леп сазды да, бола береді. Мұның керісінше бұл соңғылардың әрқайсысы жалаң да, жайылма да, сабақтас та т.т. бола береді. Өйткені сөйлемді жалаң, жайылма, күрделі жеткіліксіз деп таптастыру – сөйлемнің мүше құрылысына қарай таптастырғанымыз да, хабар сазы, сұрау сазы деп жіктеу – сөйлемнің дауыс құрылысына, әніне, сазына қарай таптастырғанымыз. Сондықтан мүше құрылысы, тіпті сөздігі (лексикасы) жағынан бір-ақ түрлі болатын сөйлем, сазы жағынан түрлі-түрлі болуы мүмкін» - [5, 217-218 бб.] деп автор түсініктеме береді. Қ. Жұбановтың бұл еңбегінде баяндауыш туралы сөз болғанымен, есімді, етістікті баяндауыш деп пікір қозғамаған. Дегенмен, мына мысалдардан есімді баяндауыштарды байқадық: «*-Менің кітабымның түсі көк. –Көк? Қой, қайдан көк болсын, қара шығар*». Осы жерде автор: «Міне, мұндағы

екі сөйлемде де **көк** деген сөз бар. Бірақ алдыңғы сөйлемдегі **көк** пен соңғысының басындағы көктің айтылуында айырма бар. Үйткені алдыңғы сөйлемдегі **көк** мойындай айтылған, соңғы сөйлемдегі бірінші **көк** сұрай, күмәндана айтылған» - деп автор сын есімді баяндауышпен айтылған сөйлемнің айтылудағы мағыналық ерекшелігін атап өтеді. Осы еңбегінде: «*Қай бала? Оқушы бала. Оқушы бала ма? Я, оқушы бала. Әнші бала ше? Ұзын бойлы қараша жігіт*» - [5, 216 б.] деген мысалдарды да есімді сөйлемдер арқылы береді.

1941 жылы шыққан С. Жиенбаевтың «Синтаксис мәселелері» [6] атты еңбегі құрмалас сөйлемнің табиғатын ашуға күрделі еңбектердің бірі болып саналды. 1940 жылы С. Аманжоловтың «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы» жарық көрді [7]. Автор бұл еңбегінде құрмалас сөйлем синтаксисі мәселелеріне көбірек назар аударды. С.Аманжоловтың осы еңбегі өңделіп, қайта басылып 1994 жылы «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» деген атпен шығады [8, 320 б.].

Автор еңбегінің алғашқы нұсқасында есімді құрмалас сөйлемдер кездеседі, бірақ автор есімді құрмалас сөйлемдер туралы ешқандай пікір айтпайды. Мысалы: 1. *Бұрын Қазақстанда ауыл шаруашылығы басым еді. Қазір өндіріс кәсібі басым болды.* 2. *Есіктің алды күртік, күртіктің басынан ақтаяқ жүріп жатыр.* 3. *Қанаи белсенді азамат, Қанаистың (оның) еңбегін колхоз бағалайды.* 4. *Оны айту менің міндетім: қасқырды алдымен айтқан Байбол.* 5. *Менің айтайын дегенім осы, ендігісін өзің біле жатарсың.* 6. *Жамбыл көпті көрген адам, әрі оның өлең шығарудағы тәжірибесі мол.* 7. *Таң жақындап қалды, бірақ түн әлі қараңғы* [7, 120-121 бб.].

Осы мысалдардың баяндауыштарына назар аударып көрелік. Бірінші сөйлем – салалас сөйлем, бірінші сыңарының баяндауышы қатыстық сын есім (*басым*) және (*еді*) көмекші етістігінің түйдектелуінен болса, екінші сыңарының баяндауышы (*басым*) да қатыстық сын есім мен *болды* көмекші етістігінің түйдектелуінен жасалған құрама баяндауыш. 2-ші сөйлем де салалас, бірінші сыңарының баяндауышы (*күртік*) туынды зат есімнен жасалған. 3, 6-шы сөйлемдердің есім баяндауыштары *азамат, адам* – нольдік тұлғадағы жалпы есімдер. 4-ші сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы (*міндетім*). І жақ тәуелдік жалғауы жалғанған зат есім арқылы жасалса, 5-ші сөйлемнің *осы* сілтеу есімдігі құрмалас сөйлемнің есімді баяндауыштары қызметін атқарып тұр. 7-ші сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы (*қараңғы*) сын есімнен болған баяндауыш, қарсылық салалас құрмалас сөйлем.

Көне түркі тіліндегі жай сөйлем синтаксисінің де өзіндік ерекшеліктері мол екендігін ф.ғ.к. О.С.Сапашев «Көне түркі тіліндегі сөйлем мүшелері» атты еңбегінде дәлелдеп, сөйлемнің баяндалу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы және модальды (лепті) сөйлемдер деп қарастырады. Мысалы, хабарлы сөйлемге: «*Талуйқа кішіг тегмедім*» (КТк., 3) «*Теңізге сәл жетпедім*». Сұраулы сөйлемге: *Қағаны мы қысайын тідім* (Тұн.,5) «*Қаған сайласам ше? – дедім*». Модальды сөйлемге: *Қарағұ едгүтү ұрғыл* (Тұн., 34). «*Қарауылды жақсылап ұста*». Жай сөйлем қай тілде болмасын екі басты құрамның синтезінен – бастауыш пен баяндауыштан немесе субъект пен предикаттан тұрады. Ескерткіштер тілін қарастыру барысында көне түркі тілінде есім баяндауыштардың орныға бастағаны байқалады, яғни көне тілдің өзінде предикаты есімнен болып келген сөйлемдер ұшырасады. Көне және қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне тән ерекшеліктің бірі – есімнен болған баяндауыштардың жақтық көрсеткішсіз келуі. Түркі тілдерінде есім баяндауыштың жақтық көрсеткіші жіктеу есімдіктерінің негізінде көрінеді.

Әдебиеттер:

1. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 247 б.
2. Казамбек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. – 1-издание. – Казань, 1839.– 416 с.

3. Мелиоранский П.М. Синтаксис / Краткая грамматика казах-киргизского языка: В 2-х ч. – Санкт-Петербург: Типография имп. АН, 1897. – Ч. 2. – 92 с.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
6. Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. – Алматы: Қазмембас, 1941. – 43 б.
7. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы. Қолжазба ретінде. – Алматы, 1940. – 141 б.
8. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994.

Резюме

В статье рассматриваются особенности именных предложений. Определяются коммуникативно-семантические отношения именных предложений. Также, особенности одного из педагогических измерений и пути составления тестовых задач по новой технологии, основные аспекты в обучении казахского языка.

Summary

The article considers the peculiarities of one of the pedagogical measures and ways of preparing tests on professor V.S.Avanesov's technology based on aspects of teaching the Kazakh language.

УДК 316'9

К ВОПРОСУ О ПРОФЕССИОГРАММЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ж.М. МАЙГЕЛЬДИЕВА, кандидат филологических наук, доцент
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

В своем Послании народу Казахстан «Построим будущее вместе!» Президент страны Н.А.Назарбаев особо подчеркнул, что «для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия». В связи с этим актуальным является организация и проведение целенаправленной работы по развитию полиязычного образования среди будущих учителей русского языка и литературы.

Личность преподавателя, его индивидуальные качества, уровень владения языками, культура речи накладывают неповторимый отпечаток на отношение обучающихся к учебной дисциплине, на уровень его усвоения языка в целом, на уровень усвоения русского языка в частности. Для того чтобы преподаватель наилучшим образом соответствовал потребностям общества, необходимо как систему подготовки будущих преподавателей в вузе, так и самого специалиста сориентировать на те реальные требования, которые предъявляет к нему практика обучения языку, в частности обучения русскому языку студентов казахской аудитории. Такую систему профессиональных требований к преподавателю изучает и формирует дисциплина, которая называется профессиографией. Профессиографический портрет преподавателя воспроизводится в профессиограмме [1, с. 102].

Профессиограмма преподавателя – системно-функциональный портрет преподавателя, включающий в себя описание модели деятельности преподавателя и модели личности преподавателя, содержание которых реализуется через характеристику профессионально-педагогических задач, решаемых самим преподавателем, а также через готовность преподавателя к решению этих задач в процессе обучения русскому языку [1, с. 103].

Профессиограмма (от лат. Professio род трудовой деятельности + греч. Gramma письменный знак, черта, линия) преподавателя – документ, в котором описывается система требований, предъявляемых к преподавателю в области знаний, умений, личных качеств, способностей и профессионального мастерства, систематизированное описание основных требований, предъявляемых к преподавателю [2, с. 249].

В профессиограмме преподавателя отражается то общее, что свойственно педагогической профессии в целом, и то особенное, что характерно для деятельности и личности педагога конкретной специальности. В настоящее время в результате исследований создана профессиограмма преподавателя и квалификационные характеристики почти АО всем педагогическим специальностям, в том числе профессиограмма учителя иностранного языка [3], учителя русского языка как неродного [4; 5].

Профессиональный портрет преподавателя русского языка базируется на анализе его деятельности, которая направлена на решение социального заказа, целей, функций, стадии деятельности. В содержание социального заказа входят, во-первых, потребности общества, во-вторых, потребности обучающихся. Первая часть социального заказа представляет собой потребности страны изучаемого языка в трансляции посредством учебной дисциплины системы интеллектуальных, культурных и других ценностей, вторая часть связана с потребностями обучающихся в овладении в достаточной степени неродным, в данном случае русским, языком. Социальный заказ непосредственно влияет на формулирование целей обучения обучающая, развивающая, воспитательная.

Статус дисциплины «Русский язык» среди других дисциплин, коммуникативно-деятельностный подход к обучению языку приводят к рассмотрению в качестве доминирующей цели, ведущую, практическую цель обучения – обучение общению на русском языке путем формирования у обучающихся коммуникативной, речевой и языковой компетенции.

Развивающая цель реализуется в развитии мотивационно-ценностной, познавательно-логической, практически действенной сфер личности обучающегося.

Воспитательная цель преподавателя русского языка заключается в том, что он как непосредственно своей личностью, стилем профессиональной деятельности, так и предметным содержанием, привлекательностью учебного взаимодействия воспитывает учащихся эстетически, формирует позитивное отношение к русскому языку.

Цели педагогической деятельности и системные связи, в которые вступает преподаватель, определяют его функции в педагогической системе, в частности связь деятельности преподавателя с компонентами педагогической системы: с предметом обучения, средствами обучения, с обучающимися, а также с самим собой как компонентом педагогической системы.

В настоящее время профессионально-педагогические функции преподавателя, составляющие содержание профессиограммы, не получили однозначного определения и толкования. Так, По Молчановскому В., Шипелевичу Л., в профессиограмме преподавателя русского языка выделяются следующие его профессионально-педагогические функции:

- коммуникативно-обучающая функция является ведущей в деятельности преподавателя русского языка, соотносимой с практической целью преподавания и с предметом обучения, его коммуникативным, речевым и языковым содержанием;
- информационно-ретрансляционная функция – функция, соотносимая с предметным содержанием учебной коммуникации и обеспечивающая восприятие, отбор, преобразование и передачу информации;
- мотивационно-стимулирующая функция отражает ориентированность деятельности преподавателя на второго участника учебного процесса и состоит в преобразовании обучающегося из объекта педагогического воздействия в активного субъекта учебного взаимодействия партнеров;
- инструментально-адаптирующая функция выражается в использовании преподавателем русского языка различного рода средств обучения;
- функция самореализации и саморазвития заключается в осознании преподавателем себя, своей деятельности в реальном учебном процессе, в регулировании собственных профессиональных действий и поступков, самооценке, в осуществляемом на этой основе профессиональном самообразовании и самовоспитании [6].

Другие источники в профессиограмме преподавателя выделяют следующие функции:

- конструктивно-организаторская функция проявляется в процессе подготовки урока, в определении его целей и коррекции по ходу урока составленного плана проведения урока;
- обучающая функция определяет деятельность преподавателя по овладению учащимися языком как средством общения;

- информационно-воспитывающая функция заключается в стремлении преподавателя развивать и формировать личность обучаемого, прививать ему высокие нравственные качества, этические нормы;

- гностическая функция заключается в изучении уровня речевых способностей обучающихся, их интереса к предмету, уровня подготовленности к восприятию языка и используемых методов преподавания;

- оценочная функция связана с умением оценить уровень формируемых навыков и умений и произвести их корректировку [2].

Преподаватель русского языка должен обладать профессиональным сознанием, в состав которого входят знания самого предмета (содержания обучения: знания того, чему обучать, что преподавать), знания техники и технологии обучения (методики преподавания: знания того, как, какими средствами обучать, какие приемы при этом использовать), знания тех, кого надо обучать (знание специфики обучающихся, деятельностью предстоит руководить в процессе педагогического взаимодействия), знание того, как все эти знания применять в конкретных ситуациях с учетом конкретных условий.

Способность преподавателя к успешной профессиональной деятельности обеспечивает его профессиональную компетенцию. Профессиональная компетенция включает знания из области дидактики, психологии, языкознания, методики, психолингвистики и других наук, значимых для деятельности педагога. Владение профессиональными умениями (конструктивными, организаторскими, гносеологическими, коммуникативными), а также умениями, позволяющими организовать деятельность обучающихся и управлять такой деятельностью.

В состав компетенций преподавателя русского языка входят лингвистическая, общегуманитарная, психологическая, педагогическая, методическая, профессионально-коммуникативная.

В основу лингвистической компетенции входит комплекс знаний различных концепций описания системы русского языка: нормативное системно-структурное описание русского языка, сопоставительная лингвистика, функционально-коммуникативная лингвистика, социолингвистика, психолингвистика, лингвистика текста, лингвокультурология; комплекс умений: анализировать явления, речевые единицы, речевые действия, коммуникативные единицы, сравнивать, сопоставлять, лингвистически корректно и дидактически целесообразно формулировать правила использования, функционирования, понимания языковых единиц, воспринять и оценить соответствие (несоответствие) речевой продукции и нормами языка, дать лингвистическое обоснование отмеченному отклонению от нормы, владеть культурой профессионального лингвистического чтения, проявляющейся в умениях оперативно ориентироваться в потоке лингвистических публикаций и разработок.

Русский язык при его изучении воспринимается как часть соответствующей, в нашем случае – русской, культуры, интерпретируемой в рамках учебного предмета в дидактических целях. Поэтому немаловажную роль в формировании профессиональной компетенции преподавателя русского языка играет общегуманитарная компетенция, которая выражается в умении преподавателем поддерживать свой «информационный тонус», постоянно находится в поиске, осуществлять отбор, переработку, использование полученной информации.

Обладая рядом специальных умений работы с художественным текстом, с художественной литературой, преподаватель должен владеть умениями отбирать художественный текст в соответствии с общими и частными целями обучения языку, обрабатывать его в соответствии с уровнем общей, языковой и речевой подготовки обучающихся, активизировать восприятие и понимание текста, комментировать и откорректировать понимание текста обучающимися и др.

И.А.Зимняя выделяет следующие психологические знания, входящие в психологическую компетенцию: 1) психология образовательной деятельности как единства учебной и педагогической деятельности; 2) психология учебной деятельности и ее субъекта – обучающегося; 3) психология педагогической деятельности (в единстве обучающегося и воспитывающего воздействия) и ее субъекта (преподавателя); 4) психология учебно-педагогического сотрудничества и общения [7].

Для преподавателя русского языка актуальны умения использования психологических механизмов для диагностических целей, для мобилизации психических процессов, позитивных психологических состояний, для создания условий, стимулирующих личностное раскрепощение,

установления оптимальных отношений между обучающимися, преподавателем и обучающимися, формирования мотивированного отношения к изучению неродного языка.

Теоретической и общеметодической основой деятельности преподавателя являются общепедагогические знания и умения, составляющие его педагогическую компетенцию. Интеллектуальной основой методической компетенции выступают знания теорий, концепций, методической системы в качестве базовых для преподавания русского языка, знание метаязыка, литературы и источников специальной методической информации, знание приемов, методов, способов преподавания русского языка, типологии упражнений, учебников, программ, а также умения мотивации и стимулирования учебной деятельности, коммуникативно-обучающие, информационные, гностические, организационные.

Профессионально-коммуникативная компетенция включает в себя владение технологией педагогического общения и владение педагогической техникой.

Владение технологией педагогического общения представляет собой технологическую готовность преподавателя, владение педагогической техникой – техническая готовность. Технологическая готовность преподавателя – это умение настроиться на предстоящее общение самому и сформировать настрой на общение у обучающегося, добиться коммуникативного контакта, видеть и понимать партнеров по общению, владеть тактикой педагогического общения, управлять общением, оперативно по ходу общения корректировать коммуникативные действия свои и обучающихся, анализировать процесс общения и др.

Владение педагогической техникой включает в себя владение техникой речи, которая предусматривает специальные профессиональные требования к речевому дыханию, дикции, темпу речи, использование пауз и т.д., владение культурой речи, которая предусматривает нормативность речи, точность словоупотребления, грамотность, выразительность речи, ее образность, эмоциональность, яркость, чистоту, уместность, лексическое богатство, вариативность, умение использовать мимику, жесты, профессионально регулировать свое психическое состояние, учитывать национальные особенности восприятия обучающимися русской речи, формировать комфортную коммуникативную обстановку.

Профессиональное самосознание преподавателя складывается из педагогического самоанализа, способности к саморегуляции деятельности. Педагогический самоанализ проявляется в процессе практического взаимодействия преподавателя с обучающимися, когда он старается понимать и целенаправленно регулировать мысли, чувства и действия, в процессе проектирования учебной деятельности обучающихся, когда он осуществляет это проектирование с учетом возможностей, способностей и особенностей обучающихся. В основе саморегулирования лежит следующая последовательность рефлексивных действий: самонаблюдение-самоанализ-самоконтроль-самокоррекция.

В профессиограмме преподавателя русского языка в качестве умений саморегулирования выступают умения своевременно и в достаточном объеме диагностировать условия и результаты своей профессиональной деятельности, прогнозировать трудности в предстоящем педагогическом взаимодействии с обучающимися, предвидеть последствия своих методических поступков, предусматривать варианты решения проблемных ситуаций, рационально спланировать урок, свой труд, адекватно воспринимать, осуществлять оперативную коррекцию собственной речевой коммуникации, контролировать точность и уместность использования в общении средств педагогической техники и др.

Таким образом, профессиограмма преподавателя русского языка компетентна в том случае, если основополагающим фактором профессиональной деятельности будет являться направленность личности. Проявления направленности личности в различных сферах деятельности и различных ситуациях влияют на самооценку человека, на результативность его деятельности, от уровня и степени завершенности которой можно судить о профессиональном портрете, профессиограмме преподавателя.

Для того чтобы успешно выполнять свои функции, преподаватель должен быть компетентным в избранной своей профессии, иметь достаточный для этого уровень сформированности профессионального сознания. Избранный им труд должен быть ему интересен, удовлетворять наиболее насущные из его потребностей, в том числе потребность в реализации собственного потенциала. В этом случае, преподаватель добьется своего профессионального

мастерства, достижение которого обеспечит его целостный профессиональный портрет, его профессиограмму.

Литература

1. Молчановский В.В. Профессиональный портрет преподавателя русского языка как иностранного//Методика преподавания русского языка как иностранного/ Под ред. Э.Г. Азимова. – Москва, 2004. – с. 102-123
2. Лингводидактический энциклопедический словарь/ Щукин А.Н. – М.; Астрель: АСТ: Хранитель, 2008. – 746 с.
3. Профессиограмма учителя иностранного языка: рекомендации/ С.Ф. Шатилов и др. – М.; 1985
4. Есаджаниян Б.М. Научные основы методической подготовки преподавателей русского языка как неродного. – М., 1984
5. Елисеева Т.Ю. Структура профессиональной деятельности преподавателя. – Л.; 1988
6. Молчановский В., Шипелевич Л. Преподаватель русского языка как иностранного. Введение в специальность. – М.; Русский язык. Курсы, 2002
7. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. – М.; Высшая школа, 1989 – 264 с.

Түйіндеме

Мақалада орыс тілі оқытушысының кәсіби шеберлігі туралы мәселе қарастырылған. Ол ішінара екі модельді қамтиды: аталған қызметтің субъектісі ретінде оқытушының тұлғалық моделі және қызметтік моделі. Орыс тілі пәні оқытушысының мақсаты, міндеті, компетенциясы, қызметтік саласы, функциясы сипатталады. Оқытушы кәсібилігінің негізі оның кәсіби педагогикалық зерделілігінде екені айрықша атап көрсетіледі.

Summary

This article considers problems of professional teaching of Russian language which contain two models: the model of activity and the model of personal teaching as subject of this activity. There are aims, problems, competence, sphere of activity, function of Russian teaching. The main idea of this article is pedagogical consciousness of professional teaching.

ӨОЖ 801.3:800.1

ФРАЗЕОЛОГИЯНЫҢ УӘЖДЕМЕДЕГІ КӨРІНІСІ

Ф.Ә.ОСПАНОВА, филология ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Фразеологизмдер компоненттерінің бір-бірімен тізбектелуі, ілесуі жайдан-жай бола салмайды. Бұл құбылыс тіл заңдылықтарына негізделіп жүзеге асады. Олардың жасалуында құраушы компоненттердің рөлі зор. Құраушы компоненттер өздерінің жеке мағыналарынан айырылып, жаңа мағына пайда болған жағдайда, бастапқы мағыналарына сәйкес келмейді. Фразеологизмдердің мұндай өзіндік қасиетін олардың уәждемесін анықтауда мән берген жөн.

Фразеологизмдердің зерттелу тарихы тым әріден басталғанымен ішкі мазмұнын анықтауда уәж, уәжділік, уәжділік арақатынасы, байланысы төңірегіндегі мәселелер әлі де теориялық тұрғыдан кешенді зерттеуді қажет етеді. Фразеологизмдер құрамындағы компоненттердің бірнеше мағыналарының ішіндегі негізгісі деп танылған белгісі халықтың өмірінен, тыныс-тіршілігінен, менталитетінен т.б. хабардар ететін фразеологизмдердің қалыптасуына уәж болады.

Ал уәждеме теориясына сүйене отырып, әуелде еркін тіркестер негізінде жасалған фразеологизмдердің түп-төркініне зер салып, уәжін айқындау, сол арқылы тіркестің қалыптасу түп көзін тауып, өзіндік ерекшеліктерін ажырату арқылы олардың мәні мен мазмұнын ашуға болады. Уәждеме негізінде фразеологизмдер табиғаты тарихи тұрғыдан талданып, оның ішкі құрылымдық мағынасы айқындалады.

«Сөздер уәждемесіз тілдердің де болуы мүмкін емес» (Ф. де Соссюр) дегендей, уәждемесіз тұрақты тіркестің де жасалуы мүмкін емес. Уәждеме тұрғысынан қарастыруда олардың тұрақтылыққа ие болуына дейінгі аралықта қандай тілдік құбылыстар әсер етті деген ойдың тууы мүмкін. Қай тілде болмасын зат не құбылыс атау алғанға дейін тіл заңдылықтарының сұрыптауынан өтеді. Ал мағыналары тасаланған, түсініксіз болып келген атауларға тарихи тұрғыдан талдаулар жасау арқылы ішкі мағынасын анықтауға болады. Фразеологиялық тіркестің уәжінің де заман дамуына орай қолданыс аясының кеңейе түскендігіне көз жеткізуге болады. Мысалы, *жауыр болды* (әбден мезі қылды, ығыры шықты) деген тұрақты тіркестің негізінде көп мініліп арқасы жара болған аттың бейнесі елестейді. Басында атқа байланысты шыққанмен, қазіргі кезде ол мағынасы ұмытылып, қайта жасалынып адамға байланысты айтылады.

Фразеологияның қалыптасу құбылысына адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі негіз болған. Қазақ тіліндегі «арс етті» (беттен алды, қарсы келді) деген фразеологизмнің негізінде иттің қарсылық білдіріп, айбат шегуі жатыр. Кейіннен бұл мағына да адамға қатысты айтылатын болған. Ал енді *от ала келген кісідей* деп, асығыс-үсігіс, «мұрнына су жетпей» жүрген кісіге айтылады. Мұнда от әкелген кісінің бейнесімен салыстыру жатыр. Қазіргі кезде бұл тұрақты тіркестің о бастағы *от ала келу* мағынасы ұмытылып, адамның өзіне тікелей қолданылып жүр. Айта берсек, мұндай тіркестер қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де молынан кездеседі. Қазақ тіліндегі: *бармақ басты, көз қысты, құрдай жорғалау, құйрығын қысу, бармағын тістемей, санын соғып қалу, мұрттай ұшу*. Ағылшын тілінде: *at a snail's pace* (тасбақа жүріс), *hide behind smb's <broad> back* (біреудің артына жасырыну, тығылу), *stamp one's foot at smb.* (аяғымен жер тебу), *pull one's hair out* (шашын жұлу) т.б. деген фразеологизмдердің жасалуының барлығында да ойда қорытылған құбылыстардың нақтылы себеп болғандығын танып білуге болады.

Фразеологизмдердің жасалуында, олардың уәждік белгілеріне қарап бірнеше топқа бөлуге болады. Уәждік белгілер екі топқа 1) сыртқы белгілеріне және 2) функциональді белгілеріне қарай топтастырылды. Яғни сыртқы белгілері бір затпен ұқсастығына, иіс, дәм, пішін, көлем т.б. сияқты экстралингвистикалық себептер тән. Мысалы:

1. Әр түрлі пішінге, геометриялық фигураларға ұқсаудан туған: қазақ тілінде, отырсам-опақ, тұрсам-сопақ; дүниенің төрт бұрышы; төрт құбыласы сай т.б. Ағылшын тілінде: *to square the circle* (мүмкін еместікке жету).

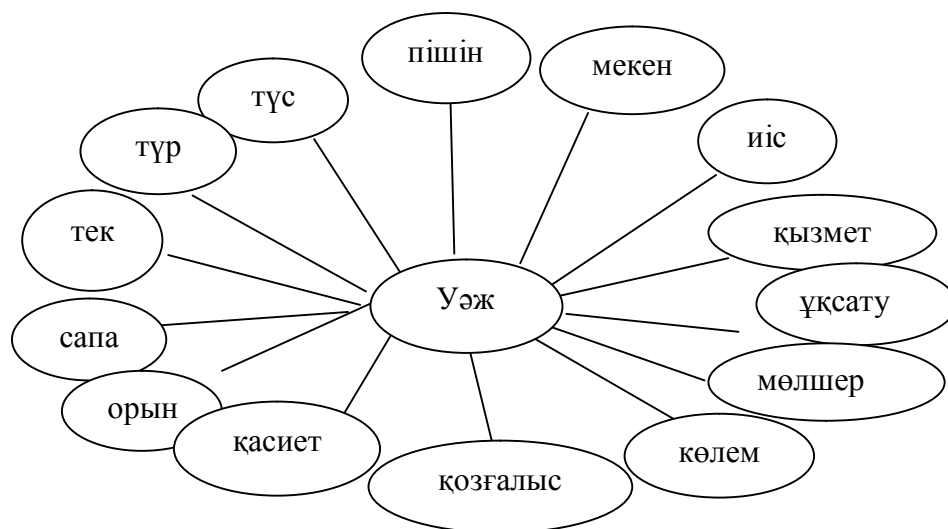
2. Иіс пен дәмге байланысты туындаған: қазақ тілінде, иісі мұрын жарады; удай ащы; иісі қазақ т.б. Ағылшын тілінде: *tastes differ* (дәм өзгешілігі), *acquire a taste for smth* (дәмін табу), *to smb. taste* (біреудің дәмінде), *to one's taste* (біреудің дәміне қарай).

3. Көлем мен мөлшерге байланысты: қазақ тілінде, иненің жасуындай; жуан орта; телегей теңіз; ағыл-тегіл жылау; еңірегенде етегі толу; жұмырына жұқ та (жұғын да) болмау; ортан қолдай т.б. Ағылшын тілінде: *deep waters* (терең су); *long as one's arm* (с.с.а: біреудің қолындай ұзын) // тым ұзын; *(as) deep as a well* (с.с.а: құдықтай терең).

4. Қызмет белгісіне қарай туындаған: қазақ тілінде, шашбауын көтеру; қолжаулық болу; жастығын ала жату т.б. Ағылшын тілінде: *golden key* (алтын кілт); *ring hollow* (дөңгелек шұңқыр); *a storm in a tea-cup* (шай кеседегі дауыл); *to throw down the glove* (қолғапты лақтыру).

5. Бір зат не құбылыстың басқа нәрсеге ұқсастығынан туындаған: қазақ тілінде, абыройы айрандай төгілу; адасқан қаздай; өкпесі қара қазандай т.б. Ағылшын тілінде: *(as)*

timid as a hare (қояндай қорқақ, жасқаншақ); (as) soft as butter (майдай жұмсақ); as like as two peas (екі бұршақтай ұқсас) т.б. Мұны төмендегідей суреттен көруге болады.

Сурет 1 – Уәждік белгілер

Ал фразеологизмдердің қалыптасуына қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Атап айтқанда:

- Әдет-ғұрып, наным-сенімге орай: қазақ тілінде, бауы берік болсын; сүйек жаңғырту; сәрсенбінің сәтті күні, ағылшын тілінде: to serve God and Mammon (с.с.а.: құдай мен мамонға қызмет ету).

- Тарихи кезеңдер мен тарихи тұлғалар: қазақ тілінде, Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама; Есім салған ескі жол; Күлтөбенің басында күнде жиын; қайда барса да - Қорқыттың көрі т.б. Ағылшын тілінде: to fight like Kilkenny cats (с.с.а.: Килкени мысығындай күресу); all roads lead to Rome (с.с.а.: барлық жолдар Римге апарады) // Ел-елге жалғасады; Between Scylla and Charybdis (Сцилла және Харибда арасы) // екі оттың ортасында қалу т.б.

- Жан-жануарларға байланысты: қазақ тілінде, шошқа тағалау; сиыр сипағанды білмейді; ит пен мысықтай т.б. Ағылшын тілінде: to set the wolf to keep the sheep (с.с.а.: қасқырды қой күзетуге қою) // оңай жол ашып беру, to pay in cats and dogs (с.с.а.: ит, мысықтармен төлеу) // ұсақ ақшамен есеп айырысу.

- Түр-түске қатысты: қазақ тілінде, сары ауыз; қызыл кеңірдек болу; ағы-ақ, қызылы-қызыл; көк бақа т.б. Ағылшын тілінде: (as) red as a cherry (с.с.ауд.: шиедей қызыл), black hat (қара қалпақ), as red as blood (қандай қызыл) т.б.

- Адамның дене мүшелеріне (соматизм) қатысты: қазақ тілінде, аузы-аузына жұқпау; бармақ басты, көз қысты; басына қара жамылу; қолды жылы суға малу т.б. Ағылшын тілінде: from head to foot (с.с.а.: бастан аяққа дейін); face to face (бетпе-бет); with open hand (с.с.а.: ашық қолмен); foot to foot (с.с.а.: аяқ-аяққа) //өте жақын аралық т.б.

- Ұзындық, қашықтық, тереңдік өлшемдеріне қатысты: қазақ тілінде, козы көш жер; таяқ тастам жер; ат шаптырым жер; ит жеккен жер т.б. Ағылшын тілінде: at hand //қол созым жер; a stone's throw away //тас тастам жер т.б.

Бұл жайында кейінірек сөз болады.

Фразеологизмдер уәждемесін анықтау барысында мынаған көңіл бөлу керек:

1) фразеологизмдердің тұрақты тіркес болып қалыптасу кезеңінде ненің дәйек, себеп болғанын;

2) олардың тұрақтылыққа ие болуға дейінгі аралықта қаншалықты күйде өзгеріске түскенін, қандай тілдік құбылыстар әсер еткендігін;

3) фразеологизмдер компоненттерінің өзара үйлесуі мен ара қатынасы қаншалықты деңгейде көрініс тапқандығын;

4) олардың компоненттерінің арақатынасы қаншалықты деңгейде семантикалық өзгеріске түскен немесе түспегенін анықтау;

5) сөз қолданыста, мәтінде олардың қаншалықты күйге өзгеріске ұшырағандығын.

Уәждемені фразеологиялық бірліктердің ішкі формасынан бөліп алып қарастыру мүмкін емес. Сөздің ішкі формасы ерте кезден-ақ В.фон Гумбольдт, Х.Штейнталь, А.Потебня еңбектерінде кеңінен көрініс тапты. Гумбольдт: «Ішкі форма – өз байланыстары мен жүйелілік жиынтығынан алынған, жеке дыбыстан ойды білдіруге дейін жеткен түр» [1, 716.], - деп тілдің ішкі және сыртқы жақтарын бөлмей тұтас қарауды жөн санайды. Оның пікірінше, ішкі форма – ұлттық сананың көрінісі, ал тілдердің өзгешілігі – дүниені түсінудегі, ұғынудағы ұлттар айырмашылығының дәлелі. Көрнекті ғалым А.Потебня: «Ішкі форма – сөздегі ой бағытын анықтайды, ол бейненің орталығы, сезімдік қабылдау мен ұғымдардың белгілі жиынтығын көрсететін ұғымға сәйкес негізгі белгі болып табылады» [2, 186.] - дей келе, сөздің ішкі формасы ұғымын орыс тіл біліміне алғаш енгізеді.

Жалпы алғанда, ішкі форма туралы бірізді дәлелденген ілім қалыптаса қойған жоқ. Кейбір ғалымдар еңбектерінде ішкі форманы уәждеуші ономазиологиялық белгі (мотивирующий ономазиологический признак) деп алады. Ал орыс зерттеушісі Ю.С.Маслов: «Уәжділік – сөзде бекітілген және сөйлеуші түсінетін сөздің дыбыстық бейнесінің «негіздемесі», яғни неліктен дыбыстар тіркесі бұл мағынаны беретіндігінің себебінің көрсетілуі» [3, 556.], - дей отырып, ішкі форманы «мотивировка» терминімен қолдануды жөн санайды.

Ішкі форма фразеологизмдердің семантикалық құрылымымен тікелей байланысты және көбінесе оның мағыналық дамуына әсер етеді. Фразеологизмдердің беретін мағынасы оны құраушы компоненттердің жеке мағынасын құрамайды, ол ішкі форма негізінде түсіндіріледі.

Ішкі формаға байланысты Б.Қасым мынадай пікір айтады: «Ішкі құрылым – алғашқы бейне, онда ұғымның негізі жатады. Ішкі құрылым ойға бағыт береді, өзек мағынаның әрі қарай дамуына мүмкіндік жасайды. Атаудың ішкі құрылымында ұғымның ізі жатады. Ішкі құрылым – атауды құрастырушы сыңарлардың өзара байланысын сақтайтын тұтас, жүйелі ерекшелігін көрсететін тілдік құбылыс. Сол арқылы ғана атаудың тұтастығы түсініледі» [4, 746.].

Сөздің ішкі формасы мәселесі - тіл білімінің дербес қалыптасып үлгірген фразеологияға да қатысты сала. Тіпті олардың ішкі формасы сөздің ішкі формасына қарағанда әлдеқайда бай, бейнелі әрі мағыналы саналады. Фразеологиялық мағынаның өзіндік ерекшеліктерін және даму жолдарын оның ішкі формасымен түсіндіруге болады. Ал ішкі форманы фразеологиялық мағынаның қалыптасуымен тікелей байланысты десе де болады. Сондықтан тұрақты тіркестің ішкі формасын анықтау үшін, тіркесті тұтасымен ойша сұрыптап алу керек. Осындай қайта сұрыптау нәтижесінде ауыспалы мағынада беріліп тұрған тіркестің нақты нәрсені ойша абстракциялаудан және соның негізінде жаңа ұғымның пайда болатынын байқауға болады. Ішкі форма айқын болған жағдайда фразеологизмдер мағынасын тез, жылдам түсінуге мүмкіндік туады. Фразеологизмдердің ішкі формасына байланысты белгілі ғалым В.П.Жуков ішкі форманы «еркін сөз тіркестері негізінде жасалынған фразеологизмдердің екі жақтық өзара қатынасының бейнесі» [5, 786.], - деп түсіндіреді. Фразеологизмдердің семантикалық құрылымын зерттеуші ғалым А.М.Мелерович: «ФБ-дің ішкі формасы ретінде материалды форма күйіндегі, белгілі бір фразеологиялық мағынаға қатысты туындатушы, уәждеуші ретінде түрге енген

мағыналық мазмұнды түсінеміз. Көп мағыналы бірліктің әрбір мағынасының ішкі формасы бастапқы, туынды мағынасының қатынасы арқылы анықталады. Ішкі форманы фразеологиялық мағынаға қатысты зерттеу ФБ-дің әр түрлі құрылымдық-семантикалық түрлеріне сәйкес оның белгілі бір түрлерін анықтауға алып келеді.

Ішкі форма өз бойына құнды деректер мен мағлұматтарды сақтайды. Ол номинация (аталым) теориясымен де тығыз байланысты. Номинациялық үдерістің уақыт ішінде жүретіндігіне байланысты онда алғашқы аталым, кейінгі аталым болады десек, фразеологизмдер бойында аталымның бұл екі дәрежесі де тоғысып жатады. Кейінгі аталым – бұрынғы атаудың қасиеттерімен уәжделіп, семантикалық даму нәтижесінде пайда болған жаңа атау. Мұнда фразеологиялық мағынаның қалыптасуындағы затты, іс-қимылдың т.б. орындалуын қарапайым түрде жеткізудегі еркін сөз тіркесі алғашқы аталым болады да, осы ұғым түсініктің келесі бір ұғымды беруінің нәтижесінде пайда болатын, фразеология деңгейінде тұрақталған, тиянақталған, белгілі бір ұғымның бейнелі атауына айналатын тіркес кейінгі аталым болады.

Сондай-ақ Л.К.Жаналинаның алғашқы және кейінгі аталымға берген анықтамасында былай делінеді: «Алғашқы аталым – бір немесе басқа реалияның алғашқы ойластырылумен қатар оған тілдік субститут берілуі кезінде пайда болады, кейінгілер – қайталанатын тілдік емес контактілерді түсіндіреді (шынайы деректер көбейген кезде, оларға қатысты белгі мазмұн ретінде жауап береді)» [6, 244б.]. Демек кейінгі аталымның барлық түрінің негізінде адам ойлауының ассоциативті сипаты жатады. Ал тіл дамуы экстралингвистикалық жағынан табиғат, қоғам, таным байланысы нәтижесінде жүзеге асатын зат → ұғым → атау арасындағы байланысты саралау тікелей осы номинация (аталым) теориясымен жүзеге асады.

Заттың негізгі белгі-қасиетін анықтау (уәждерін) аталым теориясында ең негізгі қағидасы болып табылады. Сондықтан атау мен зат арасындағы тілдік емес себептерді жан-жақты зерттемей тұрып, атаулардың шығу себебін анықтау мүмкін емес. Осыған байланысты тіл білімінде тілдік бірліктердің тууының жалпы заңдылықтарының ойлау, тіл және шындықпен қарым-қатынасын, ондағы сөйлеушінің рөлін зерттейтін саласын номинация делінеді.

А.Ф.Журавлев бұл жөнінде: «Түпкі аталым өзінің таңбасын, белгісін күтіп тұрған затқа ат тағатындай акт ісі болса, туынды аталым – атауы бар затты жаңа атпен таңбалау деген сөз» [8, 1-44 б.], - деп айтып өтсе, қазақстандық ғалым Л.К.Жаналина бұл қағида жайында: «Егер алғашқы аталым дайын элементтерді байланыстыру арқылы түрі және мазмұны жағынан жаңа бірлік туындатса, кейінгі аталымда творчестволық элемент қайта жасау кезеңіне орын береді» [6, 274б.], - деген дәлел айтады.

А.Салқынбай уәждеме теориясын «негіздеме» деп анықтай отырып, мынадай анықтама береді: «Негіздеме теориясы да номинация теориясы сияқты ономазиологиямен тығыз байланысты. Егер номинация теориясы объектінің қалай аталуын зерттесе, негіздеме туынды сөз семантикасының қалай қалыптасатынын, екінші бірлігінің номинативтік мәнінің қалыптасуын, себепші негіздің туынды сөздің мағынасын негіздеудегі рөлі мен маңызын зерттейді» [9, 68б.].

Демек номинация уәждемеге сүйенеді. Уәждеме – номинация (аталым) үдерісінің бастапқы кезеңі. Ол жөнінде М.М. Копыленко: «Уәжділік – атау беру үдерісі алдындағы міндетті кезең... . Уәждеме диахронды, ал уәжділік, жағдай ретінде синхронды түрде ашылады», - дейді. Тіл білімінде уәждеме мен аталым теориясы бір-бірімен ілесіп жүретін құбылыс. Яғни, уәждеме болған жерде аталым жасалады. Бұл екі құбылыс бірін-бірі толықтырып, қатар жүреді.

Ең бірінші сөздің уәжділігін ашпас бұрын оның мазмұны мен ішкі формасының сәйкестілігіне мән берген жөн. Уәжділік шекарасы лексикалық мағынаның оның ішкі формасына өзектелген бөлігімен айқындалады, яғни, сөз тұлғаларының, оның ішінде

фразеологиялық тіркестердің уәжділігін ашу, танып білу аса маңызды екендігі хақ. Фразеологиялық бірліктердің жасалуында тілдік факторларды ғана ескеру жеткіліксіз, оның уәждемесіндегі тілдің ішкі, сыртқы заңдылықтарын да есепке алу керек. Қай тілде болмасын зат не құбылыс атау алғанға дейін тіл заңдылықтарының сұрыптауынан өтеді. Ал мағыналары тасаланған, түсініксіз болып келген атауларға тарихи тұрғыдан талдаулар жасау арқылы ішкі мағынасын анықтауға болады. Фразеологиялық тіркестің уәжінің де заман дамуына орай қолданыс аясының кеңейе түскендігіне көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
2. Потебня А.А. Мысль и язык // История языкознания XIX-XXв.в. в очерках и извлечениях. – М.; 1960. -Ч.I. – С.140
3. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.; 1998. – 160 с.
4. Қасым Б.Қ. Сөзжасам: семантика. Уәждеме. – Алматы: АМУ, 2003. – 167 б.
5. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
6. Жаналина Л.К. Номинация как форма речевой деятельности: дисс. ... докт. филол. наук. – Алматы, 1994. – 310 с.
8. Журавлев А.Ф. Типы значений слова и их мотивированность // Проблемы мотивированности языкового знака. – Калининград, 1976. – 200 с.
9. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

Резюме

В статье широко рассматривается мотивация фразеологизмов двух языков. Раскрывается внутренняя форма фразеологизмов, которые демотивированы. Мотивация фразеологизмов разделяется на несколько групп. Рассматривается взаимосвязь мотивации, номинации и внутренней формы. В статье также характеризуется их национально-культурная специфика.

Summary

The context of the article comprises linguistic analysis concerning interrelation of language and culture and also are defined terminological notions: motive, motivation, motivology, motivation degree, internal form etc. Motivation of phraseology is divided into several groups.

ӘОЖ 800.1:802.0:894.342

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ САЛҒАСТЫРУДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Ф.Ә. ОСПАНОВА, филология ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қазақстанның әлемдік өркениеттегі мемлекет тұлғасы танымал болған жаңа кезеңде ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтарды тоғыстыра, будандастыра қарастырудың маңыздылығы зор. Оның үстіне еліміз өз егемендігін алып, тәуелсіздігі тұғырлы, еңселі ел болып қалыптасқаннан кейін қазіргі кезде шет елдермен мәдени және ғылыми байланыстарымыз ұлғайып, әр түрлі шет ел тілдерін меңгеруге, сол тілде сөйлесіп, қарым-қатынас жасауға қол жеткізіп отырмыз. Соның айғағы ретінде ағылшын тілін қарым-қатынас жасауда статусы жоғары халықаралық тілдің бірі деп танымыз.

Әр ұлттың, әр халықтың ойлау жүйесін анықтау салыстырмалы түрде ғана жүзеге аса алады. Ал, құрылымы әр түрлі тілдерді салыстыра, салғастыра түрде зерттеу – маңызды

мәселелердің бірі. Әдетте фактілерді бір-бірімен салыстыра қарастыру барлық ғылымдарға тән, ортақ тәсіл болып есептеледі. Салыстыру арқылы салыстырып отырған нысанның ерекшеліктері, басқаларға ұқсастық және одан өзгешелік жақтары айқындалады. Салыстырмалы фактілер әр түрлі тілдерден алынуы да, бір тілдің өз фактілері болуы да мүмкін.

Әр түрлі тілдердің фразеологиялық құрамын салыстыра және салғастыра зерттеу бағыты – бүгінде тіл мамандарының назарын аударып отырған өзекті де көкейкесті мәселенің бірі.

Сонымен қатар салғастырмалы фразеология тіл білімінің кеңінен зерттеуді қажет ететін жас ғылым саласына жатады. Бұл жөнінде атақты ғалым М.М.Копыленко: «Әр түрлі тілдердің фразеологиялық тіркестерін салыстыру арқылы аударма теориясы мен практикасы үшін, шет ел тілдерін оқыту әдістемесі үшін маңызды мағлұматтар алуға болады және фразеологиялық тіркестердің жалпыадамзаттық пайда болу көздері мен қолданыстары ашылады» [1, 28б.], - деп айтып өтеді.

Тілдің фразеология саласы – өте күрделі құбылыс болғандықтан, фразеология әр аспектіде, әр қырынан зерттеуді қажет етеді. Ағылшын тілінің фразеологизмдерін зерттеу жұмыстары ғалым А.В.Кунин есімімен тығыз байланысты. Оның ағылшын тілі тіркестерінің табиғатын зерттеуге арналған біршама еңбектері жалпы тіл біліміне, оның ішінде салғастырмалы бағыттағы зерттеулерге негіз болды.

Соңғы кезде қазақ фразеологизмдерін басқа түркі тілдерімен, орыс, неміс және ағылшын т.б. тілдеріндегі тұрақты тіркестермен салыстыра-салғастыра зерттеу мен сөздіктер жасау жақсы жетістіктерге жетуде.

Фразеологизмдер дегенде, оның ерекшеліктері туралы Р.Авакова былай дейді: «Тіл халықтың рухани байлығының ең қажеттілерін-мифологиясын бойына жинайды. Осындай тіл фактілеріне талдау жасау мәдени тамырларымызға үңіле түсуге, оның құпия сырларын түсінуге септігін тигізеді. Фразеологизмдерді мифтік танымға, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға әкеп жүктеу, оларды бір-бірімен байланысты дүние ретінде қарастыруға, оларды мәдениеттің құрамдас бір бөлігі, ұлттық тілдегі бейнесі деп тануға жол ашса, екінші жағынан, ғылымдар сабақтастығын (тіл, мәдениет, тарих, фольклор, этнология, әдебиет және т.б.) жан-жақты теориялық тұрғыдан аша түсуге мүмкіндік береді» [2, 30б.]. Ендеше фразеологизмдер барлық ғылымдар саласымен де тығыз байланысты екен.

Соған байланысты қазіргі кездегі лингвомәдениеттанудың диахрониялық, салыстырмалы, салғастырмалы және лингвомәдени лексикография сынды салалары дамып, оның мәселелері осы салалардан айқын көрініс табуда. Сондықтан да аталмыш ғылым саласы мәдениет пен тіл бірліктерінің жиынтығын танып, тілде көрініс табатын мәдени құндылықтардың қолданылу жүйесін қарастырады.

Лингвомәдениеттану бағытында салыстырмалы-салғастырмалы түрде әр түрлі тілдердің тілдік ерекшеліктерін зерттеген А.Вежбицкая англо-саксондықтар мәдениетін былайша сипаттайды: «Культура, которая обычно смотрит на поведение, без особого одобрения оцениваемое как эмоциональное, с подозрением и смущением. В этой связи можно обратить внимание на то, что английские непереходные эмоциональные глаголы, как правило, выражают негативные неодобрительные оттенки. Англичанам не свойственно отдаваться чувствам. Сама культура побуждает их be glad, а не rejoice, be sad но не pine и be angry скорее, чем fume или gage и т.д.» [3, с.41].

Одан әрі автор: «Ағылшын тілінен орыс тілінің айырмашылығы оның «активті» эмоционалды етістіктерге (куану, сағыну, мұңаю, қобалжу, мазасы кету, қайғыру, мақтану, қорқу, үрейлену, ұялу, қызықтау т.б.) бай екендігімен ерекшеленеді. Осы етістіктердің көпшілігі ағылшын тіліне аударуға да келмейді» дей отырып, орыс тілінің

етістіктері «-ся» жұрнағының көмегі арқылы жасалған. Бұл сол етістікке сыртқы әсердің ықпалымен эмоциялық реңк үстеледі емес, олар өз-өзінен сондай бояуға ие болып тұрғандай әсер қалдырады», – дейді.

Д.О.Добровольский ұлттық реңктегі фразеологизмді анықтаудың екі бағытын ұсынады: біріншісі – басқа тілдер мен мәдениетпен салыстыру негізінде, екіншісі – оның ұлттық нақышы «басқа тілдермен салыстырмай-ақ белгілі [4, 376.].

Фразеологизмдердің мәдени ерекшелігі оның белгілі бір қоғамның материалды және рухани мәдениетінің элементтерімен, оның тарихи, діни ұстанымдары, дәстүрлері, өмір сүретін табиғи жағрапиялық жағдайымен байланыстылығымен айқындалады. Орыс ғалымы Б.А.Ларин де: «Фразеологизмдер әрқашан қоғамдық жағдайды, сол дәуірдің идеологиясын жанама түрде бейнелейді» [5, 223б.], - деп тұрақты тіркестердің қоғаммен, өз кезеңінің идеологиясымен тығыз байланысты, соның айнасы іспеттес екендігіне мән береді.

Ата-баба қазынасы болып табылатын тұрақты тіркестер халықтың, бір-бірімен жалғасқан ұрпақтар арқасында міндетті түрде сақталады. Қажет деп тапқан уақытта сол кезеңде өмір сүрушілер оны қайта жаңғырта, жандандыра алады. Г.Смағұлова: «Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, қазақтардың өмір сферасы қалай анықталып, қандай мәдени өмірге сүйеніп, пікір айтылар еді» [6, 146б.], - деп дұрыс қорытады. Шынымен де, осы халқымыздың асыл туындылары болмаса, олар бүгінгі күнге дейін сақталып жетпесе, жұртымыздың өткен өмірінен мүлдем макрұм қалған болар едік. Сондықтан да тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың көлемді бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Олар халықтың мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің айнасы деуге болады.

О баста мәдениет және тіл деп сөз қозғалғаннан кейін, фразеологизмдердің де мәдениетпен жақындығы, ұлттық нақышты берудегі мәдениетпен сабақтастығы алдағы жазғандарымызда кеңінен қозғалмақ. Өйткені лингвомәдениеттану этнос мәдениетінің тілге, біздің нысанамыз болып отырған фразеологизмдерге әсерін зерттейді. Фразеологизмдер ұлт тілінің ең саналы қабаты десек, онда оның өміршендігі қай халыққа болмасын үлкен жауапты сын жүктейді. Кез келген өз ұлтын сүйетін, ана тілін таза білген адам оларды өз сөздерінде жиі қолдануға тырысады. Әрбір мәдениетті, сауатты кісі, тілге шешен болғысы келетін оқушы, студент халық тіліндегі тұрақты тіркестерді көңілге токи жүріп пайдалануы тиіс.

Фразеологиялық мағынаның табиғаты жеке тұлғаның практикалық тәжірибесімен, сол тілде сөйлеуші халықтың мәдени-тарихи әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты. Барлық жағдайда фразеологизмдерге тән мағына тұрақты тіркесті құрастырушы сөздердің жеке мағыналарына сәйкес келе бермейді, тіркес ішіндегі сыңарлар тұтасып барып, бір мағынаны білдіреді. Мысалы ағылшын тіліндегі: *sell the bear's skin before one's has caught the bear* (с.с.ауд.: атпай тұрып аюдың терісін сату) // қашпаған қара қашардың уызына қарау; тумаған сиырдың уызынан дәмету. Бұл тіркестердің құрамы әртүрлі болғанымен де, мағына тұтастығымен ерекшеленеді. Тіркес «қолдан келмеген іске дәмелену, бос сөзге сену» деген мағынаны білдіреді. Бұл жөніндегі ойын зерттеуші ғалым В.П.Жуков: «Фразеологияның сыңарлары неғұрлым өзінің жеке сөздік қасиеттерін жойған болса, соншалық фразеологияның мағынасы да тұтас бола түседі және керісінше» [7, 14б.], - дей отырып, «... біртұтас уәждендірілмеген мағыналы «бить баклуши, съел собаку» түрлеріндегі фразеологизмдер біртұтас уәждендірілген мағыналы «гнуть спину, закидывать удочки» түрлеріндегі фразеологизмдерге қарағанда өте тұрақты болып келеді», - деп нақтылай түседі. Демек фразеологизмдердің тұтастығы жеке сөзбен бірдей емес. Оларға тән басты белгі – туынды мағынада жұмсалып, бейнелі мән тудыруы.

Фразеологиялық бірліктер (ФБ) субъектіге қатысты, яғни олар дүниені суреттеп қана қоймай, оған қатыстылығын бағалайды, түсіндіреді. Сондықтан да, олар атауыштық бірліктерге қарағанда өзгеше. Көптеген фразеологизмдердің ішкі формасында айқын ұлттық-мәдени бейненің іздері жатқанымен, олар мәдениетті әр түрлі бейнелейді. Фразеологизмдердің мәдени аспектісін ұғынып, түсінуде денотативті аспектінің орны ерекше.

Фразеологизмдердегі мәдени ақпаратты жеткізуші не, олар фразеологизмдерде қалай туындайды? деген мәселелерге келсек, фразеологизмдер о баста күнделікті тіршілік жағдайында, еркін тіркестер негізінде қалыптасып, прототипті жағдайдан мағыналық дамуға түсіп, ішкі формада өзінің алғашқы мағыналық бейнесін қалдырады. Мәдени ақпарат көздері (аңыздар, архетиптер, әдет-ғұрыптар, тарихи оқиғалар іздері, материалдық мәдениет көрінісі) т.б. ішкі формада сақталынады.

Сөздің ішкі формасына терең және жан-жақты талдау жасаған А.А.Потебня зерттеулері кеңес тіл білімінде теорияның одан әрі дамуына жол ашты. Қазіргі кезде тіл білімі зерттеушілер еңбектерінде сөздің ішкі формасы оның ең жақын этимологиялық мағынасы (К.А.Левковская), сөздің дыбыстық жамылғышы мен алғашқы мағынасы арасындағы байланыс сипаты (Р.А.Будагов), сөз мағынасының ішкі семантикалық негіздемесі (П.В.Чесноков), сөздер ретінде берілген аталым (номинация) белгісі (В.Г.Варина) ретінде қаралды. А.А.Потебня сөздің ішкі формасын тудырушы мағына ретінде қарастыра отырып, « ... әрқашан өзінде бір белгіні қамтиды». Бұл белгі «мағына белгісі» ретінде, бұрыннан танылған мен қайта танылған арасындағы жалпы белгі, қайта танылғанды сөзде беретін белгі. Осы белгі арқылы алдындағы мағынаның келесі мағынаға қатынасы білінеді. «Белгі (ішкі форма) – алдыңғы сөз мағынасына қатысты тек қана сілтеме, қатынас, жәй оның қабылдануы емес [8, 17- 18б.], - деп өз ойын білдіреді.

Тілдік белгінің ішкі формасында мағыналық ұғымның ізі жатады. ФБ-дің ішкі формасын зерттеу ФБ-дің әртүрлі құрылымдық-семантикалық типтеріне сәйкес белгілі бір типтерін анықтауға мүмкіндік береді. ФБ ішкі формасының әр түрлі типтерін анықтау фразеологиялық абстракция ерекшеліктеріне негізделеді. Абстракцияның негізгі типтері ФБ семантикасына тән заттар мен құбылыстар белгілерін жалпылау болып табылады. Фразеологизмнің ішкі формасы фразеологиялық мағынамен тікелей байланысты. Фразеологизмнің тура мағынасындағы мән, мазмұн тіркесті қайта-қайта ой сүзгісінен өткізу нәтижесінде ауыспалы мағынада қолданыла бастайды. Сөйтіп тіркестің о бастағы біріншілік мағыналары образда өз «ізін» қалдырып, ішкі форманы түзеді.

Фразеологизмдердің ішкі формасында ұлттық мәдени ақпарат көздері жатады. Мысалы: «*ат-шапан [ат-тон] айып*» фразеологизмі бойынша ертеде қазақ салтында ауыл ақсақалдары мен билер шешімімен кінәлі деп танылған адам өз айыбын кем дегенде бір ат пен шапан беріп өтейтін болған. Айып – барымта, қылмыс, ұрлық, дәстүрді бұзғаны т.б. жағымсыз іс-әрекеті үшін қылмыскерге берілетін жаза. Мысалы, көп алдында орынсыз дау, жанжал шығарған адамдарға айып салынатын болған. Жазаланушы адам оны сол сәтте орындауы тиіс. Жеңіл кінәлары үшін тон немесе ат төленеді. Ауыр қылмыс жасағандар тоғыз төлейді. Бұл түйе бастатқан тоғыз мал, немесе ат бастатқан тоғыз мал, немесе өгіз бастатқан тоғыз мал деген сөз. (Түйе бастатқан тоғыз 3 бас түйе, 3 бас сиырдан тұрады. Ат бастатқан тоғыз 3 жылқы, 3 сиыр, 3 қой, т.с.). Әрине бұдан басқа да түрлері бар. [78, 6 бб.]. Қазіргі уақытта салттың мұндай түрі мүлдем жоғалғанымен, ауызекі тілде «айыпты болғанға кешірім сұрау» деген ауыспалы мағынада қолданылады. Мұндай фразеологизмдердің семантикасын ұлттық ерекшеліктер мен дүниетанымынан іздеген жөн.

Фразеологизмдердің мәдени аспектісін түсіндіруде мағынасында денотативті аспектінің де рөлі айрықша. Мысалы ретінде құрамында бір немесе бірнеше компоненттері ұлттық мәдени атаулар болып табылатын фразеологизмдерді көрсетсек:

қазақ тілінде «шашбауын көтеру» (біреудің сөзін сөйледі, жағынды, жыртысын жырты). *Шашбау* – өрілген шаштың ұшын бекітетін алтын, күміс тиындар қадаған лента тәріздес ызған мата [79, 174б.]. *Тұсау кесер* - жүре бастаған баланың аяғына жіп байлап кестіретін дәстүр, ырым. Сонымен қатар бұған тарихи атаулар мен халықтық жалқы есімдерді *Сүлейменнің жүзігіндей, Алатондай ақылды, Абылайдың ақ туы* мысал бола алады. Бұл фразеологизмдер нақты тарихи фактілермен байланысты. Мысалы: «*Асан қайғыға түсу*» тіркесіндегі *Асан* деген кім деген сұрақ тууы мүмкін. Соған ұқсас ағылшын тіліндегі *John Bull* (ағылшындардың мысқыл лақап аты), *Jack of all trades* (бес аспап) тіркесіндегі «*Jack*». Мұндай фразеологизмдер мәдени ақпарат денотация параметрлерімен тығыз байланыса отырып, денотат (*Асан, John*) мәдени ақпаратты таратушы көздері болып табылады.

Қоршаған орта, табиғат құбылыстары адамзат баласына ортақ болғанымен, оны түсінуі, ұғынуы, сезінуі әр халықта түрліше болады. Екі тілдегі фразеологизмдерді салыстырғанда, кейбір фразеологизмдер екі халықтың өзіндік ұлттық қасиеттері, болмыс-бітімі өздеріне тән, мағыналары бірдей, бірақ жасалуы әр түрлі болады. Мысалы, ағылшын тілінде *the lost (stray) sheep* (с.с.ауд.: адасқан қой), қазақ тілінде *адасқан қаздай* тіркестері немесе ағылшын тілінде *burn one's boats* (с.с.ауд.: кемелерін өртеу), «араздасу, ара қатынасын үзу» деген мағынада қазақ тіліндегі осыған ұқсас *ат кекілін кесісу* деген тіркес бар. Бұл тіркестің ішкі формасы ұлттық рәсіммен, ежелгі дәстүрмен тығыз байланысты. Ғылыми деректерге сүйенер болсақ, аттың кекілі, құйрығы оның иесі қайтыс болғанда және адамдар бір-бірімен араздасып, бірінен-бірі мүлде безінгенде кесіледі екен. Қазақ халқының үйреншікті кәсібі мал атауы, оның ішінде атқа байланысты болса, ағылшындарға теңіз шаруашылығы, оның ішінде кеме атауы жайт.

Мағынасы бірдей, ұқсас сөздермен сипатталған тіркестер екі тілде де бар. Қазақ тілінде: *жер соғып қалу*, ағылшын тілінде: *sit down in a puddle* (с.с.ауд.: шалшыққа отырып қалу) т.б. тіркестер мысал бола алады. Ал кейбір ағылшын тіліндегі тіркестердің қазақ тілінде тура баламасы табыла бермейді, сондықтан да мазмұнымен түсіндіруге тура келеді. Мағыналары жарым-жартылай да сәйкес келетін тіркестер көптеп кездеседі. Ағылшын мен қазақ тіліндегі фразеологизмдер түрлі нәрселерді мысалға ала айтқанмен, екеуінің де айтайын деген ойы бір.

«Фразеологизмдердегі мәдени ақпаратты жеткізуші жалпы, фразеологизмдердің қалыптасуындағы басты нәрсе не?» дейтін сұрақты қоятын болсақ, бұл оның прототипті жағдайы мен тура мағынасынан туындайды. Мысалы, қазақ тілінде *тақияға тар келу; табанын тайдыру*, ағылшын тілінде *slip from one's hands* (с.с.ауд.: колдан таю). Мұнда прототипті жағдайдағы алғашқы мағына негізінде фразеологиялық бірліктің бейнесі қалыптасады. Алғашқы мағына бейнеде өз ізін қалдырады. Осыдан келіп, мәдениетпен байланысты, ақпаратты танытушы ішкі форма (ІФ) пайда болады. Мәдениет «іздері» болып табылатын аңыздар, архетиптер, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, тарихи оқиғалар мен материалдық мәдениет элементтері ішкі формада жақсы сақталады. Дегенмен, фразеологизмдердің барлығы мәдени ақпараттарды жеткізушілер болып табылмайды. Қазақ тіліндегі: *аузын ашпау, қас қаққанша*, ағылшын тіліндегі: *from head to foot* (бастан-аяқ), *cock one's nose (hold up one's nose)* //мұрнын көкке көтеру т.б. бейнелі-метафоралы мағынаға негізделген. Бірақ та олар дүниенің тілдік бейнесін жасауда үлкен мәнге ие.

Жалпы әрбір тіл – ұлттық дүниетамын айқындап, өзіндік дүниелік бейнесін қалыптастыратын тілдік жүйе. Тіл мен мәдениет екеуі жеке дара құбылыс болғанымен, тілдік белгінің мағынасы арқылы байланысып, тіл мен мәдениеттің тұтас бірлігін қамтамасыз етеді.

Қай халықтың болмасын фразеологизмдерінің ұлттық ерекшеліктері әр түрлі факторлардан: халықтың тұрмыс-тіршілігінен, оның тарихынан, географиялық жағдайынан, мәдениеті мен әдет-ғұрпынан т.б. анықталады.

Әдебиеттер:

1. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 178с.
2. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 152 б.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.; 1996. – 297с.
4. Добровольский Д.А. Национально-культурная специфика во фразеологии // ВЯ. -1997. - №6. – С.37-48.
5. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.; 1977. – 223с.
6. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 б.
7. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1, Т. 2.

Резюме

Определение ментальных систем каждой нации и народа осуществляется путем сопоставительной формы. Исследование разноструктурных языковых систем в сравнительно-сопоставительном аспекте является главнейшим в языкознании. Путем сопоставительных методов можно выявить сходство и различие фразеологизмов разных систем. В статье характеризуется национально-культурная специфика двух языков. Национально-культурный фон выявляется по-разному в разных культурах.

Summary

This research targets at comparative analysis of motivation of phraseological units in the Kazakh and English languages. The topicality of the article is that to state the points of similarity and diversity of the Kazakh and English phraseological units concerning motivation and determination of linguacultural factors which indicate peculiarity of motivation.

ӨОЖ 316.454.5:378.147.88

**СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ДАМУ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ**

М.А. АЙТБАЕВА, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
А.Б. НУРЕКЕЕВА, магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Соңғы жылдары жоғары білім беру жүйесінде жоғары оқу орындарының құрылымына, білім беру мазмұнына, оқыту технологияларына ықпалын тигізген айтарлықтай өзгерістер туындады. Баланың дамуына және өзін-өзі дамытуға бағытталған ізгіліктік парадигмасына көшкен жоғары кәсіби білім беру жүйесі мұғалімнің дәстүрлі позициясында ғана емес, сонымен қатар неғұрлым кең «адам-қоғам-адам» жүйесінде өзін-өзі жүзеге асыруға дайын болуын талап етеді.

Педагогикалық білім берудің алдында баланың жан дүниесін түсініп, қабылдауға қабілетті, диалог негізінде өзара қатынас құра алатын, ашық қарым-қатынас жасау икемділігі бар, оқушылармен біріккен іс-әрекет барысында позитивті педагогикалық қарым-қатынас жасай білетін, мектептің оқу-тәрбие үдерісінде эмоционалдық жайлылықты қамтамасыз ете білетін мамандарды даярлау міндеті тұр.

Бұл тұрғыдан педагогикалық өзара әрекеттесуге көп көңіл бөліне бастауда. Гуманистік педагогика өзара түсінісуге қол жеткізетін педагогикалық ықпал жасауды тиімді тәсіл деп таниды. Гуманистік педагогика субъектілері позицияларын коммуникацияның базалық формасы болып табылатын диалог арқылы үйлестіреді.

Оқушылармен ізгіліктік тұрғыдан қарым-қатынас жасай алатын және өздерінің кәсіби қызметін жоғары деңгейде ұйымдастыра алатын педагогтарға деген қажеттілік болашақ мұғалімдердің коммуникативтік құзіреттілігін мақсатты бағытта дамытудың бірқатар өзекті мәселелерін туындатады (А.А. Бодалев, В.А. Кан-Калик, А.А. Леонтьев, Н.В. Кузьмина, Н.Е. Щуркова және т.б.).

Соңғы жылдары «құзірет» және «құзіреттілік» ұғымдарын талдауға бағытталған ғылыми-теориялық зерттеулер пайда болды (В.А. Якунин, Э.Ф. Зеер, М.Е. Бершанский, В.В. Гузеев, Л.И. Денисович, О.М. Карпенко, Г.М. Коджаспирова, О.Е. Лебедев, О.И. Лукьяненко, Г.К. Селевко, И.И. Серегина және т.б.).

Отандық педагогика ғылымында құзіреттілік мәселесін Н.Д.Хмель, А.Г.Қазмағамбетов, А.М.Мұхамбетжанова, А.А.Калюжный, Ш.Х.Құрманалина, А.Х.Аренова, С.Т.Каргин, О.С.Сәлімбаев, М.К.Қаламқалиев, Ж.И.Сардарова, Н.Н.Хан және тағы да басқа ғалымдар зерттеді.

Коммуникативтік құзіреттілік құрылымын Л.К.Гейхман, И.И.Рыданова, И.И.Зарецкая, Н.В.Кузьмина; коммуникативтік құзіреттіліктің даму көздерін С.В.Кривцова, Ю.Н.Емельянов, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова; білім беру үдерісінде болашақ мұғалімдердің коммуникативтік икемділіктерін қалыптастыру мәселелерін А.Н.Леонтьев, Е.Б.Быстрой, В.Г.Костомаров, А.В.Мудрик және т.б. қарастырды.

Қазіргі таңда құзіреттілік тәсілі қандай да болсын саланың кәсіби мамандарын даярлаудың негізі болып табылады. Оның маңызы педагогикалық мамандарды даярлауда арта түседі. Бұл мәселе педагогикалық жоғары оқу орындары түлектерінің басым көпшілігінің кәсіби жарамсыздығынан туындап отыр. Кәсіби білім тек кәсіби білім, икемділіктер мен дағдыларды меңгеру ғана емес, сонымен қатар коммуникативті құзіреттілікті дамытудың жоғары деңгейі болып табылады. Біздің көзқарасымыз

бойынша, бұл білім беру субъектілерімен тікелей қарым-қатынас жағдайында өтетін педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады.

Қазіргі заманғы психологияда «күзиреттілік» ұғымы белсенді қалыптасу кезеңінде. Аталған мәселелерді зерттеуге Дж. Равен, Ю.М. Жуков, А.К. Маркова, Ю.Н. Емельянов және т.б. қосқан үлесі зор. Осы ұғымды нақтылау, толықтыру және кеңейту жүзеге асырылып жатыр. Ғылыми-тәжірибелік зерттеулерде «күзиреттілік» ұғымымен қатар «күзирет» ұғымын пайдалануда. Отандық ғылыми-практикалық әдебиеттерде бұл екі ұғым басым жағдайда маманның кәсіби деңгейін және біліктілігін сипаттау үшін пайдаланылады. Дегенмен, бұл екі ұғымның мазмұны түрлі болып табылады. «Күзирет» ортаның талабын, ал «күзиреттілік» адамның осы ортаға сай болуын көрсетеді.

Яғни, «күзирет» адамға қатысты сыртқы қызметтік міндеттерін сипаттау үшін, ал «күзиреттілік» ішкі, тұлғалық қасиеттерді көрсету үшін пайдаланылады [1, 6 б.].

Коммуникативтік күзиреттілік негізгі топқа жатқызылып, кәсіби, әлеуметтік және тұлғааралық күзиреттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады. Коммуникативтік күзиреттілік тиімді қарым-қатынас жасаудың жетекші факторы болып табылады [2; 3; 4] және қазіргі өмір сүру жағдайында табысты әлеуметтену, бейімделу және өзін-өзі жүзеге асыруды қамтамасыз етеді және көп жағдайда тұлғаның жетістігі мен бәсекеге қабілеттілігін анықтайды [5].

Коммуникативтік күзиреттілік дегеніміз жазбаша және ауызша коммуникация мақсаттарын қойып, оны жүзеге асыра білу болып табылады. Атап айтқанда, диалог кезінде өз көзқарасын сауатты түрде білдіру және көпшілік алдында өзге адамдардың түрлі позициялары мен құндылықтарын (діни, этникалық, кәсіби, тұлғалық және т.б.) құрметтей отырып сөз сөйлеу. Осылайша, коммуникативтік күзиреттілікті кеңінен зерттеу аталған мәселе қазіргі заманғы педагогика ғылымы мен білім беру практикасында маңызды деп тұжырымдауға мүмкіндік береді. Бұл мәселенің теориялық тұрғыдан негізделгеніне қарамастан, мектептің педагогикалық үдерісіндегі «мұғалім-оқушы» қарым-қатынасы түбегейлі өзгеріске ұшырады деп тұжырым жасауға болмайды. Қазіргі уақытқа дейін мұғалім тек белгілі бір оқу-тәрбие үдерісінің аясында ғана жұмыс жасап келе жатыр. Аталған мәселенің туындауының себебі мұғалімнің кәсіби ізгілендіруді жүзеге асырудың дайындығының болмауы. Ізгіліктік мұраттарға ие болу тікелей педагогтың тұлғалық-кәсіби дамуымен байланысты, құндылықтар және құндылықтық қарым-қатынастар жүйесін кәсіби дайындықтың бағдарламалық мазмұны ретінде анықтауды қарастырады.

Қазіргі кезде аталған ұғымдарды талдау жалғасуда және жаңа мазмұнмен толықтыруда. Осыдан аз уақыт бұрын коммуникативтік күзиреттілік «тиімді қарым-қатынас жасауға қажетті дағдылар мен икемділіктердің жиынтығы» деп түсінілсе [6], ал қазіргі таңда неғұрлым кең мағынаны қамтып, тұлғалық аспектіні кірістіріп отыр.

Коммуникативтік күзиреттілікті іскерлік әлемдегі өзара әрекеттестік пен ынтымақтастықты ұйымдастыру саласындағы білімдер, икемділіктер мен дағдылардың жиынтығы; тиімді коммуникативтік тұлғааралық қарым-қатынасты құруға қажетті тұлғаның ішкі қорының жүйесі ретінде қарастырамыз.

Коммуникативтік күзиреттілік — бұл маманның қандай бір әрекетке қосылғандығын анықтайтын және тұлғаның бүкіл даму процесінде қалыптасатын тұлғалық сапа болып табылады. Коммуникативтік күзиреттілік маманның қарым-қатынасының мақсаты, мәні, құрылымы, құралдары мен ерекшеліктері жайлы мәліметтерінің болуы, осы іс-әрекеттің технологиясын меңгеруі (коммуникативтік икемділік пен дағдылар), маманның тиімді кәсіби қарым-қатынасының маңыздылығын саналы түрде ұғынуын қамтамасыз ететін дербес-психологиялық сапасы.

Коммуникативтік күзиреттілік - қарым-қатынас барысында туындап отыратын коммуникативтік міндеттерді шығармашылық тұрғыдан шеше білу қабілеті

(коммуникативтік креативтілік). Дегенмен, бүгінге дейін аталған ұғымның мазмұнына деген ортақ көзқарас жоқ, яғни коммуникативтік құзіреттілік қабілет пе, әлде қасиет пе, болмаса білім, икемділік пен дағдылардың жиынтығы ма?

Біздің көзқарасымызша, коммуникативтік құзіреттілік қарым-қатынастың тиімділігін анықтайтын білім, икемділік пен құндылықтық бағыт-бағдардың жиынтығы. Төмендегі авторлар коммуникативтік құзіреттіліктің төмендегі құрамдас бөліктерін анықтап көрсетеді:

- білім, икемділіктер, дағдылар мен тәсілдер (Макаровская, 2003);
- дұрыс коммуникативті міндеттер мен оларды шешуге сай келетін коммуникативтік қабілеттер, коммуникативтік икемділіктер және коммуникативтік білімдер (Сидоренко, 2003);
- коммуникативтік бағыттылық, коммуникативтік ақпараттану (білімдер, икемділіктер, дағдылар), коммуникативтік қабілеттер (Попова, 2003);
- когнитивті (бағыттанушылық, психологиялық білімдер мен перцептивтік қабілеттер), эмоционалдық (әлеуметтік құндылықтар, тәжірибе, тұлғаның қарым-қатынас жүйесі) және әрекеттік құрамдас бөліктері (икеңділіктер мен дағдылар) (Макаровская, 2003.);
- әрекеттік, аффективті, когнитивті, реттеуші, ақпараттық құрамдас бөліктері (Буртовая, 2004);
- ұғымдық-операционалды блок (білімдер мен икемділіктер) және тұлғалық (сапасы, позициялар) (Нестерова, 2007).

Коммуникативтік құзіреттіліктің құрамдас бөліктерін талдауға бізге Н.М.Дзгоеваның позициясы жақын. Ол ұғымдық (білім), операционалды (икеңділіктер) және мотивациялық-тұлғалық (мотивациялық бағыттылығы, позициялары мен сапасы) сияқты үш блокты ерекшелеп көрсетеді [7].

Коммуникативтік құзіреттілікке арналған ғылыми еңбектерге теориялық талдау жасай отырып және практикалық мәліметтерге сүйеніп, коммуникативтік құзіреттілік білім, икемділік және құндылықтық бағыт-бағдардан тұратын тұлғалық сапа деген пікірге келеміз. Бұл сапалар әлеуметтік және кәсіби тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асырудың тиімділігі мен табыстылығын анықтайды. Коммуникативтік құзіреттілік құрылымында үш құрамдас бөлікті ерекшелеп көрсетуге болады: нақты коммуникативтік жағдайға сәйкес келетін коммуникативтік білімнен тұратын ұғымдық бөлік; тиімді қарым-қатынасты жүзеге асыруға қажетті позициялар мен сапалардан тұратын мотивациялық-тұлғалық.

«Кәсіби оқыту» мамандығы студенттерінің коммуникативтік құзіреттілігін қалыптасуындағы өзгерістер дәрежесін талдау мектепте меңгерілген коммуникативтік мәдениет білімдері, икемділіктері мен дағдылары сауатты маман болу үшін жеткіліксіз болып табылады. Біз арнайы әлеуметтік-психологиялық тренинг әзірледік. Ол студенттердің тұлғалық дамуына, коммуникативтік қабілеттіліктердің дамуына және арнайы білімдер, икемділіктер мен дағдыларды қалыптастыруға, жалпы коммуникативтік құзіреттіліктерді дамытуға бағытталған.

Студенттердің коммуникативтік құзіреттілігін дамыту олардың келесі міндеттерді шешуіне мүмкіндік береді:

- Жоғары кәсіби деңгейде қызметтестерімен, әкімшілікпен өзара әрекеттесу;
- Шиеленісті жағдайларды шеше алу;
- Курстастары мен әкімшілік тарапынан манипуляция жасауды болдырмау;
- Қарым-қатынас мәдениетін және сөйлеу техникасын меңгеру.

Студенттердің коммуникативтік дағдыларын меңгеру өндірісте тәжірибеден өту кезінде нығайтылады. Студенттің коммуникативтік құзіреттілігін жүзеге асыру моделі екі блоктан тұрады. Бірінші блок студенттің жалпы, әмбебап қасиеттерін (кәсіби бағыттылық, ұжымшылдық, адамдарға деген сый-құрмет, белсенділік, психологиялық дайындық және

т.б.) қамтиды. Екінші блок коммуникативтіліктің ішкі құрылымын сипаттайтын танымдық, экспрессивтік, басқарушылық қасиеттерден, сонымен қатар коммуникативтік білімдерден, коммуникативті іс-әрекет білімдерінен, дағдылар мен әдеттерінен тұрады.

Осылайша, студенттердің коммуникативтік құзіреттілігін дамыту өзекті педагогикалық мәселе болып табылады. Себебі, коммуникативтік құзіреттілік оларды кәсіби шыңдалуға ықпалын тигізеді және қарым-қатынас серіктестерімен мәдениетті қарым-қатынас құруға мүмкіндік береді. Осының барлығы еңбек әрекетінің өнімділігіне әкеледі.

Коммуникативтік құзіреттілік ұғымын, оның құрамдас бөліктерінің мамұнын анықтау – бұл болашақ мамандардың, оның ішінде педагогикалық сала мамандарының коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру мен дамытудың педагогикалық проблемаларын шешудің алғашқы қадамы болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Варданян Ю.В., Кильмашкина Т.А. Модель вузовской образовательной системы становления психологической компетентности педагога // Психология в вузе. – 2008. – №2. – С. 5-16.
2. Братченко С.Л. Развитие у студентов направленности на диалогическое обращение в условиях групповой формы обучения: автореф.дисс. канд.псих.наук. - Л.; 1987. – 16 с.
3. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности: автореф.дис.докт.псих.наук.–Л.; 1991.– 38 с.
4. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растянников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. – М.: Моск. ун-т., 1990. – 104 с.
5. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя. – М.: Академия, 2004. – 320 с.
6. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг.- М.: МГУ, 1989. – 216 с.
7. Павловец Г.Г., Хабаева Л.М., Резникова И.Б., Филоненко В.В., Дзгоева Н.М. Социально-психологический портрет современного студента педагогического вуза. Монография. – Владикавказ: Изд-во СОГПИ, 2010.- 262 с.

Резюме

В данной статье затронуты проблемы формирования коммуникативной компетентности студентов, которая относясь к группе ключевых, является важной и неотъемлемой составляющей профессиональной компетентности. В структуре коммуникативной компетентности можно выделить три составляющие: понятийную, включающую в себя коммуникативные знания; операционную, включающую в себя коммуникативные умения, соответствующие конкретным ситуациям; мотивационноличностную, содержащую личностные качества и установки, необходимые для осуществления эффективного общения.

Summary

Communicative competence refers to a group of key, is an important and integral part of professional competence and a personal quality, which includes the knowledge, skills, attitudes and values that determine the effectiveness of communication, success in social and professional fulfillment. In the structure of communicative competence may be divided into three parts: the conceptual, which includes communication skills, operating, which includes communication skills appropriate to the particular situations, motivation and personality, containing the personal qualities and attitudes required for effective communication.

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРМЕН ПСИХОКОРРЕКЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ұ.Б.АҒЫБАЕВА, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,

Қ. Б. ҚОЙШЫБАЕВА, педагогика ғылымдарының магистрі,

А.Ж.САБИЕВА, педагогика ғылымдарының магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Елімізде психологиялық қызметті ұйымдастыру білім беру жүйесінде де жақсы жолға қойылып келеді. Оған дәлел – жекелеген балалар мекемелерінде психолог штатының ашылуы, аудандық, қалалық, облыстық білім басқармаларында психологиялық кеңестің ұйымдастырылуы, жоғарғы оқу орындарының психология кафедрасында психологиялық ағарту жұмыстарының жандандырылуы.

Дегенмен де бұл жетістіктерге қарамастан, көңіл алаңдатар мәселелер өте көп. Оларға мәселен психолог қызметін кездейсоқ атқару, қызмет ерекшелігін жете мән бермеу, дұрыс игермеу, психологтық қызмет бағыттарын жеке-жеке нақты білмеу т.б. Психолог қызметінің жұмыс бағыттары қазіргі күнде мақсатқа сай жүргізілуі керек.

Сонымен қатар, бала тағдырын шешу мәселесі, оның оқу деңгейі, тәрбиелік дамуы, мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу, басқа да мүмкіндігі шектеулі балаларға түзету жұмыстары арқылы көмек беру, алдын-алу психолог қызметінің қол астында екені белгілі және дер кезінде осындай балаларға көмек көрсету, оның жағдайын себебін анықтау маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Халық ағарту саласындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру жөнінде зерттеуші жаңашылдар И.А.Дубровина, Р.В.Овчарова, Л.К. Көмекбаева тағы да басқалары атап кеткен болатын.

Ал, мүмкіндігі шектеулі балаларға психокоррекция жұмыстары арқылы көмек беру мәселелері – қазіргі кезде де кезек күттірмейді. Психологтың бұл мәселелері бойынша жұмыс бағыты да, балалар үйінде де үлкен сұранысқа енуде. Жалпы осы мәселе тұрғысында атақты психолог мамандар Н.Ю.Максимова, Е.Л.Милютин, П.Я.Гальперин еңбектері мен зерттеулерінде атап көрсетілген.

Қазақстан Республикасының білім туралы заңында көрсетілгендей, адамзат құндылықтарының ғылымы мен тәжірибе негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр. Саналы мақсатты бағдарлы тұлғаны қалыптастыру – ең басты бүгінгі қоғамымыздың жоспарлы қағидасы.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға психологиялық коррекция жұмыстары арқылы көмек беріп, ішкі жан дүниесін түсіну, өмірге өз талпыныс-тілегіне, өмірде өз орнын табуға, ынта-ықыласына, жалпы жеке дара ерекшеліктерін ескере отырып психологиялық көмек беруді қамтиды.

Сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі балаларға психокоррекция жұмыстары арқылы көмек беру ерекшеліктерінің сыртқы көріністерін, мінез ерекшеліктерін негізге ала отырып, олардың орынды сапаларын қалпына келтіру жалпы қоғамымыздың және алдыңғы қатарлы мектептерде қалыптасқан, қалыптаса бастаған психологиялық қызмет жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі болып отыр[1].

Бұл мәселелердің ғылымда қарастырылу деңгейіне келсек, белгілі психологтар Б.Г.Ананьев, А.Г.Асмолов, А.А.Бодалев, В.Д.Давыдов, Л.С.Выготский, А.В.Петровский және т.б. зерттеулерінде балалардың әлеуметтік және жеке даралық білімдері мен өмір тәжірибелерінде адамзат қоғамының жетістіктерін, рухани байлықтарын игеріп, мінез-

құлықтарына, дүниетанымдарына қалыптастырып, күнделікті жүріс-тұрысын басқарып отыруға өз биліктері мен бостандықтарынан алатын орны айқындалған.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға психокоррекция жұмыстары арқылы көмек берудің теориялық және әдістемелік негіздерін Л.С.Выготский, Эльконин, А.С.Белькин, К.Л.Кәрімов жасауға талпынды.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға тиісті кесте бойынша түрлі сабақтар жүреді, бала дамуы төмен болса да әйтеуір жазуын жазып, кітабын оқып сабаққа дайындалады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытатын арнайы оқу орындарында, тәртіп ережелерін сақтау ол баланың өзінің міндетті түрде атқаратын әрекеті болып табылады, бұл арнайы оқу орнында, арнайы педагогтармен психолог мамандары жұмыс жасайды, алты жасқа дейінгі балалардың әрекеттерінен форма жағынан да, мазмұн жағынан да өзгеше әрекеттер.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға, оқу - тәрбие жұмысының нәтижесінде балалардың психикалық әрекеттері жедел дами бастайды. Бала психикасында бұрын болмаған, енді ғана пайда болып келе жатқан жаңа сапалардың мейлінше өріс алуына жол ашылады. Мүмкіндігі шектеулі баланың, психикалық функциясының ерікті әрекеттері күшейеді.

Біртіндеп дерексіз қисындық ойлау пайда болады, оқу баланың ақыл-ой еңбегіне үйретеді. Шала жасы онға келген балалар өзінің болашағын ойлауы мүмкін, сөйтіп түрлі жүргізілген психологтың көмегінің арқасында, бала еңбекке дағдыланып, дайындалып, шыңдалады.

Мүмкіндігі шектеулі балалар, әр жасқа ғана лайықты, ешбір өзгермейтін тұрақты қасиеттер болмайды. Сондықтан да бір кезеңге лайықты қасиеттер басқа кезеңдерде кездесіп отырады. Әр кезеңге лайықты, қасиеттер басқа кезеңдерде кезігіп отырады[2].

Әр кезеңге лайықты анатомиялық-физиологиялық және психикалық өзгешеліктер болғанмен, біркелкі жастағы балалардың, мінез-құлқында өзіне лайықты және өзгешеліктері болады.

Ол өзгешеліктер нәсілмен, баланың қоршауымен, оның ондағы орнымен және әрекетімен байланысты. Сондықтан оқу-тәрбие жұмысында «орта оқушыға» сүйенбей, әр баланың жеке өзгешеліктерін біліп, солармен есептесіп, соларға лайықты әсерлерді де қолданып отыру қажет.

Мүмкіндігі шектеулі бала, айналасындағы сан алуан заттарға ерекше көңіл бөліп, қызығып отырады. Қызығуда үлкен орын алатын психикалық әрекеттердің бірі – тілек. Бала бір нәрсені сезеді, тілейді, қалайды осының бәрі мұқтаждықтан пайда болады. Қызығу әр уақытта адам зейінін қызығатын заттарына, бет алып түйдектелуіне керек етеді.

Бала бір нәрсеге қызығу үшін қызығатын нәрселер балаға жағымды эмоциялық сезімдер туғызу керек. Егер балаға заттар таңқаларлықтай әсер етпесе, онда бала ол заттарға ешуақытта қызықпайды. Бала бір нәрсеге қызығу үшін оның көңілі көтеріңкі болуы керек, науқас баланы сау бала сияқты әр нәрсеге қызыға бермейді, олар өздерінің ауыруымен әлек болып, тек «жазылсам» екен деп мақсатты алдына қояды.

Егер де баланы өз бетімен жіберсе, белсенділігі өзінің дамуына зиянын тигізетін мінез-құлықтың теріс сипатын қалыптастыратын формаларды оңай қабылдауы мүмкін, немен айналысуды білмеген мүмкіндігі шектеулі бала, тентектік жасайды, ойыншықтарды сындырады, кітап дәптерлерді жыртады, қарындашпен қабырғадағы қағаздарды бүлдіреді, хайуанаттарды әурелейді.

Егер де психолог, мүмкіндігі шектеулі баланы басқа іске кірістірмесе немесе ол баланың не істейтінін бақыламаса, олар «еркін» тәртіпке әрекеттенеді, ересектерді тыңдамайтын болады, мүмкіндігі шектеулі бала, өзінің қисық қиқарлық жат қылық ісін іске бағыттайды. Мұндай әрекеттерден жеке бастың теріс сипаттары қалыптасады.

Психокоррекциялық жұмыстар жүргізу бүгінгі қоғам талап етіп отырған мәселелердің бірі болып табылады. Әрбір бала ол өмірде бақытты болуға және қоғам талаптарына сай білім мен тәрбие алуға құқылы.

Психокоррекция бұл – психиканың дамуы мен қызмет етуіндегі қалыптыдан қайсыбір жағымсыз ауытқуларды, мінез-құлықтық, эмоциялы, танымдық, не болмаса адамға психологиялық проблемаларды тудыратын басқа да көріністерді бәсеңдетуді немесе жоюды мақсат еткен, адамның психикасына белсенді ықпал ету.

Психологиялық түзету жұмыстарының мақсаты: психикалық дамуды нормаға сәйкестендіру жұмыстарын ұйымдастыру;

Міндеттері:

- психикалық қалыпсыздықты анықтау;
- психотренингтер, зерттеу әдістерін негіздеу;
- диагностика жүргізу;
- психокоррекция кезеңдерін талдау;
- дамытушылық жұмыстар жүргізу.

Психокоррекциялық жұмыстың міндеттері коррекция жүргізуді талап еткен адам немесе топ ерекшеліктеріне байланысты анықталады.

Олар келесі мынадай болуы мүмкін:

- баланың дамуындағы психологиялық ауытқуларды әлеуметтік ортада қалыптасқан талаптарға сай келтіру;

- қалыптасқан жағымсыз мінез құбылыстарын бұзып, оның жағымды көріністері басым болатындай етіп қайта құру;

- мінез-құлық стереотиптерін және оның эмоционалдық көрініс беру формаларын өзгерту;

- жалпы даму барысында қайта құру;

- ізгі ниетті қарым-қатынас тәжірибесін қалыптастыру.

Психологиялық түзету жұмыстарын ұйымдастыру үшін талданатын ситуациялар мазмұнын білу қажет:

- сыныптастары сияқты кітапты тез оқуы үшін не істеу керек?;
- ес көлемін кеңейту үшін не істеу керек;
- өз жұмысына тез шоғырлану үшін не істеу қажет.

Бұл міндеттерді қалай шешу керек? Мұнда екі жол ұсынылады:

1. Мұндай тапсырмаларды шешу нормаларындағы ортақ түсінікке бағдарлану («Бұл жағдайда бұлай істеу керек»);

2. Адамның жетілуінің даралық мүмкіндіктеріне бағдарланатын жол [3].

Д.Карнеги еңбектерінде психокоррекциялық әсерді жөндеулерді, адамның ішкі әлеміндегі ерекше өзгерулерді қарастырған. Д.Карнеги өзінің бір сынағында психологиялық мәліметтерді психокоррекциялық жұмыстарда қолданады.

Психокоррекция жұмыстарын жүргізуде ол негізі былай дейді: «Тәртіпті сақтаңдар, бәрі жақсы болады». Адамдарға ұнау үшін Д.Карнеги ұсынған 6 анықтаманы ұсынады:

1. Басқа адамдармен қарым-қатынасқа шынайы түсіңіз.

2. Күліңіз.

3. Есіңізде болсын – адамның есімі, негізгі көмекші жақсы қарым-қатынасқа.

4. Мұқият тыңдай біліңіз.

5. Әңгімелесіп отырған адамыңызды не қызықтырады сол туралы айтыңыз.

6. Өмірде өз орны бар екендігі туралы шынайы санасын иландыруға тырысыңыз[4].

Психокоррекцияны жүргізудің түрлері көп болғаны мен олардың барлығының ортақ қасиеттері өте мол. Ол клиенттерді психодиагностикадан өткізу, проблемаларына байланысты коррекция тобына жинақтау, балалар жас ерекшеліктеріне байланысты және үлкендердің қажеттілігін ескере отырып психокоррекция жүргізу реті және

пайдаланылатын әдіс-тәсілдерін анықтау ұқсас нұсқамен жүргізіледі. Коррекциялық ойын әдістері көмегімен оқушыларда орын алған қорқыныш сезімнің әсерін төмендету, мазасызданудан шығару, басқа да невроз сырқаттары, эмоционалдық дүниесінің тапшылығы байқалатындар үшін жүргізілетін коррекциялық жұмыстарда, көптеген шиеленіс мәселелерді шешуге кеңінен пайдаланылады.

Психологиялық ойындар – психологиялық мәліметтерді коррекциялық жұмыстарда қолдануға, адамның ішкі әлемінің ерекшеліктерін сұрыптауға, тапсырмаларды орындауға басынан өткеруге көмектеседі. Психотехникалық ойындар Н.В. Цезенан, Ю.В.Пахомев еңбектерінде көрсетеді.

Ол ойындардың ерекшелігі функцияларды дамытуға бағдарланған құбылыс шаршағандықты жеңу үшін, қабылдаудың концентрациясының жоғарылауына, эмоционалды тонусының (сарынының) жоғарылауына көмектеседі.

Коррекциялық ойындар әр адамның өз бойындағы жақсы қасиеттерді дамытып, пайдаланылған ертегілер, әңгімелер кейіпкерлерінің батылдық, ұстамдылық, мейірімділік, сыйысымдылық және ертегі баланың қиялын дамытып, өзіндік пікірін туғызады. Адам бойындағы қасиеттердің ара-жігін ажыратып, жағымды жақтарын өзіне азық етуге тырысады.

Ойын барысындағы мінез-құлық оның құрылымына сай болуға тиіс. Үлкендер ойнаған кезде олар өздерінің стереотиптік әрекеттерін қайта құруы керек. Осы қайта құру алты типте көрініс береді.

- 1.Ойындағы әрекеттер ретін ауыстыру.
- 2.Реттегі кейбір көріністерін ұлғайтып, арттырып жіберу.
- 3.Реттегі кейбір көріністерін бірнеше рет қайталау.
- 4.Ретін аяқтамай басқа, бөтен әрекеттерге көшу.
- 5.Кейбір қимылдарға ерекше көрініс беріп оны бірнеше рет қайталау.
- 6.Реттегі кейбір қимылдардың аяқталмай қалуы.

Сонымен қатар ойын барысында неше түрлі себептермен байланысты әрекеттер араластырылып қолданылады. Мазасыздануды диагностикалауда осы қайта құруды зерттелінушінің жас ерекшелігімен салыстырып бағалау кеңінен пайдаланылады.

Психолог мамандар психокоррекциялық және дамытушылық жұмыстарды жүргізгенде мыналарды басшылыққа алуы қажет:

1. Баланың психикалық дамуындағы кемшіліктерді жоюға бағытталған коррекциялық бағдарламаны жасау және жүзеге асыру;
2. Дамыту және психокоррекциялық бағдарлама психологиялық және педагогикалық бөлімдерден тұрады: а) жеке баламен арнайы жұмыс; ә) топ баламен жұмыс.
3. Бала психикасының және жеке басының дамуына бағытталған бағдарлама жасау.

Қорыта айтқанда, мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жүргізу, олардың жан дүниесін түсіне отырып, оларға оқу – тәрбие үдерісінде ата-анамен, мұғалімдермен байланысты нығайту маңызды болып табылады. Сол себепті психолог мамандар психокоррекциялық жұмыстарды тиімді, жүйелі түрде ұйымдастыра білуі қажет.

Әдебиеттер:

- 1.Практическая психология образования. / Под. ред. А.Е.Дубровской. – Москва; 2000. – С.45.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. – М.; 1996. – 138 с.
- 3.Практикалық психологияның теориялық-әдістемелік негіздері. Оқу құралы/ Бапаева М.Қ., Бапаева С.Т. – Алматы, 2006. – 83-127 б.
4. Карнеги Д. Как выбрать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. – Минск, 1990. – 178 с.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы оказания помощи детям с ограниченными возможностями посредством психокоррекционной работы. Также рассмотрены виды психокоррекции и пути ее организации. Уделено внимание обязанностям и особенностям психокоррекционной работы. Указаны особенности детей с ограниченными возможностями.

Summary

The organization of psycho-correctional works with limited intellect children.

This article deals with the problems of helping with limited intellect by means of psycho-correctional works. It also considers types of phsycocorrection and ways of their organization. It's paid attention to the obligations and features of psycho-correctional works. It's shown peculiarities of children with limited intellect.

ӨОЖ 374.3:373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Ж.О.АСЫЛБЕКОВА, магистр,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Бастауыш мектеп – бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан да бастауыш білім берудің алғашқы сатысы. Бастауыш мектеп балаға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамытуды, яғни сөйлеу, оқу, талдау жасауға үйретуді және ойын толық, дұрыс жеткізуді қамтиды. Ғылым мен техниканың кең өріс алып, жедел қарқынмен дамуы білімнің негізі болып табылатын - бастауыш мектепке де өз әсерін тигізуде. Соған сәйкес бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің міндетті мемлекеттік стандарты жетілдірілді. Оқу жоспарына сай зерделенетін пәндердің барлығы да білімдік және тәрбиелік рөлі жағынан бірдей маңызға ие болып негізгі пән, қосымша пән деп бөлінбей оқытылады. Барлық пәндер біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің ерекше қырларын ұйымдастыра отырып, сананың этикалық, эстетикалық түрлерін дамытудың, оқушының шығармашылық әлеуетін практикалық іс-әрекет арқылы ашуды қалыптастырады. Мемлекеттік стандартта дамыта оқыту ұстанымына сәйкес білімнің теориялық деңгейін көтеру, оқу әрекетін қалыптастыруда білімнің танымдық, шығармашылық рөлін мақсат етіп қойды.

Демек, бұл мақсатты жүзеге асыруда оқу, жазу, математика, дүниетану, ән, еңбек, бейнелеу т.б. пәндерді оқытуда баланың шығармашылық дағдыларын, еңбек біліктерін қалыптастыру – негізгі жұмыс формасы. Пәндерді оқыту арқылы ұлттық және әлемдік тәлім нәрімен сусындаған, болашақ халық игілігін жасайтын азамат тәрбиелеу. Ал міндеті – оқушылардың танымдық деңгейін кеңейту, шығармашылық және еңбек біліктерін, қабілеттерін дамыту, рухани байлықты дамытуға жағдай жасау, салауатты өмір салтын насихаттау. Соның негізінде ұшқыр ойлы, жаны сұлу, тәні сау, шығармашылықпен ойлай білетін дара тұлғаны тәрбиелеуге ұмтылуымыз қажет.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін, белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етіп, ізденісіне, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті – күрделі процесс. Ол іс-әрекет мақсатын, мазмұны мен қорытындысын, түрлері мен әдістерін, мотивтерін, деңгейлерін қамтиды.

Оқу-танымдық іс-әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл-амалдарынан тұрады. Оқу үрдісі оқушылардың оқу-танымдық әрекеті негізінде жүзеге асады, ал оқу-танымдық әрекеті негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Танымдық белсенділіктің орындалуы оқушылардың оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүмкіндік беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Оқушылардың белсенді танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі – білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету негізінде дамыту. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады. Оқушылардың танымдық белсенділігі мына үш белгіге тән:

- Оқу-танымдық әрекеттің қоғамдағы маңыздылық бағыты;
- Оқу-танымдық әрекеттің интеллектуалдық сипаты;
- Оқу-танымдық әрекеттің реттеушілік сипаты.

Сондай-ақ, танымдық белсенділігін дамыту тиімділігі мынадай жетекші факторлармен анықталады:

- Оқушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу;
- Оқу үрдісінде мәселелік оқытуды кеңінен енгізу;
- Материалдарды айтып түсіндіруде жүйелік ұстанымын қамтамасыз ету;
- Бірте-бірте күрделене түсетін тапсырмалар кешенін шешудегі қол жеткен табыстарды "нығайтуды" қамтамасыз ету т.б [1].

Оқу үрдісі оқушылардың танымдық әрекеті нәтижесінде жүзеге асады, ал танымдық әрекеті негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Демек, оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру – оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты. Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда оқу материалдарының маңыздылығы дәрежесіне қарай оның құндылығын анықтап, сабақ беру мен оқу үрдісін ұйымдастыра білудің маңызы зор. Оқытудың мазмұнына фактілерден, әрекет тәсілдерінен басқа оқытудың шын мазмұнымен бірге оқу үрдісіне қатысушылардың арасында ақпарат алмасу қорын құратын және оқушылардың осы мазмұнды игеруіне әрі оны өмірде қолдануына қызмет ететін мәліметтер кіреді.

Сабақ беруде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға қойылатын негізгі талаптар:

• Оқушыларға қойылған оқу міндеттерінің мәні әрқашан түсінікті болуы керек, олар оқытудың мақсатын түсіну керек. Сабақ мәселе қоюмен басталу керек және оқушылардың алдыңғы тәжірибелеріне, олардың білім жүйесіне сүйене отырып жүргізілуі керек. Мұғалім оқушылардың оқытылатын материалға қызығушылығын арттыру үшін барлық тәсілдерді пайдалануы керек.

• Оқушылар оқыту процесінде тек қана заттар мен құбылыстар жөніндегі ақпараттарды ғана игеріп қоймауы керек, сонымен қатар оның ішкі мәнін, кейін тәжірибеде қолданатын заңдылықтарды түсінуі керек. Сонан соң бірнеше рет қайталау процесінде жекелеген фактілерді игеруге және оларды жүйелеуге қол жеткізіледі.

• Оқушылардың белсенділігінің маңызды шарты оқыту процесіндегі өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау болып табылады. Сондықтан да оларды осындай қызметке қажеттілік пен дағды қалыптастыру мұғалімнің бірден бір міндеті болып табылады. Өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау қазіргі оқыту технологиясының міндетті элементі болуы қажет.

• Білімді саналы және белсенді меңгеруде басты рөл жарқын үлгілерді белгісіз оқушының қосымша оқу материалын пайдалануы арқасында көрініс табатын қызығушылыққа беріледі. Саналылық және белсенділік принциптерін жүзеге асыру үшін оқылатын материалдың тек мазмұнына ғана емес, сондай-ақ оқыту процесінің өзіне де қызығушылық қалыптастыру қажет. Оқушыларға тек жаңа ақпарат алу ғана емес, сонымен қатар оқу, оларға таным процесінің өзі де қызық болуы керек. Бұл ережелерді сақтау жалған білім жинақтауды емес, сенімді қалыптастыруға мүмкіндік береді [2].

Оқыту үрдісінде оқушының танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін білімдер мен әрекет тәсілдерін алуды қажеттендіруді қалыптастыратын шарттарды, өзін-өзі бейімдеу шарттарын, мәселелерді шешудің түрлі нысандарын ұйымдастыру дағдыларын дамытудың шарттарын қамтамасыз етуі тиіс.

Оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейлеріне тоқталатын болсақ, оның ең жоғарғы деңгейі танымдық міндеттерді өз бетінше қоюмен, тапсырмалардың шешімін табуда неғұрлым тиімді жолдарын болжаумен және өз бетінше айқындаумен, өздігінен бағалаумен сипатталады. Ал орташа деңгей жоғары деңгейдің кейбір элементтерінің оқытушының көмегімен орындалатынымен сипатталады, мұнда мұғалім танымдық тапсырма беріп, оның шешуін бақылауы немесе оқушыға шешу тәсілдерін көрсетуі тиіс. Төменгі деңгейде оқушыға белгілі бір әрекеттің үлгісі болғанда, оларды орындау тәсілдері туралы көмек болғанда ғана танымдық әрекетін ынталандыруға, белгілі тәсілдерге бағдарлануда көрініс табады.

Танымдық ізденімпаздық пен белсенділік жеке тұлғаның алуан қырлы болмыс-бітімі болып табылады, ол – сезімталдық, танымдық және еріктік үрдіс нәтижесі, танымдық уәж бен өз бетінше әрекет тәсілдерінің жиынтығы, танымға деген тұрақты құлшыныс болып табылатын танымдық әрекетке бейімделуі.

Оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың негізгі факторларына олардың өз мүмкіндігін сезінуі, оқушылардың өз таңдауымен жұмыс істеуі, оқу үрдісінде баланың өз әрекетінен қанағаттануы; оларға мұғалім тарапынан қойылатын талап пен қабілеттерінің сәйкес болуы; мұғалімнің өзіндік жұмысты ұйымдастыра алуы т.б. жатады. Бұл факторлар оқу мотивтерінің өрісін кеңейтіп шығармашылық әрекетіне негіз қалайды. Қабілеттер оқушыға дайын түрде берілмейді, ол оқыту барысында жүзеге асатын дамудың нәтижесі. Оқу, білім алу қабілеттерінің деңгейі әр оқушыда әр түрлі болғандықтан, мұғалім танымдық тапсырманы беру кезінде оны ескеруі тиіс.

Төменгі сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру үшін білімді меңгерудің мынадай мақсаттары керек:

- Мақсатты қоя алу (мақсатты түсіндіру);
- Мақсатты жүзеге асыра білу (орындалатын бөлігі);
- Нәтижені бағалай алу (бақылау, баға).

Бүгінгі мектептерде тек қана екінші буын – орындалатын бөлім ғана жүзеге асады. Сондықтан да ол мектеп тәжірибесінде кең таралған, өйткені мұғалім оны оңай қолдана алады. Мақсатты қоя білуге тоқталсақ, онда ол мақсаттың тек қана жекеленген, бөлек, бір-бірімен бірікпеген оқу үрдісінің талаптарын көздегенін байқаймыз. Оқу үрдісінің мұндай түрі оқушылардың өз қызметін бақылап, оған баға беріп, нәтиженің тиімділігін қалыптастырмайды. Басқаша айтқанда, оқушының танымдыққа емес, тіпті оқу үрдісіне деген қызығуының артуы екіталай. Осы көрсетілген үш элементтің жүзеге асырылуы үшін оқу пәні ішкі ой ерекшеліктеріне, яғни ол ойдың даму тарихы мен қалыптасуына, сонымен қатар әр оқу пәні – жалпы білім жүйесінің тек бір ғана бөлігі екенін түсінгенде ғана іске аспақ. Яғни, қазіргі заманғы оқу үрдісінің мазмұнына деген көзқарас оның диалектикалық дамуында ғана қарастырылуы керек. Басқа сөзбен айтқанда, пәндік білім беру жүйесінің негізінде диалектикалық қайшылық, яғни, бір жүйеде нақты пәнді алсақ, білім беру жүйесінің дамуына мүмкіншілік беретін қозғаушы күш деп қарастырылады.

Түсініктерді қолдану үшін адам, алдымен, білімнің негізін үйрену керек. Егер түсінігі жоқ болса, адам әлемнің барлық түрлілігін тану керек, нәтижесінде ол ешнәрсені білмейді. Өйткені, түсініктер материалдық заттардың, құбылыстардың жалпы қасиеттері мен қатынастарын нақты түрде қарастырады.

Бастауыш сынып оқушыларында ұғынатын түсініктер оның маңызын жаттап алып көптеген жаттығуларды, есептерді орындағаннан емес, оларды түсіну арқылы ғана болады. Танымдық белсенділік барысында логикалық ойлауы дами бастайды.

Оқушылардың танымдық белсенділігі – баланың жеке дамуын қамтамасыз ететін, танымдық тапсырмаларды шешу кезінде игерілген білімдер мен біліктерді іс жүзінде қолданылатын, ең бастысы, саналылықпен білімдеріне, дағдыларына және интеллектуалдық бейімділіктеріне сүйеніп, өз бетімен кәсіптік бағдар мәселесін анықтайтын және өзіндік шығармашылық ой-өрісін кеңейте білуімен сипатталатын жеке тұлғаға тән қасиет.

Сонымен, оқушылардың танымдық белсенділігінің көрсеткіштері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Білімді өз бетінше алуы және оны түрлі жағдайда қолдана білуі;
2. Іргелі білімдерге қол жеткізу;
3. Танымдық тапсырмаларды шешу біліктері;
4. Өзбетіндік оқу әрекетіне қызығушылығы, әрекет тәсілдерін білуі;
5. Тұтас педагогикалық үрдісте мұғалімнің оқуы мен мақсатты өзара әрекеті;
6. Әрекетке бейімделуі мен өзін-өзі бақылау.

Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін мұғалім тарапынан ұйымдастырушылық пен дұрыс басшылық және оған оқушылардың өздері белсенділік танытпағы ләзім. Ал оқушылардың жеке басының дамуына белсенді болуы үшін оны қажетсінуі, ізденуі, бағдарлай білуі, зерттеу біліктері болуы қажет. Бұл жерде оқушылардың қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етудің, сол жолда ізденісін, талабын ұштап, білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

Әдебиеттер:

1. Рысбекова А. Танымдық қабілетті арттыру шарттары // Қазақстан мектебі. –2010. –№ 7. – 38-39 бб.
2. Ильясов С. Танымдық белсенділікті дамыту - өзекті мәселе //Қазақстан мектебі. –2011. – №2. –66-67 бб.

Резюме

В этой статье рассматриваются вопросы освоения знаний необходимые для усиления познавательной активности учеников, ее показателей и требования.

Summary

This article discusses the development of objective knowledge to strengthen poznovatelnuyu activity. Indicators poznovatelnoy activity of students and the requirements set enhancement of cognitive activity of students.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ш.Ш.БЕЙСЕМБАЕВА,

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

Известно, что среди средств общения на первом месте стоит язык. Вся деятельность в процессе общения -это прежде всего речевая деятельность. Владеть языком- это собственно лингвистический уровень: хорошее знание норм произношения, грамматики , словоупотребления, умение использовать разные языковые средства для выражения одной и той же мысли (владение синонимией), способность различать внешне сходные, но разные по смыслу высказывания (владение омонимией), отличать правильные в языковом отношении высказывания от неправильных.

В основе обучения языку лежит принцип коммуникативной направленности. Там, где есть русская речевая среда можно добиться больших успехов, так как возникают естественные речевые ситуации.

Там, где нет русской языковой среды, нужно постоянно создавать речевые ситуации, организовывать общение, помня о том, что в основе коммуникативного подхода должна лежать не реальность самой ситуации, а реальность деятельности в ситуации. Обучение должно быть активным, творческим процессом. Оно успешно проходит тогда, когда обучающиеся принимают активное участие в учебном процессе. Это стимулирует личную усвояемость изученного, развитие навыков обучения, которые могут быть применимы к другим ситуациям.

Для повышения активности деятельности обучающихся и совершенствования содержания занятий предлагаются некоторые интерактивные методы обучения русскому языку:

«Мозговой штурм»

Эффективный метод коллективного обсуждения, поиск решения, который осуществляется путем свободного мнения всех участников. «Мозговой штурм»- это путь к развитию творческого , нестандартного мышления.

Вы собираете группу студентов, ставите им задачу и просите всех участников обсуждения высказать свои мысли по поводу решения этой задачи.

«Проективные техники»

1. Метод позволяет обучающимся спроецировать свои взгляды и отношения к определенным явлениям. Например, их можно попросить дописать незаконченное предложение, такие, как:

- Я бы посоветовал преподавателю...
- Я бы хотел, чтобы Президент...
- Когда я вспоминаю детство, я думаю...

2. Другим вариантом «проективных техник» может быть рисунок на заданную тему, который послужит материалом для продуктивной дискуссии.

Дискуссия

Эффективный метод, обмен мнениями на тему предмета общего интереса. Участие в обсуждении – ключ к освоению и сохранению в памяти.

Направляемая дискуссия строится вокруг преподавателя (вопросы -ответы).

Структурная дискуссия. Преподаватель делит группу на несколько подгрупп и дает им одинаковые задания. Участникам дается определенное время на обсуждение. Затем лидеры групп излагают свои выводы, которые записаны и прикреплены к доске.

Свободная дискуссия. Дискуссию начинает преподаватель, который позже играет второстепенную роль, позволяя каждому участнику действовать по желанию.

Ролевые игры

Студенты исполняют роль другого человека. В игре обычно даются ситуации с открытым концом. Решения принимают они сами.

Дилемма

Дилемма – необходимость выбора из двух (обычно нежелательных) возможностей. В этих ситуациях нет однозначного решения, каждая позиция имеет достоинства и недостатки.

Дебаты

Дебаты - интеллектуальная игра, где каждая команда отстаивает свое мнение умением правильно говорить, аргументировать, слушать своих оппонентов. Смысл игры в том, чтобы склонить аудиторию (зрителей) к своей точке зрения.

Кейс-стади

Группе предлагается информация, основанная на реальных или вымышленных фактах с тем, чтобы детально проанализировав, вынесли решение.

Таким образом, использование интерактивных методов на занятиях формирует учебно-коммуникативные, учебно-информационные, учебно-интеллектуальные и учебно-организационные умения и навыки, которые обеспечивают активность обучающихся в ходе учебных занятий, создают условия для их самообразования в настоящем и непрерывного образования в будущем.

«Школа мнений»

«Школа мнений» - это стратегия, которая позволяет студентам выразить свое мнение по изучаемому вопросу. Обучающимся предлагается, отвечая на вопрос или выражая свое отношение к какому-либо мнению, обвести соответствующий ответ на шкале. На шкале представлены оттенки мнений (полностью согласен; в основном согласен; не уверен; не совсем согласен; не согласен). Затем каждый участник аргументирует свое мнение и выслушивает противоположные точки зрения.

Дискуссия в стиле телевизионного ток-шоу

Группа из четырех-пяти человек ведет дискуссию на заранее выбранную тему в присутствии остальных участников. Остальные студенты вступают в обсуждение позже: они или высказывают свое мнение, или задают вопросы участникам беседы.

Түйіндеме

Мақалада орыс тіліне оқытудың интерактивті әдістерінің көп қолданылатын түрлері қарастырылған. Интерактивті әдісті қолдану арқылы студенттердің сабаққа белсенділігі арта түседі.

Summary

The article touches upon the most popular kinds of interactive methods in the process of teaching Russian language. The use of interactive methods improves the activity of students in the teaching process.

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОЙЫНДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

С.БОЛАТ,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасында Білім беру Заңының қабылдануы ұрпақ тәрбиесіне жаңаша қарауды, оны жақсартудың жолдарын нақты айқындауды талап етеді.

Оқыту үдерісінде студенттерді ойын арқылы жан-жақты тәрбиелеуге негіздеу қажет. Осыған орай ойындар арқылы меңгертудің мынадай мақсаттары болуы қажет:

Студенттерді оқыту үдерісінде дидактикалық ойындар арқылы ізгілік пен әдептілікке тәрбиелеу. Бұл үшін әлемдік тәрбиенің озық үлгілерін, үлкен тәрбие көздерін оқыту барысында тиімді қолдану қажет [1].

Жоғарыда аталған мақсаттарды орындау үшін дидактикалық ойындар арқылы студенттерді тәрбиелеу жұмыстарын төрт жақты жүргізген дұрыс:

Бірінші бағыт – ойындар арқылы студенттердің интеллектуальдық қабілеттерін, логикалық ойлауын тәрбиелеу.

Екінші бағыт – студенттерге ізгілікті тәрбие беру - оқыту үдерісінде халық педагогикасының мол мұраларын пайдалана отырып, студенттерге ізгілік, адамгершілік қасиеттерін бойына сіңіру.

Үшінші бағыт – түрлі көркем шығармаларды пайдалана отырып, студенттерге эстетикалық тәрбие беру арқылы олардың жеке тұлғалық қабілеттерін, жат нәрседен бойын аулақ сақтауға тәрбиелеу.

Төртінші бағыт – студенттердің сөздерді орынды қолдану дағдыларын жетілдіре отырып, сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеу.

Жоғарыда аталған төрт бағыт өзара бірлікте жұмсалып, тұтас күйінде дидактикалық ойындар арқылы студенттерді тәрбиелеу негіздерін құрайды.

Сонымен, тәрбие – тәрбиеленетін адамда мінез-құлықтың, дүниеге көзқарастың, мінездің және ақыл-ой қабілеттілігінің қалыптасуы үшін мақсатқа бағытталған жүйелі ықпал жасау.

Жоғарыда аталған төрт бағыт өзара бірлікте жұмсалып, тұтас күйінде ойындар арқылы студенттерді тәрбиелеу негіздерін құрайды.

Ғалымдардың пікірлерін негізге ала отырып, ойындар арқылы меңгерту жұмыстары үш кезеңде жүргізілді.

Бірінші кезеңде пән ережелері мен заңдылықтарын, сөздің тура және ауыспалы мағыналарын меңгертуге назар аударылды.

Бұл кезеңде студенттер жинақтаған білімдерін еске түсіруге, негізгі білімдерін жүйелеуге, студенттердің жағдаят мен зейінін жетілдіруге арналған ойындар жүргізілді. Ойындарды ойнау барысында студенттер ойын заңдылықтарының өзіндік ерекшеліктерін, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын танып білу дағдыларын игерді.

Екінші кезеңде студенттер өздігінен ізденуге, тапсырмаларды түрлі әдіс тәсілдер арқылы шешуге үйренді. Осы кезеңде берілген ойындар студенттердің ізденімпаздық қабілетін жетілдіруге, проблемалық жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдауға үйренді.

Бұл кезеңде студенттер тақырыпты өздігінен игеруге, анықтама мен ережелерді өздері шығарып дәлелдеуге, топтағы студенттердің пікірін тыңдауға, басқа адамның сөзін құрметтеуге дағдыланады.

Үшінші кезеңде студенттер өз ойын анық, дәлелді және сенімді жеткізуге үйренді. Игерген білімдерін тілдік қарым-қатынаста орынды қолдану, шығармашылықпен жұмыс істеу қабілеттері жетілді.

Сонымен қатар студенттер шығармашылық деңгейде мәтіндегі ойды жалғастырды, өзіндік айтар ойын жоспарлай алды, өзінің пікірін анық жеткізді.

Ойын арқылы студент бойындағы ойлауға, сөйлеуге, қоғамдық-әлеуметтік дағдыларды шыңдауға болатыны қапысыз тұжырым болып қалыптасқаны аян. Ендеше білім беру жүйесінде де осы ойын түрлерін меңгерту мен адам тәрбиелеудің әдісі, құралы ретінде пайдалану қажеттігі дау туғызбайтын ақиқат [2].

Бүгінгі педагогикалық ұстанымдарға жүгінсек, оқытудың басты міндеті оқытушының білім беруі және студенттің білім алу қасиеттерінің біріккендігі. Білім беру жүйесінде жас мамандарды даярлаудың сапасын арттыруда білім, ғылым және тәжірибенің өзара байланысқан, қалыптасып қалған көптеген қарама-қайшылықтарын шешуге тура келеді. Солардың ішінде ең негізгісі оқытудың әдістері мен формаларының, мазмұнының сәйкес келмеуі. Соңғы кездерде қолданылып келе жатқан түбегейлі бірден-бір өзгеріске ұшырамаған классикалық ақпараттарды жинақтап қорыту, иллюстративті түсіндірмелі оқыту жүйесі мүмкіндігінің шектелуі екендігі көпке мәлім. Осындай өте қызықты және алдынан үміт күттіретін оқыту әдісіне ойын арқылы оқыту түрі жатады.

Ойын – адам іс-әрекетінің негізгі түрінің бірі. Ол адам іс-әрекет жүйесінің негізгі құрамдық бөлігіне кіреді. Ойын іс-әрекетінсіз адамдардың, қоғамның жеке адамның дамуы мүмкін емес. Қоғамдағы ойын іс-әрекетінің объективті маңыздылығы білімді, шеберлікті, дағдыны қалыптастыру бағытынан көрінеді.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу, ойынның функциялық шамаларының кең екендігін, ерте уақыттан белгілі тиімді педагогикалық құрал ретінде сипатталатынын көрсетеді.

Көптеген зерттеулердің нәтижесінде оқыту ойындарының мынадай жағдайлары ашылады:

- ойын студенттердің таным мүмкіндігінің дамуына әсері;
- студенттердің оқыту үдерісіндегі іс-әрекетін белсендіру;
- дидактикалық ойындар құрылыстары;
- оқу-тәрбие үдерісін қалыптастырудағы дидактикалық ойындар әсері;
- дидактикалық ойындарды қолдануға жетекшілік әдістері;
- оқу үдерісінде қолданылатын дидактикалық ойындар ерекшеліктері;
- оқу ойындарын сабақта және тәрбие іс-әрекетінде қолдану тәжірибесі;

Ойындар құрудың көптеген модельдері бар. Осы модельдердің барлығы негізгі үш бөліктен тұрады:

- Оқытудың мақсатын анықтау;
- Ойын сценарийінің, көрнекті құралдар, ережесінің болуы шарт;
- Ойынды өткізгеннен соң талқылау.

Ғылыми-әдістемелік әдебиетке шолу жасай отырып, педагогикалық технологиялардың құрылымын төмендегідей көрсетуге болады [3]:

1. Тұжырымдық негіз;
2. Оқытудың мазмұндық бөлімі:
 - Оқытудың мақсаттары – жалпы және тікелей;
 - Оқу материалының мазмұны;
3. Іс-әрекет бөлімі – технологиялық үрдісі:
 - оқу үрдісін ұйымдастыру;
 - студенттердің оқу әрекетінің әдістері мен түрлері;
 - оқытушының материалды меңгеру үрдісін басқарудағы іс-әрекеті;
 - оқу үрдісінің диагностикасы.

Технология оқыту мазмұнына сәйкес болады, бірақ әртүрлі адамдардың қолдануларына байланысты тікелей нұсқауға сәйкес болуы да немесе шығармашылықпен іске асуы да мүмкін. Студенттердің іс-әрекетінің реттілігіне, құрамына, материалды меңгеру заңдылығына байланысты оқытушының шығармашылық құрам бөліктері болады, соған сәйкес оның нәтижелері де әртүрлі болатыны сөзсіз.

Оқыту ойындары арқылы оқыту – оқытудың жетілдірілген түрі. Студенттер оқу бағдарламасына сәйкес білім ала отырып, оқытушы барлық оқып үйренушілерді назарынан шығармауға, білімдерін дәл анықтауға, оқытушымен тең дәрежеде еркін сөйлесуге, жолдастарымен бірлесе отырып жұмыс жасауына мүмкіндік алады. Оқу үдерісі көңілсіз күңірттіктен айырылып көңілді, қызықты іс-әрекетке айналады. Сонымен оқу ойындары дегеніміз ғалымдардың түйіндеуінше оқу мазмұнымен оны игеруге негізделген технологияның бір мақсаттағы түйіні.

Ойын үдерісінде іс-әрекеттен ойынға қатынасушы бас тарта алмайды. Сондықтан ойынның бірінші педагогикалық маңызы іс-әрекет етуді үйрету. Студент оқытушының бағдарлы түрдегі іс-әрекетіне сенімсіз түрде жауап береді. Студент үлкен қателер жіберіп, өзін-өзі игере алмай отырады, яғни оқу үдерісіндегі белгілі дағдарыс өздігінен ойлауды қажет етіп тұрады. Оқытушы тәжірибені ауыстырып, теориялық және тәжірибелік жұмыстарды біріктіріп қояды. Студент ойын үдерісі кезінде шешімді өзі қабылдайтынын түсіндіреді. Осы кезеңнен бастап оқып-үйренуші ойында мәселелі жағдайларды көтереді. Оқытушының әрекеттерін түсіну үшін сұрақтар қойып түсінуге ұмтылғаннан бастап оқу мәселесі болып табылады. Оқытушы студенттің ойын әрекеттерін түсінгенін көріп, алдын-ала мәселелі жағдайларды жоспарлап, студенттің өзінің шешуіне мүмкіндік етеді. Студент дағды, шеберлік, ойынға қажетті теориялық білім негіздерін жоспарлы құруға үйренгенде, ойын үдерісінде пайда болған мәселелі жағдайды көре білетін кезге жетті деп шешеміз. Ойынның мәселесі жағдайды көре біліп, шешу жеңіске әкеледі.

Оқыту үдерісінде дидактикалық ойындарды қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау барысында ойындардың студенттің пәнге қатынасын, оқу - танымдық мотивацияларын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратыны бағамдалды [4].

Зерттеу нәтижесінде ағылшын тілі сабағында дидактикалық ойындарды қолдану әдістемесінің тиімділігін атай отырып, төмендегідей тұжырымдар жасалды:

1. Оқыту үдерісінде дидактикалық ойындарды тиімді пайдалану арқылы жоғары оқу орнында берілетін білім мазмұнын тереңдетіп, студенттердің пәнге қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік туады. Өйткені пән мақсатымен табиғи ұштастырылған ойындар студенттердің дара тұлғалық қасиеттері мен қабілеттерін қатар жетілдірудің басты құралы болып табылады.

2. Оқыту үдерісінде дидактикалық ойындарды қолданудың психо-педагогикалық негіздерін айқындау студенттердің ойлау қабілеттерін жетілдіруге игі ықпал етеді. Педагогика психологияның қалыптасақан қағидаларын басшылыққа ала отырып ұйымдастырылатын ойындар студенттердің оқу мотивтерін қалыптастырудың бірден-бір тетігі бола алады.

3. Оқыту үдерісінде дидактикалық ойындарды қолдану арқылы студенттердің мәдениетін, сөздік қорын жетілдіруге болады. Ойындар мазмұны студенттің өз өміріне сәйкес келгенде ғана олардың өмірлік дағдыларын шыңдаудың шарты ретінде қызмет етеді.

4. Оқыту үдерісінде қолданылатын дидактикалық ойындардың, ұтымды түрлерін іріктеу және тиімді әдістерді анықтау сабақтың сапалы өтуін қамтамасыз етеді.

5. Тапқырлық ойындар бағдарлама бойынша көрсетілген лексикалық, грамматикалық материалдарды, ғылыми қағидаларды қызықты мысалдармен сапалы игеруге ықпал етеді.

6. Ізденімдік ойындар арқылы студенттер проблемаларды өздері шешуге талпынып, тапсырманы әр түрлі амал-тәсілдермен орындауға үйренеді. Бұл қазіргі заман талабына сай оқу студенттер білімді өз бетінше алу мақсатарын жүзеге асыруға тірек болады.

7. Рөлдік ойындар студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамытады, олардың өзінше тұжырымдар жасау қабілетін жетілдіреді. Рөлдік ойындардың танымдық қасиеттерін өзара сабақтастыра отырып пайдаланудың өзіндік қағидаларын ескеру арқылы сабақтың білімдік, тәрбиелік, дамытушылық мақсаттарын қамтуға мүмкіндік мол.

Сондықтан сабақтың тақырыбына мақсатына қарай ойын түрлерін ұтымды пайдалану тиімді болмақ.

8. Іскерлік ойындар студенттердің түрлі жағдаятта дұрыс сөйлеуін қалыптастырып, диалогтық және монологтық сөйлеу үлгілерін тез меңгеруге мүдделілік туғыза алады. Дидактикалық ойындарда сөйлесім компоненттерін: оқылым, танымдық, жазылым, айтылымы, тілдесім әрекеттерін қатар дамытуға қажетті жағдайларды толық қамту мүмкіндігі бар.

Жалпы қортындылай келе, оқыту үдерісінде ойынды қолдану арқылы студенттердің шығармашылығын және үйрену үдерісінде өте нәтижелі және өте тартымды, жемісті сабақ өткізу үшін ойын мен ойын әдістерінің көмегі зор. Ойын әдістерін пайдалана сабақ өткізетін және үнемі қолдана білетін оқытушының сабағы әрқашан да жемісті және пайдалы.

Әдебиеттер:

1. Таубаева Ш.Т, Барсай Б.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. // Бастауыш мектеп. –1999. – №3. -3-8 б.
2. Хайдарова Ж.С. Теория и практика организации игровой деятельности студентов в учебном процессе: дисс. к.п.н., – Алматы, –121с.
3. Жадыбаев М, Нағашыбаев Ә. Бастауыш сыныптар үшін грамматикалық ойындар. – Алматы: Мектеп, 1981. – 48 б.
4. Ақбаев К. Дидактикалық ойындарды пайдалану жолдары // Бастауыш мектеп. – 1992. – № 7,8,9. – 25-88 б.

Резюме

В статье на основе выводов и мнений ученых рассмотрены 4 направления и 3 этапа воспитательной работы со студентами в учебном процессе с использованием дидактических игр. В результате исследования сделаны выводы эффективности методики использования дидактических игр на уроках английского языка.

Summary

In article are considered on the basis of conclusions and opinions of the scientists of 4 directions and 3 stage of educational work with students in educational process with use of the didactic games. As a result of research conclusions of efficiency of a technique of use of the didactic games at lessons of the English language are drawn.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНА СҮЙЕНЕ - ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ ОТАНСҮЙГІШТІК РУХТА ТӘРБИЕЛЕУ

Р.А.КЕРЕЙТБАЕВА, магистр,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қазақстан тәуелсіздігін алғалы бері талай тарихи оқиғаларды бастан кешірді, бұрын-соңды қол жетпеген табысқа кенелді. Жеңістеріміз бен жемістеріміздің арқасында ұлы Отанымыз жылдан-жылға өркендеп, бай әрі қуатты елге қай тұрғыдан қарасаңыз да әбден лайықты.

Сондықтан да ертеңгі күнге зор сеніммен қарап, болашақ ұрпаққа жан-жақты білім де, тәрбие де беріліп келеді. Өйткені Елбасымыздың өзі айтқандай, келешек – жастардың қолында. Дана халқымызда «Өнерлі бала өрге жүзеді» деген нақыл бар. Өте дөп айтылған сөз. «Жас шыбықты қалай баптап, күтіп өсірсең, кейін оның саясында солай демалып, мейірің қанады» демекші, жасынан бойына тәлімі мол тәрбиені сіңіріп, адамгершілік пен инабаттылықтың мейірімінен сусындап өскен, білімге, өнерге құштар жастар – шын мәнінде, Қазақстанның болашағы. Елімізде осындай шәкірттер көп болса, тәуелсіздігіміздің тұғыры биік боларына сөз жоқ. Өмірдің өзі білімді, талабы таудай, өз-өзіне сенімді, заман ағымына сай, бәсекеге қабілетті ұрпақтың көп болғанын талап етіп отыр. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» жолдауының «Қазақстан мұраты» бөлімінде былай баяндалған: «...Ол ұрпақ тәрбиесінде дана болады: оның саулығына, біліміне және дүниеге көзқарасына қамқорлық жасайды. ...Олар бабаларының игі дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады. Олар... күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болады» [1].

Жоғарғы оқу орнындарының басты бағыты – бүгінгі заманғы білім беру мен инновациялық дамудың соңғы жаңалықтарын оқу - тәрбие үдерісінде пайдалану, кәсіптік маман даярлауға жаңа технологиялар мен тың идеяларды қолдану. Жастарға сапалы білім мен саналы тәрбие беруде олардың азаматтық патриоттық белсенділігін қалыптастырып, өз мамандығының кәсіби мазмұнын күшейтіп, тереңдетуде көптеген ауқымды жұмыстар атқаруда. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасындағы басты бағыттардың бірі – кәсіптік білім беру сапасын арттыру үшін материалдық техникалық базасын инфрақұрылымын жаңғырту делінген. Бұл ең алдымен, барлық мамандықтар бойынша оқу бағдарламалары, оқу әдебиеті, оқу құралдары және оқу-әдістемелік кешендер қорының болуы. Елдің адами капиталы тек білім арқылы ғана дәлелденеді десек, білім кілті оқулықта және акпарат көздерінде екені анық. Бүгінгі таңда мектептің оқу үрдісін жетілдіру үшін инновациялық білім беру технологияларын пайдаланудың тиімділігін өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Инновациялық, ғылым сіңіргіш технологиялар мен тетіктерді әзірлеу және енгізу, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму басымдылықтарына сай келетін тиімді нарықтық жүйені қалыптастыру қажет етеді.

Білім берудегі инновациялар – қоғамның тұрақты өзгеріп отыратын мұқтаждықтарына сәйкес оның дамуының қажетті және табиғи шарты. Бір жағынан құндылықтардың сақталуына ықпал етсе, екінші жағынан, олар барлық екі нәрседен бас тартып, әлеуметтік қайта жасалымдардың негізін өздері алады. Осыдан келіп, оқу үрдісін қазіргі деңгейде жүргізуге талпынғандарға арналған ерекше талаптар туындайды.

Инновациялық іс-әрекет – дәстүрлі іс-әрекеттен түбірлі түрде ерекшелентін индивид қызметінің негізгі түрлерінің бірі. Ол барлық уақытта қарама-қайшылықтар болған жағдайда іске асырылады. Іс-әрекет өнімінің талдауы – адамды оның материалдық-идеалдық (мәтіндер, бейнелеу т.б.) өнімдерін интерпретациялау, талдау арқылы эмпирикалық зерттеу әдісі. Бұл әдіс педагогикалық тәжірибеде оқушылардың түсініктемелерін, жасаған баяндамаларын т.б. талдау түрінде кеңінен пайдаланылады. Алайда, ғылыми зерттеу барысында іс-әрекет өнімнің талдау әдісі әрбір ерекше өнімнің мақсатын болжамын және талдау тәсілдерін ұйғарады. Педагогикалық психологияның зерттеу пәнінің ерекшелігіне байланысты жоғарғыда аталған әдістердің бірі жиі, басқалары сирек қолданылады. Оқушылардың іс-әрекеті өнімінің, олардың есептер шешімінің, конспектілер т.б. нәтижесін талдау, әңгімелесу, сауалнама, қалыптастырушы эксперимент байқауымен қатар, педагогикалық психологияда тестілеу әдісін пайдалану кеңінен таралып келеді. Осы әдісті қолданатын зерттеуші-педагогтың тек жоғары кәсіби жауапкершілігімен қатар, этикалық жауапкершілігін ескере отыруды қажет етеді. Тестілеу дәлірек айтқанда, психодиагностикалық процедура және «... пайдаланушы психодиагностикалық әдістер арқылы психологияның моральдық-этикалық кодексінен туатын бірқатар міндеттер алады». Тесттер толық және жүйелі түрде А.Анастасидің «Психологиялық тестілеу» атты еңбегінде баяндалған [2]. Білім беруде тест жүргізуді талдай келе, А.Анастаси бұл процесте қолда бар тестілердің барлық түрі қолданылатын атап өтеді, алайда барлық стандарттандырылған тестілердің ішінде ең көбі табыстылық тесті. Олар бағдарламалар мен білім беру процесінің тиімділігін анықтау үшін жасалынған. Сабақтың психологиялық талдауы оқытушы бойында талдаулық қабілеттерді, жобалаушы іскерліктерді қалыптастырады, танымдық қызығушылықтарды дамытады, оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық проблемаларын өз бетінше зертеудің қажет екендігін анықтайды. Күрделі педагогикалық құбылысты бақылай алу іскерлігі, оларды талдау, дұрыс психологиялық негізделген қорытынды жасау – оқытушы үшін оның кәсіби-педагогикалық шеберлігін жетілдірудің сенімді құралы болып табылады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: «Еліміздің ертеңі – бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры - ұстаздардың қолында» деген сөзі оқытушылар қауымы жауапкершілігінің қаншалықты жоғары екендігін білдіреді. Бұл тұрғыда ата-аналарға да артылар сенім зор.

Оқытушы қашанда жастардың қорғаны, білімге жетелейтін жетістіктеріне қуанатын, адал өз ісінің керемет маманы екені анық. Өз баласына жақсы тәрбие беру кез келген адамның міндеті, мейлі ол мұғалім, мейлі ол жұмысшы, дәрігер, не тағы басқа маман иесі болсын қоғамда парасатты, адамгершілігі жоғары бала тәрбиелеу, сонымен қатар өсіп келе жатқан ұрпақты патриоттық отансүйгіштік рухта тәрбиелеу кез келген адамның міндеті болуы тиіс. Айналадағы таңсық нәрселерді, құбылыстарды білгісі келіп тұратын кезінде балаға түрлі тәрбие бере білу керек. Мысалы: Күнделікті өмір де қиын да кездер болса да, әр бір жанұя өз балапандарын өсіруде адамды танудың жолы – ол өмір сүріп жатқан отбасы, орта екендігін естен шығармаған жөн.

Иә, бүгінгі нарықтық экономика жағдайында патриотизмнің сипаты қандай болмақ? Бүгінгі қоғам талаптарын қанағаттандыратын, өсіп келе жатқан жастарды отансүйгіштік рухта тәрбиелеуде ұстанатын бағыт-бағдар мен патриотизмнің жаңа тұғырнамасы әлі толық айқындала қойған жоқ. Республикамызда ұлтық тәрбие беруде олардың мақсаттары мен міндеттері айқын белгіленген. Абай атамыз айтқандай, жастардың дүниенің кетігін тауып, қалануды көздеу, қоғамдық өмірден еш уақыт қол үзбей, өз елін сүйуге, өз елінің тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрыпын білуге тәрбиелеуде бүгінгі педагогика ғылымдарының алдында тұрған зор міндеттердің бірі. Осы тәрбиенің ең маңыздысы – жастарға патриоттық тәрбие беру.

Патриоттық тәрбие ең алдымен, ата-анасын, туған бауырларын жақсы көруден

басталады. Туған тілін сүймеген, оны құрметтемеген, қадірлемеген адам өз елінің патриоты бола алмайды.

Жоғарғы оқу орындарында оқу-тәрбие процесін жетілдіру, болашақ мамандарға тәлім-тәрбие беру мәселелерін зерттеуде елеулі үлес қосқан қазақстандық ғалымдар Қ.М.Арынғазин, Қ.Ж.Аганина, Ш.Ә.Әбдіраман, Б.Әбдікәрімұлы, С.Ә.Әбдіманапов, Ғ.З.Әділғазин, В.В.Егоров, А.А.Бейсенбаева, Е.З.Батталханов, С.Т.Каргин, Б.Т.Кенжебеков, Ғ.М.Кертаева, М.С.Мәлібекова, Г.Ж.Меңлібекова, Б.К.Момынбаев, Н.Ә.Мыңжанов, Л.А.Шкутина, Н.Д.Хмель, т.б. еңбектерін ерекше атап өтуге болады.

Қазақ этнопедагогикасының теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау, мамандардың этнопедагогика және этномәдениет негізінде кәсіби даярлығын жетілдіру мәселелері қазақстандық көрнекті ғалымдар М.Х.Балтабаев, Қ.Бөлеев, Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев, К.Ж.Қожахметова, Ж.Ж.Наурызбай, С.А.Ұзақбаева, т.б. еңбектерінің арқауы болды.

Қазақстанда жоғары оқу орындарында болашақ мамандарға патриоттық тәрбие беру мәселесіне А.К.Қалимолдаева [26], Е.С.Салтанов [27], Ү.К.Санабаев [28], зерттеулері арналды. Олар өздерінің жұмыстарында патриоттық тәрбиенің маңызды педагогикалық идеяларын қарастыра отырып, мұғалімдердің осы бағыттағы іс-әрекетінің педагогикалық негіздерін қалады. Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатады. 2050 жылғы қазақстандықтар – үш тілде сөйлейтін білімді, еркін адамдардың қоғамы екеніне толық сенімдіміз. Келешек жастар жаңа білімді меңгеруге құштар және еңбексүйгіш, өз елінің патриоттары. 2050 жылғы Қазақстан – жалпыға ортақ еңбек қоғамы екеніне сенімдіміз. Ол – барлығы да адам игілігі үшін жасалатын, экономикасы мықты мемлекет. Білім беру саласы да, денсаулық сақтау саласы да үздік. Бейбітшілік пен тыныштық салтанат құрған. Азаматтары еркін және тең құқықты, ал билігі әділ. Онда заң үстемдік етеді. «Қазақстан 2050» Жаңа стратегиялық бағытын жүзеге асыруда бізге – қазақ халқына айрықша жауапкершілік жүктеледі - ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің «жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтып өткен болатын.

Ұлттық патриотизмді қалыптастыруда ата-бабаларымыздың ұлағатты ойлары мен тәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Ұлттық патриотизм дегеніміз – ең алдымен, белгілі бір ұлттың өкіліне сүйіспеншілікпен қарау, оның ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жалғасып келе жатқан құндылықтарын бойына сіңіру. 2004 жылдың 7 шілдесіндегі Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңында қазақстандық патриотизм мен азаматтықты қалыптастыру, жастарды адамгершілік және рухани дамыту басты міндеттер ретінде белгіленген. Осындай басымдық мына стратегиялық маңызды құжаттарда да көрініс тапқан. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарының «болашаққа инвестиция» басты бағытында мемлекеттік жастар саясатын жүзеге асыру қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық түрленулерге белсене араласатын бәсекеге қабілетті жастарды тәрбиелеуге бағытталған. Патриоттық сана-сезім мен азаматтық жауапкершілікті жоғарылатуға, белсенді қоғамдық ұстаным мен салауатты өмір салтын қалыптастыруға, кәсіпкерлік және инновациялық басымдықтарды дамытуға және жас таланттарды тауып, оларды қолдауға бағытталған жас ұрпақпен әрекеттесудің тиімді үлгісі құрастырылатын болады. 2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасы жобасының маңызды бағдарламалық мақсаты «Тәрбие жұмысы мен жастар саясаты» бөлімінде жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымын, әлеуметтік жауапкершілігін, патриотизм сезімін, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру мәселелері зор маңызға ие. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай мақсатты индикатор құрастырылған: «Жалпы жастардың ішінен жастар саясаты

мен патриоттық тәрбиелеу саласындағы шараларды жүзеге асыруға белсенді түрде қатысатын жастардың үлесі» (2010ж. – 25%, 2015ж. - 27%, 2020 ж. - 55%).

Біз көздеген мақсаттарға жету үшін алдымен мына мәселелерді шешіп алу қажет: Жастар саясатын жүзеге асыру қазақстандық патриотизмді рухани-адамгершілік мәдениетті тәрбиелеу, ұлттық құндылықтарды қалыптастыру негізінде орындалатын болады.

Жастарды патриоттық тәрбиелеу міндеттерін жүзеге асыру үшін өзара сыйластық пен патриотизм, Отан мен елге адал қызмет принциптерінде жастарды тәрбиелеу бойынша лекциялар, кездесулер, акциялар, дөңгелек үстелдер мен конференциялар сынды бұқаралық шаралар өткізу әдістері қарастырылған.

Олай болса, 2012-2013 оқу жылында университетімізде студент жастар арасында жүргізіліп жатқан іс- шаралардың куәсі болумен қатар, оларға сапалы білім саналы тәрбие және патриоттық тәрбиелеу функцияларын практикалық түрде инновациялық педагогикалық тәжірибені жүзеге асыруға атсалысамыз. «Жаратылыстану және аграрлы техникалық» институтының «Физика және инженерлік механика» кафедрасының ұжымы және политехникалық институттың бір топ студент жастары бірлесіп семинар тәрбие жұмыстары орындалды. Мұндағы тақырыптар: «Желтоқсан жаңғырығы», «Адам және космос» және т.б. студенттерге патриоттық отансүйгіштік рухта тәрбиелеу мақсатында өткізілген іс- шаралар. Осыған байланысты болашақ жас қазақстандық келесі тұлғалық және азаматтық қасиеттерді бойына сіңіруге, өзгермелі өмір жағдайына тез икемделу, өзін-өзі шынайы бағалай алу, өмір сүрудің әр саласында әлеуметтік белсенді жаңашылдыққа талпыну студент жастардың бойында ұлттық сана-сезім мен өмірлік мәселелерді шешудің ерекшеліктерін таба білу.

Қазақстан педагогикасындағы сапалы білім өз мәні жағынан студенттердің ішкі дүниесін, оның рухани-адамгершілік келбетін қалыптастыруға бағыттала алуы мүмкін және солай бағытталуы тиіс. Өйткені оның мазмұнында ұлттық құндылықтар жарасымды үйлесім тауып жатады. Мұның өзі қазақ халқының өзіне тән ұлттық ерекшелігін терең танып, көре білуге мүмкіндік береді.

Тәуелсіз ел қалыптастыру барысында егемендікпен қоса келген «қазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм» ұғымдарымен байланысты «қазақстандық патриотизм ерекшеліктері» мен «ұлттық патриотизм ерекшеліктерін» анықтап, жоғарғы оқу орындары студенттеріне патриоттық тәрбие берудің мазмұны мен бағыттарын айқындауға қашанда өз үлесімізді қосуға талпынамыз. Ұлттық және жалпы қазақстандық намысты ояту мәселесіне келгенде, қазіргі қоғамда демократиялық өзгерістерге орай жаңаша жастарға отансүйгіштік патриоттық рухта тәрбие беруде студенттердің рухани азығына айналып отыр.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақ» бағдарламасының Стипендиаттарымен кездесуінде сөйлеген сөзі. -Астана, 30 қаңтар, 2008ж.
2. Тәрбие негізі отбасында // Қазақ тарихы. – 2003.- №1. – 57-60 бб.
3. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050»стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің «Жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. -2012.
4. Зимняя И.А. Педагогикалық психология. Оқулық. – Алматы, 2005.

Резюме

Одна из основных задач системы образования – воспитание гражданина, патриота своей страны. Поэтому «казахстанский патриотизм», «национальный патриотизм» являются показателем воспитанности будущего поколения.

Summary

One of the main objectives of education system –is upbringing of citizen, patriot of the country. Therefore “Kazakhstani patriotism”, “national patriotism” is indication of good breeding of the future generation.

УДК 378.8:811.161.1

МЕТОД РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ЧТЕНИЕ И ПИСЬМО КАК ОДНО ИЗ ИННОВАЦИЙ ПРАКТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ

Д.САРСЕНОВА, кандидат педагогических наук, доцент

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

А.КОПТЛЕУОВА, учитель лицея №249, **Б.ИЗТЛЕУОВА**, учитель сш №100

Кызылординское областное управление образования

Рассмотрим метод, который с нашей точки зрения, может усиливать рефлексивные механизмы, обучать рефлексии, технологически ее обеспечивать – метод развития критического мышления.

Важным в данном методе является следование трем фазам:

- evocation (вызов, пробуждение),
- realization (осмысление новой информации),
- reflection (рефлексия) и соблюдение определенных условий: активность участников процесса, разрешение высказывать разнообразные «рискованные» идеи и т.д.

Урок, занятие, серия уроков (занятий), тема, курс могут быть построены в соответствии с заявленным алгоритмом. *Первая стадия (фаза) - вызова*, на которой ставится задача не только активизировать, заинтересовать учащегося, мотивировать его на дальнейшую работу, но и «вызвать» уже имеющиеся знания, либо создать ассоциации по изучаемому вопросу, что само по себе станет серьезным, активизирующим и мотивирующим фактором для дальнейшей работы. *Вторая стадия (фаза) - осмысление (реализация смысла)*. На этой стадии идет непосредственная работа с информацией, причем приемы и методы реализации критического мышления через чтение и письмо позволяют сохранить активность ученика, сделать чтение или слушание осмысленным. *Третья стадия (фаза) - рефлексия (размышление)*. На этой стадии информация анализируется, интерпретируется, творчески перерабатывается. Цель данного образовательного метода (по идее ее создателей) - развитие интеллектуальных умений учащихся, необходимых не только в учебе, но и в обычной жизни (умение принимать взвешенные решения, работать с информацией, анализировать различные стороны явлений и др.).

Главная цель изучения методов развития критического мышления – развитие интеллектуальных способностей ученика, позволяющих учиться самостоятельно. Важнейшими функциями фазы вызова являются:

Информационная. Вызов уже имеющихся знаний, опыта, который имеется у учащихся по теме. Часто у учащихся нет «первоначальных» знаний по изучаемому вопросу, тогда на стадии вызова «работают»: вопросы до изучения нового материала («толстые и тонкие вопросы», «ромашка Блума»), таблица «вопросительные слова» и др. Возможен вариант «вызова знаний» при помощи ассоциаций, предположений:

1. Мотивационная. Предъявляя «свой опыт», мы ждем его подтверждения и расширения, задавая «свои вопросы» хотим получить на них ответы, это всегда интересно ученику.

2. Систематизационная. Часто на стадии вызова учитель дает задание или помогает учащимся систематизировать (в большинстве случаев графически оформить) материал до его изучения, для этого служат отдельные приемы метода критического мышления («кластеры», линии сравнения в «концептуальной» и «сводной» таблицах и др.)

3. Целеполагания. Развитие критического мышления – единственный метод, который помогает от декларации самостоятельного целеполагания перейти к научению этому умению. Озвучивая свои вопросы (запросы) к изучаемому, систематизируя знания на стадии вызова, ученик выбирает направления изучения темы, ставит собственные цели к новой теме. *Вторая стадия урока – смысловая*, где даются новые знания (лекция, текст параграфа, видеофильм, опыт и т.д.). На этом этапе урока учителю важно, «не забыть» о работе, проведенной на стадии вызова, подавать новый материал, «оглядываясь» на запросы учащихся, учитывая их опыт по данной теме, следуя за целями (запросами) учащихся. Таким образом, основными функциями смысловой стадии остаются: информационная (новая информация), мотивационная, функция целеполагания. *На стадии рефлексии* учителю важно организовать обсуждение пройденного таким образом, чтобы ученик смог оценить и продемонстрировать, как изменилось его знание от стадии вызова – к стадии рефлексии. Не менее важным является и оценка того «мыслительного пути», действий учащегося, оценки своей работы в команде, своего понимания пройденного, всего того, что мы определяем, как инструменты, которые помогут ученику в дальнейшем, «научат его учиться» и без помощи учителя. Функция стадии рефлексии – это развитие рефлексивных метакогнитивных умений учащихся.

Далее представим вашему вниманию некоторые приёмы реализации метода критического мышления (КМ), которая позволяет учителю, используя универсальную модель обучения и систему эффективных методик, помочь учащимся стать более самостоятельными, мыслить критически, ответственно и творчески относиться к учебе. Она дает реальную возможность создать в классе (группе) атмосферу партнерства. Учитель, получающий в руки технологию, а не готовые рецепты хороших уроков, обучается работать в режиме творческого соавторства, в готовности к обоснованным изменениям, принятию нестандартных и ответственных решений. Остановимся на некоторых приемах метода развития критического мышления через чтение и письмо, которые часто используются на уроках русского языка.

Инсерт

В дословном переводе инсерт с английского означает: интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления. Прием осуществляется в несколько этапов.

I этап: Предлагается система маркировки текста, чтобы подразделить заключенную в ней информацию следующим образом:

V «галочкой» помечается то, что уже известно учащимся; - знаком «минус» помечается то, что противоречит их представлению; + знаком «плюс» помечается то, что является для них интересным и неожиданным; ? «вопросительный знак» ставится, если что-то неясно, возникло желание узнать больше.

II этап: Читая текст, учащиеся помечают соответствующим значком на полях отдельные абзацы и предложения.

III этап: Учащимся предлагается систематизировать информацию, расположив ее в соответствии со своими пометками в следующую таблицу:

V «галочка» (то, что уже известно)	- знак «минус» (то, что противоречит представлению)	+ знак «плюс» (то, что является интересным и неожиданным)	? «вопросительный знак» (если что-то неясно, возникло желание узнать больше)
...	...	...	...
...	...	...	...

IV этап: Последовательное обсуждение каждой графы таблицы.

Предметная область использования: преимущественно научно-популярные тексты с большим количеством фактов и сведений. Прием способствует развитию аналитического мышления, является средством отслеживания понимания материала. Этапы ИНСЕРТА соответствуют трем стадиям: вызов, осмысление, рефлексия.

Мозговая атака

Не путать с психологическим приемом стимулирования творчества «мозговой штурм», Алекс Осборн «Прикладное воображение», 1950. При этом оба эти словосочетания являются вариантами русского перевода английского термина «brainstorming», однако используются в разных сферах и выполняют разные функции. Как методический прием мозговая атака используется в технологии критического мышления с целью активизации имеющихся знаний на стадии «вызова» при работе с фактологическим материалом.

1 этап: Учащимся предлагается подумать и записать все, что они знают или думают, что знают, по данной теме;

2 этап: Обмен информацией. Рекомендации к эффективному использованию:

1. Жесткий лимит времени на 1-м этапе 5-7 минут;
2. При обсуждении идеи не критикуются, но разногласия фиксируются;
3. Оперативная запись высказанных предложений.

Возможна индивидуальная, парная и групповая формы работы. Как правило, их проводят последовательно одну за другой, хотя каждая может быть отдельным самостоятельным способом организации деятельности. Примечание: парная мозговая атака очень помогает учащимся, для которых сложно высказать свое мнение перед большой аудиторией. Обменявшись мнением с товарищем, такой ученик легче выходит на контакт со всей группой. Разумеется, работа в парах позволяет высказаться гораздо большему числу учащихся.

Чтение с остановками и Вопросы Блума.

Условное название методического приема организации чтения с использованием разных типов вопросов.

Подготовительная работа:

1. Учитель выбирает текст для чтения. Критерии для отбора: Текст должен быть абсолютно неизвестным для данной аудитории (в противном случае теряется смысл и логика использования приема); Динамичный, событийный сюжет; Неожиданная развязка, «открытый» проблемный финал.

2. Текст заранее делится на смысловые части. Прямо в тексте отмечается, где следует прервать чтение и сделать остановку: «первая остановка», «вторая остановка» и т.д.

3. Учитель заранее продумывает вопросы и задания к тексту, направленные на развитие у учащихся различных мыслительных навыков.

Учитель дает инструкцию и организывает процесс чтения с остановками, внимательно следя за соблюдением правил работы с текстом. (Описанная стратегия может

использоваться не только при самостоятельном чтении, но и при восприятии текста «на слух»).

Кластеры.

Это способ графической организации материала, позволяющий сделать наглядными те мыслительные процессы, которые происходят при погружении в ту или иную тему. Кластер является отражением нелинейной формы мышления. Иногда такой способ называют «наглядным мозговым штурмом». Последовательность действий проста и логична:

1. Посередине чистого листа (классной доски) написать ключевое слово или предложение, которое является «сердцем» идеи, темы.

2. Вокруг «накидать» слова или предложения, выражающие идеи, факты, образы, подходящие для данной темы. (Модель «планеты и ее спутники»)

3. По мере записи, появившиеся слова соединяются прямыми линиями с ключевым понятием. У каждого из «спутников» в свою очередь тоже появляются «спутники», устанавливаются новые логические связи.

В итоге получается структура, которая графически отображает наши размышления, определяет информационное поле данной теме.

В работе над кластерами необходимо соблюдать следующие правила:

1. Не бояться записывать все, что приходит на ум. Дать волю воображению и интуиции.

2. Продолжать работу, пока не кончится время или идеи не иссякнут.

3. Постараться построить как можно больше связей. Не следовать по заранее определенному плану.

Система кластеров позволяет охватить избыточный объем информации. В дальнейшей работе, анализируя получившийся кластер как «поле идей», следует конкретизировать направления развития темы.

Возможны следующие варианты:

- Укрупнение или детализация смысловых блоков (по необходимости)

- Выделение нескольких ключевых аспектов, на которых будет сосредоточено внимание.

Разбивка на кластеры используется как на этапе вызова, так и на этапе рефлексии, может быть способом мотивации мыслительной деятельности до изучения темы или формой систематизации информации по итогам прохождения материала.

В зависимости от цели учитель организует индивидуальную самостоятельную работу учащихся или коллективную деятельность в виде общего совместного обсуждения.

Предметная область не ограничена, использование кластеров возможно при изучении самых разнообразных тем.

Синквейн.

Происходит от французского слова «cinq» – пять. Это стихотворение, состоящее из пяти строк. Используется как способ синтеза материала. Лаконичность формы развивает способность резюмировать информацию, излагать мысль в нескольких значимых словах, емких и кратких выражениях.

Синквейн может быть предложен, как индивидуальное самостоятельное задание; для работы в парах; реже как коллективное творчество. Границы предметной области зависят от гибкости воображения учителя. Обычно синквейн используется на стадии рефлексии, хотя может быть дан и как нетрадиционная форма на стадии вызова.

Как показывает опыт, синквейны могут быть полезны в качестве:

- 1) инструмента для синтеза сложной информации;

- 2) способа оценки понятийного багажа учащихся;

- 3) средства развития творческой выразительности.

Правила написания синквейна:

1. (первая строка – тема стихотворения, выраженная ОДНИМ словом, обычно именем существительным);
2. (вторая строка – описание темы в ДВУХ словах, как правило, именами прилагательными);
3. (третья строка – описание действия в рамках этой темы ТРЕМЯ словами, обычно глаголами);
4. (четвертая строка – фраза из ЧЕТЫРЕХ слов, выражающая отношение автора к данной теме);
5. (пятая строка – ОДНО слово – синоним к первому, на эмоционально-образном или философско-обобщенном уровне повторяющее суть темы).

Мы остановились лишь на некоторых приёмах реализации метода критического мышления через чтение и письмо, часто применяемые практикующими учителями-словесниками. Знание даже нескольких приёмов этого метода и главное систематическое использование их на уроках русского языка, бесспорно, разнообразит формы работы, заставит учеников проявить интерес к усвоению темы, так как каждый из этих приёмов способствует пробуждению интереса к изучаемому, его осмыслению и пониманию того или иного явления на рефлексивном уровне.

Литература:

1. Педагогическая техника // Гузеев В.В. Эффективные образовательные технологии. – М., 2006.
2. Совершенствование методов и форм преподавания русского языка в средней школе. – Алматы, 2007.

Түйіндеме

Сын тұрғыдан оқыту тәсілдері оқушының сана сезімін, белсенділігін арттыратын жолдардың бірі болып табылады. Мақалада орыс тілі сабағында осы тәсілді қолдану түрлері көрсетіледі.

Summary

Application of the method of critical thinking through reading and writing in Russian language lessons practical promotional independence and activity, which is important for the methods of teaching Russian language.

УДК 378.8:811.161.1

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

Д.САРСЕНОВА, кандидат педагогических наук, доцент,
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

«Людам нужна обратная связь и поощрение для комфортного обучения, поэтому оценка должна быть гуманной», - говорится в Новом Руководстве Программы повышения квалификации педагогов общеобразовательных школ РК, разработанных University of Cambridge.

Там же поднимается проблема обучения «новых учителей» оцениванию для обучения. Концепция формативного оценивания, иначе оценивания для обучения (ОдО),

получила свою известность в 1999 году после опубликования её Группой Реформы Оценивания исследователями из Великобритании.

Согласно этой теории, когда учителя используют оценку для обучения (формативное оценивание), в равной степени как и оценку обучения (суммативное оценивание), то оценивание становится инструментом весьма полезным в обучении.

Оценивание для обучения – это процесс, в ходе которого ученики сами оценивают уровень своих знаний за период времени, а затем вместе с учителями определяют следующие шаги на пути самосовершенствования. Такие методы, как открытые опросы, обмен образовательными задачами, оказывают сильное воздействие на способность учеников к активному участию в своем обучении. Если это реализовано эффективно, у учеников остается достаточно времени на рефлекссию. Как в паре, так и самостоятельно, ученики имеют возможность оценивать свой уровень образования и понимать, как они его достигли. Они оценивают себя и друг друга, что способствует более глубокому пониманию. Ученики знают свой уровень успеваемости и идут к последующей цели [1].

Группа Реформы Оценивания (2002) предлагает следующее определение оценивания для обучения: Оценивание для обучения – это процесс поиска и интерпретации данных, используемый учениками и их учителями для определения этапа, на котором находятся учащиеся в процессе своего обучения, направления, в котором следует развиваться, и установления, как лучше достигнуть необходимого уровня. Одним из значимых элементов этого определения является акцент на использовании данных учениками. При этом обращается внимание на то, что учителя не являются единственными оценивающими лицами. Ученики могут быть вовлечены в оценивание своих одноклассников и самих себя, и, даже когда учителя активно проводят оценивание, ученики тоже должны активно участвовать. Лишь те, кто учатся, способны научиться и в этой связи для того, чтобы улучшить свое обучение, им необходимо реагировать на информацию, получаемую в результате обратной связи. Это потребует от них понимания, а также мотивации и желания действовать. Вышеуказанное заключение чрезвычайно значимо и актуально для практики преподавания и обучения [2].

Целью оценивания обучения (ОО), т.е. суммативного обучения, напротив, является суммирование того, что изучил ученик на данный момент. При ОО наблюдение, интерпретация и критерии могут быть сходными с теми, которые применяются для оценивания обучения, но характер заключения и решения, которые вытекают из них, будет другим. По существу, ОО концентрирует внимание на полученных данных о том, на каком этапе в процессе обучения находятся дети, в частности, характер и причины их сильных и слабых сторон. Таким образом, заключение ОО сконцентрировано на том, что они могут предпринять, чтобы развиваться дальше. По существу, оно не направлено напрямую на вклад в будущее обучение, хотя тестирование, имеющее важнейшее значение, может оказать и негативное влияние на процесс обучения. При оценивании обучения заключение делается после соотношения достижений ученика с установленными нормами или уровнями, достигнутыми группой учеников, например, одного возраста. Такие заключения могут делаться в форме «соответствует/ не соответствует» стандарту или чаще по шкале, представленной в виде баллов или уровней. Это символические обозначения критериев и стандартов, на которых они основаны. Представление в такой краткой, но иногда неясной форме является удобным в случаях, когда необходимо представить отчет другим людям, таким, как родители, новые учителя в моменты замены других учителей, руководители, заинтересованные в контроле учебной деятельности школ, на местном и национальном уровнях. Представление отчетов, отбор и мониторинг, таким образом, являются очевидным назначением данного вида оценивания информации [3].

Тщательно изучив вышеизложенное, задаемся вопросом: могут ли суммативные данные быть использованы для формативного оценивания знаний студентов?

Если учесть, что обеспечение поддержки студентов является ключевым аспектом, то обоснования и критерии, выдвигаемые для определения баллов и уровней, должны быть изучены особенно тщательно. Важно то, что качественная информация относительно основных аспектов выполненного задания может быть использована для обратной связи со студентами к примеру, если просто осведомить учащегося о том, что он достиг определенного уровня, это не поможет ему понять, что делать, чтобы достигнуть лучшего результата; в то время как, если вместе с ним проанализировать, что в его работе привело к такому результату и объяснить критерии оценивания, это позволит ему понять, что делать дальше для улучшения этого результата. В этом контексте суммативное оценивание (в числовой форме) не является главным, и преподаватель может составить формативное оценивание (в устной форме) о том, как эти данные определяют уровень знания студента, какого уровня ему необходимо достичь и как лучше это сделать.

Путем изменения характера оценивания, оценивание обучения может быть трансформировано в оценивание для обучения.

Улучшение обучения через оценивание зависит от пяти обманчиво простых на первый взгляд ключевых факторов:

1. Обеспечение эффективной обратной связи с обучающимися.
2. Активное участие студентов в собственном обучении.
3. Изменение преподавания с учетом результатов оценивания.
4. Признание значительного влияния оценивания на мотивацию и самооценку, что в свою очередь, решающим образом влияет на обучение.
5. Необходимость того, чтобы студенты могли оценивать сами себя и понимать, как улучшить свое обучение.

Осмысление и понимание этих факторов поможет, на наш взгляд, избежать формального подхода к оцениванию знаний обучающихся, что неизбежно сведёт к минимуму проблему коррупции в вузе.

Литература:

1. Alexander, R. (2001) Culture and pedagogy. [Культура и педагогика]. Wiley-Blackwell.
2. Руководство для учителя [Оценивание для обучения: 10 принципов]. University of Cambridge Faculty of Education.
3. Assessment Reform Group (2002b). Testing, Motivation and Learning. /Тестирование, мотивация и учение/

Түйіндеме

Бүгінгі таңда Қазақстандағы оқу орындарын толғандыратын бас мәселенің бірі оқушыларды бағалау проблемасы. «Баға мейірімді болу керек»- делінген оқытушыларды жетілдіру жаңа бағдарламасында. Мақалада осы жөнінде мәселе қозғалады.

Summary

The article deals with the assessment of knowledge training, which today are considered relevant in the national pedagogy.

ӨОЖ 332. 08:316.334.3

ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Б.Б.АХМЕТОВ, магистрант,

М.А.ӨМІРЗАҚОВА, экономика ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Бүгінгі таңда өркениетті даму жолына түскен Қазақстан Республикасы қоғамның барлық саласында аса маңызды реформаларды жүзеге асыруда. Бұл реформалардың ішіндегі ең күрделісі әрі өте байыптылықты қажет ететін бағыты әлеуметтік саладағы реформалар болып табылады. Өйткені, біріншіден, әлеуметтік мәселе адамдардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігіне тікелей қатысты болғандықтан үнемі күн тәртібінде тұрады; екіншіден, мемлекеттің әлеуметтік саясаты әрқашан халықтың назарында болып, оның талқысы мен сынына түсіп отырады.

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі бүгінгі күні өзекті мәселе болып табылатынына күмән жоқ. Нарыққа өту жағдайларында халықтың әлеуметтік қорғалуын қолдау мен нығайтуға бағытталған мемлекеттік шаралар жүйесі қажет. Дұрыс қабылданған әлеуметтік саясат – тұрақтылықтың кепілі, ал саясат негізінде әлеуметтік қорғау жүйесі жатыр. Егер елімізде әлеуметтік тұрақтылық болмаса, халық өз тұрмысына риза болмай жиі-жиі ереуілденіп тұратын болса, сөйтіп әлеуметтік сілкіністердің еліне айналатын болсақ, басқа мәселелердің барлығы бос әңгіме болып қалмақ.

Қазақстан Республикасының мемлекеттілігінің негізгі бағыттарының бірі - әлеуметтік мемлекеттік құру. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» - деп мемлекеттік қызмет жүйесінде жұмыс атқарып жатқан мамандарды жоғары жауапкершілікке жүктейді [1,1366].

Яғни, мемлекет өзінің бар мүмкіндігін, қамқорлығын өз қоғамының дамуы үшін, ондағы азаматтардың өмір сүру деңгейін көтеру үшін бағыттауға міндетті. Әлеуметтік саясат мемлекеттің ішкі саясатының аса маңызды бағыты екені сөзсіз. Жалпы, әлеуметтік саясатты іске асыру экономиканың даму қарқыны мен әлеуметтік кепілдіктерді сақтау ісін шебер ұштастыруды талап етеді. Бұл орайда, бүгінде мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық рөлі өзгергенін есте сақтау керек. Халықтың мемлекет көмегіне шынында да мұқтаж, өз бетімен күн көре алмайтын топтарына басымдық беріледі. Ал қоғамның қалған бөлігі экономикалық еркіндік қағидалары, олардың құқықтық қорғалуы негізінде өзін-өзі қамтамасыз етуі керек.

Сонымен қатар, мемлекетіміздің басты Стратегиялық құжаты - «Қазақстан-2030» бағдарламасында елімізді әлеуметтік мемлекетке айналдыру мәселесі басым бағыттардың бірі ретінде атап көрсетіледі.

Кең мағынасында әлеуметтік саясат – мемлекеттік және мемлекеттік емес органдардың, ұйымдар мен мекемелердің өмір сүруге қажетті жағдай жасауға, халықтың әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға, қоғамдық ортада қолайлы әлеуметтік атмосфера туғызуға бағытталған теориялық ұстанымдар мен тәжірибелік шаралардың жиынтығы. Ал, тар мағынасындағы әлеуметтік саясат – мемлекет пен басқа да саяси және әлеуметтік институттардың қоғамның әлеуметтік саласының дамуына, адамдардың өмір сүру салты мен сапасын жетілдіруге, олардың өмірлік қажеттіліктерінің белгілі бір бөлігін қамтамасыз етуге, азаматтарға тиісті әлеуметтік қолдау, көмек көрсетуге және ол үшін

қаржылық немесе өзге де қоғамдық әлеуетті қолдануға бағытталған іс-әрекеті. Т.И.Заславская «әлеуметтік саясат» ұғымын тар және кең мағынада қарастырады. Оның түсіндіруінше әлеуметтік саясат барлық халықты емес, оның ішінде мемлекет тарапынан қолдауларды қажет ететін белгілі бір әлеуметтік топтар жатады. «Әлеуметтік саясат» тар мағынада - бұл түрлі себептермен өмірдің қиын жағдайларында күн кешіп, жағдайларын түзеуге шамалары келмейтін қоғамдық топтар мен тұрғындарды қолдауға арналған мемлекеттік іс-шаралар кешені. Ал кең мағынада Т.И. Заславская негіздеуінше, әлеуметтік саясат аса күрделі және ауқымды мақсатты, яғни қоғамдық құрылым мен институттарды социалистік қатынастар орнатуға бағытталады. Әрине, бұл тұжырымның сол уақыт талабына сәйкес идеологиялық астары бар.

«Әлеуметтік саясат» ұғымына Р.Барнер мынадай анықтама береді: «Әлеуметтік саясат – индивидтер, топтар, қауымдастықтар, әлеуметтік мекемелер арасындағы қатынастарға араласатын, реттейтін және қалыптастыратын әдістер мен қоғамның қызметі мен принципі».

«Әлеуметтік саясат» энциклопедиялық сөздігінде Ф.И.Шарковтың тұжырымдауынша «Әлеуметтік саясат - кең мағынасында қоғамда қолайлы әлеуметтік ахуалды қалыптастыру, адамдардың әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бағытталған ұйымдар мен мекемелер, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар іске асыратын практикалық шаралар мен теориялық принциптердің жиынтығы. Тар мағынасында, әлеуметтік саясат – азаматтардың қолайлы тіршілік етуіне әлеуметтік демеу көрсету, көмек беру, қорғау үшін, оларға қажетті өмірлік тұтынуларын қамтамасыз ету үшін тұрғындардың өмір сүру деңгейін, өмір сүру салтын жаңғырту, арттыру мақсатындағы қоғамның әлеуметтік аясының ілгері дамытуға бағытталған мемлекеттің, саяси және әлеуметтік институттардың, т.б. іс-әрекеттері».

Отандық саясаттанушы Л.Ю.Зайниеваның «Мемлекеттік жастар саясаты: Қазақстан әлемдік тәжірибе тұрғысында» еңбегінде «Саясаттану» энциклопедиялық сөздігіне сүйене отырып, былайша пайымдайды: «Әлеуметтік саясат дегеніміз мемлекеттің ішкі саясатының басты бағыттарының бірі болып табылады, бұл саясат мемлекет өзіне қолдау тауып отыратын, өзінің қызметін және қоғамдық жүйенің орнықтылығын ұлғаймалы ұдайы өндіруге арналған алғышарт жасайтын ішкі саясатының басты бағыттарының бірі.

Әлеуметтік саясаттың басым бағыттарын анықтау арқылы мемлекет ең алдымен халықтың негізгі қажеттіліктерін анықтап, саясатты сол арнаға бағыттайды. Демек, тиімді тетіктерін табу арқылы қоғамның әр түрлі топтарына, таптарына, әсіресе әлеуметтік қорғауды қажет ететін әлжуаз топтарды әлеуметтік қорғаумен қамтамасыз етеді.

“Әлеуметтік қорғау” ұғымы отандық әдебиетте 90 жылдардың басында пайда болды. Бастапқыда бұл түсініктің мағынасы халықтың кейбір санаттарына атаулы әлеуметтік көмек көрсету деп танылды.

Әлеуметтік қорғау туралы экономист-ғалымдардың әр түрлі көзқарастарын талдай отырып, екі топты бөліп көрсетуге болады: бір жағынан, әлеуметтік қорғау мұқтаж азаматтарды мемлекет тарапынан қаржылық қолдауды қамтамасыз ететін мемлекеттің әлеуметтік саясаты деп қарастырылса, басқа жағынан әлеуметтік қорғау жеке адамның өзін -өзі әлеуметтік қорғауына, қалыпты өмір сүруіне, рухани дамуына жағдай жасайтын әлеуметтік қатынастар жиынтығы ретінде қарастырылады.

Тәуелсіз Қазақстанның халықты әлеуметтік қорғаудың өзіндік құрылымы 1999 жылдардан қалыптасты. 2001 жылы 27 маусымды «Халықты әлеуметтік қорғаудың концепциясы» қабылданды. Бұл маңызды құжат мемлекетте әлеуметтік сақтандыру жүйесінің енгізілуімен ерекшеленеді. Сонымен бірге құжат бойынша халықты әлеуметтік қорғау үш деңгейде жүзеге асады. Олар:

- базалық, мемлекеттік бюджет есебінен төлемдер: зейнетақы төлемдері, мүгедектік бойынша төлемдер, асыраушысынан айрылуына байланысты төлемдер, әлеуметтік қорғау мекемелері бойынша әлеуметтік көмек көрсету, мекен-жайлық әлеуметтік көмектер;

- міндетті, міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесі бойынша төлемдер: еңбек етуге қабілетсіз болған жағдайда, асыраушысынан айрылу жағдайында, жұмысынан айрылу жағдайында;

- қосымша, жұмыс беруші жауапкершілігімен сақтандыру.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясаты мен әлеуметтік мемлекет құруының ғылыми-теориялық тұжырымдамасы және оның негізгі бағыттары мен жүзеге асырылу жолдары ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың еңбектері мен жыл сайынғы халыққа Жолдауларында да ерекше атап көрсетіледі. Президенттің жыл сайынғы Жолдауларында әлеуметтік саясаттың мемлекеттік саясаттағы орны мен ролі қаншалықты дәрежеде екендігінен нақты мәліметтер беріледі.

Республикада орын алған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар халықты әлеуметтік қорғау жүйесінің ұйымдастырушылық-құқықтық базасын қайта қарау қажеттілігін тудырды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық көтерілу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа Жолдауында «Әлеуметтік қызметтер тек мұқтаж болған азаматтарға көрсетілуі және заманауи стандарттарға және Қазақстандағы өмір сүру деңгейіне сәйкес келуі қажет» - дей келе, елде арнаулы әлеуметтік қызмет көрсету саласында жүргізіліп жатқан реформаның сапасына үлкен мән берді [3].

Әлеуметтік саясат мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктеріне ғана тәуелді емес, ол көп жағдайда елдің саяси дамуына, саяси күштердің арасалмағы мен өзара қарым-қатынасына да байланысты айқындалады. Олай дейтін себебіміз, әлеуметтік саясат қоғам мүшелерінің саяси белсенділігімен және саяси күштердің өз мүдделері үшін күресінің деңгейімен де айқындалып отырады. Сонымен бірге, мемлекеттің әлеуметтік саясатын қалыптастырып, оны жүзеге асыруда экономикалық ахуалмен бірге, психологиялық факторлардың да маңызды роль атқаратынын мемлекеттің даму стратегиясын тұжырымдаған Президент Н.Ә. Назарбаев ерекше атап көрсетеді: «Әлеуметтік стратегияны іске асыру мерзімі экономикалық даму стратегиясын жүзеге асыру мерзімімен сай келмейді, өйткені әлеуметтік стратегия қоғамның әлеуметтік құрамындағы құрылымдық өзгерістермен ғана емес, сондай ақ, қоғамдық сана-сезімді қазыналық тұрғыдан қайта бағдарлаумен де байланысты, ал ол экономикалық және әлеуметтік жағынан неғұрлым белсенді жаңа ұрпақ келмейінше мүмкін емес» [4,216]. Міне, сондықтан да әлеуметтік саясатты айқындағанда саяси биліктен жан-жақтылықтың, кешенділіктің талап етілуі заңды құбылыс. Әлеуметтік саясат тиімді жүзеге асырылуы үшін бірінші кезекте халықты масылдық психологиядан арылту аса күрделі іс-шара болып табылады.

Баршаңызға белгілі Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев 2012 жылдың 10 шілдесінде «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» тұжырымдамасын жария етті. Тұжырымдамада халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту, әл-ауқатын арттыруға ерекше назар аударылып, Үкімет алдына таяу мерзімде жүзеге асыру үшін 20 тапсырма жүктеді. Елбасымыздың айтуы бойынша, әлемдегі алпауыт мемлекеттердің дағдарыстың алғашқы толқынына төтеп бере алмауы халықтың мемлекетке масылдығынан туындап отыр. Үндеуінде халықты мемлекеттен берілетін жәрдемақы мен әлеуметтік көмектерге арқа сүйемей еңбек етуге шақырады.

Жалпыға ортақ еңбек қоғамы идеясы мемлекеттің әлеуметтік саясатын жаңғырту, яғни транзит матрицасында әлеуметтік қолдау моделінен әлеуметтік прогресс парадигмасына өтуді жан-жақты да тұтастай қайта форматтау міндеті қамтылған келешек

мақсат болып табылады. Әлеуметтік-еңбек қатынастары саласында мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік сақтандыру және әлеуметтік көмекті қамтитын әлеуметтік қамсыздандыру болып табылатыны сөзсіз.

Қазақстанның әлеуметтік саладағы реформаларының таяу жылдардағы басты мақсаттары мыналар болып табылады: демографиялық өсімді ынталандыру және өлім-жітім деңгейін төмендету мен салауатты өмір салтын насихаттау есебінен күтілетін өмір жасын ұзарту жөніндегі шараларды қамтамасыз ету, медициналық қамтамасыз етуді жақсарту және тұрмыста әрі өндірісте жаракаттануды азайту, сондай-ақ көші-қон процестерінің реттелуіне қол жеткізу жолымен демографиялық жағдайды жақсарту; әйелдердің қоғамдағы жағдайын жақсарту және нақты гендерлік теңдікке қол жеткізу; халықтың тұрмысы төмен топтары үшін экономикалық өсуді ынталандыру жолымен экономикалық мүмкіндіктерді кеңейту – еңбекке қабілетті халықтың неғұрлым жоғары әлеуметтік тұтыну деңгейін қамтамасыз етіп, табыс табуына мүмкіндік беретін экономикалық жағдай туғызу; экономиканың нақты секторында жұмыспен қамтуды ынталандыру; халықтың экономикалық және әлеуметтік жағынан әлсіз топтарының тиімді жүйесін құру; халықтың тұрмыс деңгейін, жұмыспен қамтуды арттыру және кедейлік деңгейін төмендету; медициналық қамтамасыз етудің, жалпы кәсіптік және жоғары білім берудің жалпыға бірдей қол жетімділігін қамтамасыз ету, ұсынылатын әлеуметтік игіліктер мен қызметтердің жоғары сапасы мен оларды халықтың кеңінен таңдау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасының азаматтарын әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесін қаржыландырудың жаңа көздерін айқындау және қазіргілерін неғұрлым тиімді пайдалану [5,396].

«Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағытында біздің қоғамда уақыт сынына төтеп бере алатын жаңартылған және әлдеқайда тиімді әлеуметтік саясатқа деген сұраныс өсіп келетіндігі атап көрсетілген.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. -136 б.
2. Исахова П.Б. Қазақстан Республикасында халықты әлеуметтік қорғау жүйесін қаржымен қамтамасыз ету: автореферат. – Алматы, 2008
3. Назарбаев Н.Ә. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық көтерілу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа Жолдауы // www.minjust.kz
4. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. – Алматы: Дәуір, 1992.- 56 б, - 20-21 б
5. Мұхамеджанов М.Ә. Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың кейбір мәселелері // Ақиқат. – 2002.– №4.- 39-40 б.

Резюме

В этой статье дается теоретическое объяснение терминам «Социальная политика» и «Актуальность социальной защиты». Также, рассмотрены основные направления социальной политики Республики Казахстан и осуществления социальной защиты населения, а также главные цели социальной сферы в будущем.

Summary

There are theoretical meanings of social policy and actualities of social safety are described in the article. Also the main directions of Kazakhstan's social policy and providing of social safety of population and its main objectives in the future are stated in the article.

РЕПУТАЦИЯ – НЕОЦЕНИМЫЙ КАПИТАЛ КОМПАНИИ

Ж.Т.ЖАКСЫЛЫКОВА,

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

*В суровый век сокровище храни,
Что чистой репутацией зовется.
Все остальное временем сотрется.
Шекспир*

Деятельность организации осуществляется в условиях разнообразных взаимодействий и взаимосвязей, в окружении, имеющем различные интересы – экономические, политические, правовые, социальные, духовные и пр. Регулирование взаимодействий, влияющих на организацию изнутри и извне, несомненно, является одной из важнейших функций организации, обуславливающей успешность ее деятельности. Гибкость взаимодействия и обратная связь – процесс, способствующий достижению целей организации. Важнейшие задачи, решаемые в ходе этой деятельности, – формирование позитивного имиджа, достижение доверительных отношений с партнерами, потребителями и поставщиками и, что, пожалуй, самое важное, создание высокой репутации, которая бы работала на компанию и приносила конкретные результаты.

Основное место, где наиболее ценится имя фирмы, – это фондовая биржа. Покупателями акций на фондовых биржах являются не только юридические, но и физические лица, которые уже осознают, что деньги сохраняются только тогда, когда они приносят прибыль.

Не сегодня-завтра каждый из нас может стать инвестором, и тогда надо будет взвешивать, куда выгоднее вложить свой капитал. Но это не легкая задача, так как рыночная стоимость акций то выше, то ниже балансовой.

Выходя на фондовую биржу, компании должны учитывать, что опытного инвестора интересуют не столько данные на текущий момент, сколько потенциал компании, возможность получить прибыль из будущей деятельности фирмы. Есть критерии, которые являются сигналами состоятельности компании: финансовые показатели, объем продаж, выплата предыдущих дивидендов. Это осязаемые показатели. Но есть еще и нематериальные активы: перспективность оценки (наличие стратегии, возможность реализовать ее), репутация, деловые связи, торговые марки и брэнды, патенты и авторские права, квалифицированные кадры, талантливые сотрудники. Именно эта часть активов может стать решающей при покупке акций.

Даже если компания не продает свои акции на бирже, она должна знать свою стоимость в случае своей продажи или слияния, или поглощения. Из западной и российской практики видно, что при слияниях и поглощениях рыночная стоимость компании включает такую статью нематериальных, не осязаемых на первый взгляд, активов, которая называется очень просто: «репутация», или «goodwill». Но она дает весьма осязаемый «довесок» – как минимум, 10-15% к общей стоимости активов. Таким образом, «доброе имя» имеет весьма материальное выражение. Инвестор вкладывает деньги и в материальные, и в нематериальные активы [1, 26с.].

Хорошее имя на рынке стоит миллионы долларов. Имя фирмы – это нематериальные активы, создание и управление которыми является высшим пилотажем бизнеса. В качестве примера можно привести компанию «Бритиш Петролеум», материальные активы

которой составляют 29%, а нематериальные – 71%. Нематериальные активы компании «Кока-Кола» составляют целых 96% (по данным исследований британской компании «Интербренд») [2, 13 с.]. Трудно представить, что может случиться с «Кока-Колой», если она перестанет заботиться о своей репутации.

Авторитетный американский журнал «Fortune» считает, что репутация наполовину зависит от финансовых показателей, наполовину - от нематериальных факторов, которая и объединяет сумму признаков того, что называется репутацией. Журнал «Fortune» в 2005 году проанализировал отношение рынка к репутации компаний и сделал следующие выводы.

- ✓ Хорошая корпоративная репутация увеличивает продолжительность получения максимального дохода (эффект отсрочки).

- ✓ Хорошая корпоративная репутация может сократить время, которое требуется фирме, чтобы достичь финансовых показателей, сопоставимых со средним уровнем (эффект ведущего показателя).

- ✓ Хорошая корпоративная репутация способствует получению и сохранению максимальной прибыли.

Таким образом, данный анализ показал, что клиенты поддерживают более стабильные отношения с фирмами, обладающими хорошей репутацией, а значит, фирмы с хорошей репутацией более успешно занимают перспективные рынки. Партнеры компании с хорошей репутацией дают им более выгодные схемы поставок сырья. Поставщики капитала предоставляют свои услуги фирмам с хорошей репутацией на более выгодных условиях. Лучшие специалисты в отрасли стремятся к долгосрочному сотрудничеству с фирмами, обладающими хорошей репутацией.

Хорошая репутация позволяет компании «свернуть горы»! Исследования показывают, что потребители действительно готовы платить больше за продукты социально ответственной компании-производителя, будучи уверенными в том, что, покупая продукт компании с хорошей репутацией, они тем самым наилучшим образом заботятся о своих детях, семье, окружающей среде [2, 14 с.]. На западе такой подход существует давно. И одной из самых важных задач высшего руководства компаний является именно забота о положительной корпоративной репутации. Любой конкурентоспособный производитель знает: чтобы получить потребительскую аудиторию и прибыль, нужно вложить, прежде всего, в самого себя. Ведь доброе имя работает лучше всякой рекламы.

По мере того, как рыночная экономика Казахстана становится более зрелой, компаниям приходится больше заботиться о своем имидже, а не только о продаже товара. Однако, надо помнить, что симпатичный и привлекательный облик компании – это еще не репутация. Репутация – это сложный малоисследованный феномен, представляющий композицию из частных составляющих, которые играют не одинаковую роль в ее формировании. Одним из таких составляющих является позитивное или негативное восприятие фирмы респондентом, что и называется имиджем компании.

Составляющие элементы имиджа компании представлены на рисунке 1 [3, 59с.].

При формировании имиджа компании необходимо учитывать все перечисленные элементы, каждый из них несет имиджевую информацию, а также их взаимовлияние друг на друга: поскольку изменение одного из элементов влечет за собой изменение не только имиджа компании в целом, но и других элементов.

Кроме того, при формировании имиджа компании необходимо грамотно построить работу с целевыми аудиториями, так как они являются непосредственными адресатами имиджа компании. Выборочная работа с целевыми аудиториями может не только не принести желаемых результатов, но и негативно сказаться на имидже организации.

Совокупность элементов имиджа компании влияет на восприятие организации целевыми аудиториями и создает в их глазах определенный образ предприятия.

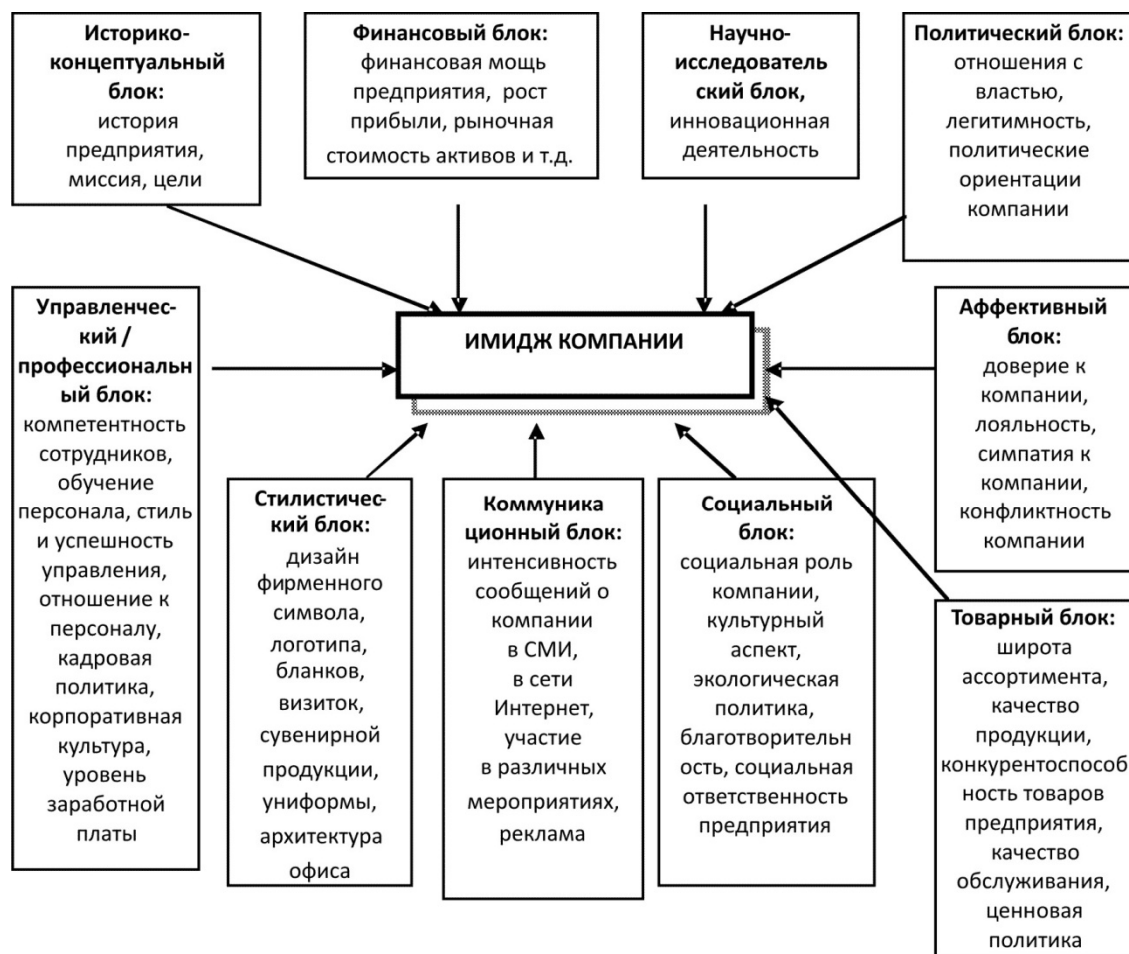

Рис. 1-Элементы имиджа компании

Однако не следует отождествлять "имидж" и "деловую репутацию" компании, хотя эти категории тесно связаны. Имидж (образ) - достаточно поверхностное, зачастую искусственно созданное за сравнительно недолгое время представление об объекте, которое складывается в сознании людей. Поскольку люди имеют отличающуюся информацию о компании, неодинакова история их взаимоотношений с фирмой, постольку и образ одной и той же компании у разных людей формируется различный. Имидж может не отражать глубинных экономических и социальных характеристик компании, особенностей ее поведения на рынке и последствий ее деятельности, зачастую камуфлируя реальные принципы и методы ведения бизнеса. Имидж можно существенно изменять, при этом практически ничего не меняя в самой компании.

Репутация – это динамическая характеристика поведения компании, формирующаяся в обществе в течение достаточно продолжительного периода времени. Она складывается на основе совокупности информации о том, каким образом и какими методами строит свое поведение предпринимательская структура в определенных ситуациях. Если благоприятный имидж привлекает новых партнеров и потребителей, то создаваемая годами репутация заставляет их оставаться верными однажды сделанному выбору. Репутация косвенно гарантирует, что организация "не подведет". Имидж в большей степени отражает эмоциональное восприятие компании (нравится – не нравится) и может складываться без непосредственного опыта взаимодействия с компанией. Репутация

формируется на основе достоверных знаний и оценок (надежный, выгодный, удобный партнер, например), т.е. предполагает рациональный, аналитический подход, часто подкрепляемый собственным опытом взаимодействия. Репутация компании в большей степени, чем имидж, определяет принятие контрагентами решения ("за" или "против") по вопросу сотрудничества с ней в той или иной форме.

Таким образом, репутация гораздо дороже имиджа – это инвестиции в качество, в инновации, в культуру производства, в безукоризненную историю.

Выявлены, как минимум, четыре составляющие репутации:

✓ Доверие к компании в самом широком смысле слова, обеспечиваемое стабильно высокими стандартами ее деятельности и последовательно реализуемой миссией.

✓ Качество работы.

✓ Высокий уровень менеджмента.

✓ Гуманный подход к делу, человеческое отношение к своим клиентам и сотрудникам [1, 28с.].

Невозможно создать репутацию в одночасье, тем более экстренно заказать другой компании сделать это. Только сама компания может возвращать свой образ и укреплять репутацию, равно как и потерять ее.

Сегодня не подлежит сомнению тот факт, что деловая репутация является важнейшим нематериальным активом предприятия, несмотря на то, что она существенно отличается от других нематериальных активов содержанием, способами приобретения или выбытия, методами оценки.

Литература:

1. Райсханова Р. Сколько стоит доброе имя. // Технологии управления . — 2001. — № 2-3. — С. 26-28.

2. Юлия Шилина. Репутация компании. Безупречность – основа капитала. // «Продвижение Продовольствия. Prod&Prod». – 2010. – № 4. – С.12-19

3. Бинецкий А.Е. Паблик рилейшнз. Защита интересов и репутации бизнеса : учеб.-практ. пособие. — М.: ЭКМОС, 2003. – 237 с.

Түйіндеме

Мақалада кәсіпорынның материалдық емес активтерінің ішіндегі маңыздысы болып табылатын іскерлік беделдің мәні туралы айтылған. Кез келген бәсекеге қабілетті өндіруші тұтынушылар тауып, пайда алу үшін, ең алдымен өзіне салым салу қажеттігін біледі. Себебі өндірушінің жақсы аталуы кез келген жарнамадан нәтижелі болатыны белгілі.

Summary

The article says the value of goodwill, which is the most important intangible asset of the entity. Any competitive producer knows to get the consumer audience and profit, you need to invest primarily in itself. After all, a good name is better than any advertising works.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУЫ

Г.ИСАЕВА, магистрант,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,

С.БОЛАТҚЫЗЫ, Экономика ғылымдарының кандидаты,

Экономика және басқару академиясы

Қазақстан алғаш рет шетел туристерін өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап қабылдай бастады. Кеңес Одағы тарағаннан кейін егеменді Қазақстан Республикасы ұлттық табысы төмен дамушы елдердің қатарында болды. Сондықтан да, нарықтық экономика кезеңінде Қазақстанды туризмі дамыған елдер қатарына қосу үшін шетел туристерін қабылдау бағытында тиімді жұмыс істеу қажеттілігі туындады. Демек, туризм – экономиканың саласы ретінде еліміздегі жалпы ұлттық өнімнің негізгі табыс көздерінің біріне айнала алады [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев елімізді дамытудың маңызды бағыттары қатарында туризм индустриясын барынша өркендетуге басымдық сипат беруде. Әлемнің озық мемлекеттерінің қатарынан көрінуде саланың серпінді секірістер жасауы шешуші мәнге ие болмақ. Елбасының туристік кластерлерді қалыптастыру жөніндегі тапсырмасы күн тәртібіндегі өзекті мәселе екендігі де сондықтан.

Бүгінде туризм экономикалық және әлеуметтік салада мемлекеттің дамуына айрықша ықпал ететін қызмет түрі болып табылады. Оның үстіне, ол дамыған елдерде халықты жұмыспен қамтамасыз етудің басты қозғаушы күші ролін атқарады.

Соңғы уақытта туризмнің және салалық индустрияның инфрақұрылымын дамыту үшін әкімшілік кедергілерді жоюда, заңнамалық және қажетті нормативтік-құқықтық базаларды жетілдіру бойынша үлкен жұмыстар атқарылды. Дүниежүзілік туристік ұйыммен тығыз ынтымақтастық орнатылды. 2007 жылдың қараша айында Картахен-де-Индиас қаласында (Колумбия) Біріккен Ұлттар Ұйымының Дүниежүзілік туристік ұйымы Бас ассамблеясының 17-сессиясына Қазақстан делегациясының қатысуы еліміз үшін маңызды тарихи оқиға болды.

Еліміз қазірдің өзінде тиімді капитал орналастыру және инвестиция салу тұрғысынан көптеген шетелдік инвесторларды қызықтырып отыр. Мәселен, соңғы кезде шетелдік компаниялар туризм секторына және туристік инфрақұрылымының дамуына, Іле Алатауының етегінде (Шымбұлақ, Түрген) тау шаңғысы курортын салуға тиісті қаражат бөліп келеді.

Қазақстан өз кезегінде Алматы облысының Қапшағай су қоймасы жағалауында, Ақмола облысының Щучье-Бурабай курорттық аймағында, Маңғыстау облысындағы «Кендірлі» және «Ақтау-Сити» демалыс аймағында көзделген инвестицияны дамыту мен тартымды туристік орталықтарды салу, сонымен қатар Ұлы Жібек жолындағы Түркістан қаласында және Байқоңыр ғарыш айлағында мәдени-танымдық туризмді дамытуға баса мән беріп отыр. Қазақстан – Азия мен Еуропаның ең ірі мемлекеттерін біріктіретін аумақта орналасқан. Мұндай тиімді географиялық жағдай халықаралық туристік байланыстардың дамуына оң әсер етеді.

Қазақстанда тау-шаңғылық, мәдени-танымдық, экологиялық, оқиғалық, іскерлік, сауықтыру, аңшылық және басқа да туризмді дамытуға ықпал ететін жақсы мүмкіндіктер бар. Қазіргі кезде еліміздегі көптеген табиғи қорықтар, мемлекеттік және ұлттық саябақтар мен табиғи ескерткіштері де туризмді дамытуға өз септігін тигізе алады. Еліміз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында отандық туристік индустрияның жеке өкілдері өңірлік, республикалық және халықаралық бағдарламалары мен жобаларын іске асыруда,

туристік қызметті ұйымдастыруда, туризмнің материалдық-техникалық базасын дамыту және нығайтуда, көрсетілетін туристік қызметтің сапасын қамтамасыз етуде белгілі бір жетістіктерге қол жеткізді [2].

Сондықтан, Қазақстандағы туризм сыртқы экономикалық байланыстағы кластерлік дамудың басым бағыттарының бірі болып отыр. Туризмнің тиімді дамуы үшін отандық және шет елдік туристік операторлардың бірлесе отырып атқарған білікті қызметтерінің маңызы өте үлкен. Алайда елімізде әзірге дейін туризмнің толық жүйесі жоқ. Сондықтан да, туристерді барлық керекті жабдықтармен, жарнамамен, сауда қызметімен, көлікпен, қонақ үйлерге орналастырумен, тамақтандырумен қамтамасыз етумен байланысты сұрақтар өз шешімін таппай отыр.

Еліміздегі туризмнің дамуының жеткіліксіздігінің тағы бір себебі – ол туризмді дамытуға қажетті ғылыми негіздеудің жоқтығы. Біліктілігі жоғары кадрларсыз туризм саласын дамыту мүмкін емес.

Туризмнің дамуына кедергі келтіріп отырған тағы бір мәселе – салық саясаты. Туризм саласындағы фирмалар елге ұлттық табыс ретінде валюталық ресурстарды тартатын болғандықтан, оларға белгілі бір жеңілдіктер қарастырылуы тиіс.

Бұдан басқа, бүгінде бірқатар мәселелер туындап отыр, оларды шешу арқылы көзделген мақсатқа, яғни Қазақстанды Орталық Азия өңіріндегі туризм орталығы ретінде қалыптастыруға қол жеткізуге мүмкіндік береді [3].

Бірінші, туристік және көліктік инфрақұрылымдардың жеткіліксіз дамуы. Қонақ үйлерді, пансионаттарды, демалыс үйлері мен базаларын қоса алғанда, орналасу объектілерінің, сонымен қатар санаторийлік-курорттық мекемелердің материалдық базасы моральдық және физикалық тозғандығымен сипатталады және халықаралық талаптарға сай емес.

Екінші, қызмет көрсетудің төмен сапасы және Ұлы Жібек жолының қазақстандық бөлігінде таңбалы тарихи орындардың қиындық тудыруы қазақстандық та, шетелдік те туристердің үрейін туғызады. Біздің тарихи мұрамыздың туристік бағдарларларын халықаралық насихаттау мен жылжыту да сапалы түрде қайта қарауды талап етеді.

Туризмді дамыту көлік инфрақұрылымының жағдайымен тікелей байланысты болғандықтан, әуе және темір жол тасымалы географиясының шектеулілігі, ішкі және сыртқы туристердің топтық сапарлары үшін көліктің барлық түріне жол жүру билеттеріне жеңілдіктер жүйесінің болмауы маңызды проблемаға айналып отыр.

Үшінші, кадрларды даярлаудың, қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың төмен деңгейі және туризмнің ғылыми базасының жоқтығы

Туризмді дамытуға кедергі жасайтын негізгі проблемалардың бірі қызмет көрсететін салада мамандандырылған туристік кадрлардың болмауы болып табылады. Бұл туризм индустриясы объектілерінде білікті мамандардың болмауы проблемасына ғана емес, сонымен қатар туристік сала үшін кадрлар даярлау сапасына да қатысты.

Төртінші, туристік индустрияда ұсынылатын қызметтердің төмен сапасы. Бұл Қазақстанда туристік визаларды рәсімдеу, шетелдік туристерді тіркеу процедураларына, кедендік және паспорттық бақылау мерзімдеріне қатысты.

Бесінші, туризм елі ретінде Қазақстанның жеткіліксіз деңгейдегі тартымдылығы. Елдің оң туристік имиджін жылжыту жөніндегі іс-шаралар жүйесіз сипатта, туризм жөніндегі көрмелерге қатысу мемлекеттің жарнамалық қызметінің тиімділігін толық өлшемде қамтамасыз етпейді. Осы уақытқа дейін туристерді тартуда Қазақстан үшін бірінші басымдықты нарықтар болып табылатын елдер – Германия, Ұлыбритания, Оңтүстік Кореяда туристік өкілдіктер (шетелдердегі мекемелер жанынан туризм бөлімдерін) ашу және олардың қызметін қамтамасыз ету мәселесі шешілмей отыр. Сонымен қатар, жыл сайын орасан көп туристерді қабылдайтын, туризм саласында дамыған елдердің (Франция, Испания, Германия) тәжірибесі аталған мәселені шешу

қажеттігін куәландырады. Шындығында да Афинадағы Акропольдың, Римдегі Колизейдің, Үндістандағы Тәж-Махалдың, Мексикадағы Чичен-Ица храмының ешқайсысынан кем соқпайтын мәдени мұралардың Қазақстанда да мол екендігі жасырын емес.

Басқаны былай қойғанда, Арыс өзені маңындағы Көк Мардан қонысы (б.з. 1-8 ғ.ғ.), Сыр өңіріндегі Алтын-Асар қалашығы (б.з. 1-6 ғ.ғ.), Алып қалашығы (б.з. 1-4 ғ.ғ.), Талғар маңындағы Талхир қалашығы (б.з. 5-7 ғ.ғ.), Бақанас аулынан 200 шақырым қашықтықтағы Қарамерген қалашығы (б.д. 11-13 ғ.ғ.), Тараз қаласы маңындағы Ақыртас қалашығы (б.з. 8 ғ.) әрбір шетелдікті еріксіз тандандыра алатын көне мұралар екендігі сөзсіз және олардың да әлемдік мәдениет үлгілерінен кем соқпасы анық. Өзіміздің Балқаш пен Алакөлдің Қырғызстандағы Ыстықкөлден кем еместігі де жасырын емес.

Халықаралық сарапшылардың пікірінше, елімізде туризмді дамытуға төмендегідей жағдайлар кедергі келтіруде:

- шетелдік туристердің виза алып, көші-кон органдарында тіркелуіндегі кедергілер;
- құжаттарды рәсімдейтін білікті мамандардың жетіспеушілігі;
- инфрақұрылым мен маркетинг деңгейінің сын көтермейтіндігі және т.б.

Сонымен, ел экономикасының дамуындағы туризмді ұйымдастыру мен туристік қызметтердің ерекшеліктерін сипаттайтын көрсеткіштерді және оны реттеудің әдістемелік негіздерін зерделей отырып, туризмді ұтымды ұйымдастыру мен реттеу бағыттарын айқындау және тетіктерін белгілеу үлкен зерттеулік жұмыстарды қажет ететін күрделі үрдіс екеніне көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер:

1. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы. – М.: Финансы и статистика, 2001.
2. История туризма. Развитие и научное изучение. – Алматы, 2003.
3. Кельбуганова Л. Казахстанский туристский продукт в кластерной политике // Экономика и статистика. – Алматы, 2005. – № 2. – С.126-129.

Резюме

В статье рассмотрена роль туризма в экономике Казахстана, участие Казахстана в сессии Высшей ассамблеи Всемирной туристской организации, рассмотрены объекты интересующие зарубежных инвесторов для вложения инвестиций. Проанализированы вопросы о становлении Казахстана в качестве туристического центра в Центральной Азии.

Summary

In article the role of tourism in economy of Kazakhstan, its first participation in session of the Higher assembly of the world tourist organisation is considered, objects interesting foreign investors for an investment of investments are considered. Questions on formation of Kazakhstan as the tourist centre in the Central Asia are analysed.

ӘОЖ 624 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫС КЕШЕҢІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Л.А.КАЗБЕКОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.А.ЕЛПАНОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Құрылыс - материалдық өндірістің қуатты индустриалдық саласы болып табылады. Күрделі құрылыстың көлемі мен деңгейінен материалдық өндірістің барлық салаларының

дамуы, экономикалық потенциалдың және мемлекеттің ұлттық табысының өсуін қамтамасыз ету маңызды деңгейде тәуелді болады. Құрылыс саласына инвестицияларды салу инвестициялық қызметпен тығыз байланысты. Нарық жағдайында құрылыс, өндірістік сфераның барлық салаларындай капиталдың еркін динамикасы және әрбір меншік объектісінің қызмет еркіндігімен байланысты жаңа экономикалық маңызға ие болады. Әкімшілік-жоспарлық экономикаға тән сатылас салалық байланыстар орнына инвесторлардың деңгейлес салалық байланыстары келеді, сондықтан экономикалық процес ретіндегі құрылыс ғимараттар немесе құрылыстардың өмірлік циклы бойы капитал иелерінің үздіксіз инвестициялық қызметін қарастырады.

«Құрылыс» саласы туралы айтқанда нарықтық экономистер, инвестициялық процестердің қалған қатысушыларымен капитал иелерінің қатынастарының біркелкілігін түсінеді, яғни құрылыспен байланысты инвестициялық кешен [1]. Адамның қажеттілігін қанағаттандыру барысында құрылысқа ерекше қамтамасыз етуші ролі тән. Аймақ немесе ел сияқты үлкен шаруашылық жүйелердің аумағында бұл мақсат кезеңмен жүзеге асады. Бұл кезеңдер қажеттіліктердің даму деңгейімен байланысты, себебі: құрылыс адамның тұрғын үйге деген қажеттілігін қанағаттандыруға негізделген. Бұл бірінші, ең жоғары деңгейдің құрылыс өнімі; басқа қажеттіліктерді қанағаттандыруда мысалы, өндірістерге, азық-түлік өнімдерін сақтау және өткізуге, тұтыну құралдары мен қызметтерге арналған ғимараттармен қамтамасыз етуде құрылыс ықпал ету функциясын орындайды; тұтыну құралдарын және қызмет көрсету үшін өндіріс құралдарын өндіруге қатысатын құрылыс өнімі; құрылыс өнімінің деңгейі жоғарыда көрсетілген өндіріс құралдарын өндірумен байланысты; басқа құрылыс өнімін өндіруге қолданылатын құрылыс өнімі. Бұл құрылыс материалдары, бұйымдары және т.б. өндіретін кәсіпорындар.

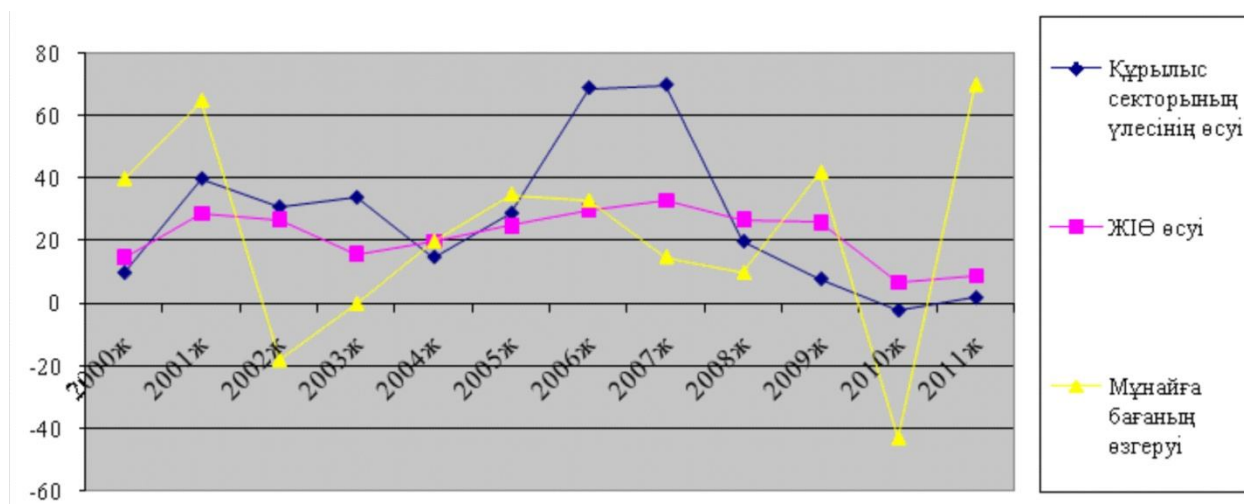
Құрылыс нарығы жүйе ретінде құрылыс нарығы субъектілерін; нарықтық қатынастар объектілерін; құрылыс кешені нарығының инфрақұрылымын; нарықтық механизмді; мемлекеттік бақылауды; нарықты реттеуді қарастырады. Құрылыс нарығының субъектілері болып инвесторлар, тапсырыс берушілер, мердігерлер, жобалық-ғылыми ұйымдар, ғылыми-зерттеу институттар, құрылыс материалдары, бұйымдары және контрукциялары өнеркәсібі кәсіпорындары, құрылыс және жол машина жасау кәсіпорындары, технологиялық, энергетикалық және басқа да жабдықтарды әзірлеушілері-кәсіпорындар табылады. Нарықтық қатынастар объектілеріне құрылыс өнімдері (ғимараттар, салулар, объектілер, олардың кешендері және т.б.), құрылыс машиналар, транспорттық құралдар, материалдар, бұйымдар, конструкциялар, капитал, жұмыс күші, ақпарат жатады.

Құрылыс кешені нарығы оған қызмет етуші заманауи ақпараттық жүйе болған жағдайда ғана тұрақты жұмыс атқарады. Құрылыс кешені нарығының ақпараттық жүйелерінің негізгі мақсаттары: мүмкін болатын тапсырыс берушілердің (инвесторлардың) құрылыс өніміне қажеттіліктерін білу; нақты мәліметтер банкі құру; құрылыс-монтаж ұйымдарының ағымдағы мүмкіншіліктері, шығарылатын құрылыс материалдарының номенклатурасы, сапасы, бағалары, коммерциялық дербестікке ие инвестициялық жобалар туралы ақпараттың болуы, жылжымайтын мүлік нарығымен өзара байланыс; аймақта және орталықта жобалар, қаржылық (инвестициялық) ресурстар, құрылыс материалдар, машиналар, механизмдер, құрылыс өнімдері бойынша тендерлер өткізуге жағдай жасау; министрліктермен, сонымен қатар жергілікті әкімшілік органдармен өзара байланыста болу.

Құрылыс саласы ұлттық экономиканың нақты секторының негізгі саласы болып табылады. Құрылыс ұйымдарының шаруашылық қызметі бәсекелестік және инвестициялық-құрылыс саласындағы бизнес-жағдайдың белгісіздік жағдайында жүзеге асады. Сондықтан, ұйымдар алдында қызмет ету мәселесінің басқа шешімін табу мақсаты қойылады, тиімді басқарушылық шешімдер қабылдау мүмкіндігін беретін механизмдер

құру. Күрделі құрылыс ұлттық экономиканың негізгі саласы, мұнда елдің өндірістік потенциалының материалдық базасын реформалаудың және өндірістік емес сала дамуының маңызды мәселелері шешіледі.

Құрылыс Қазақстан Республикасының ең белсенді дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасында құрылыс кешені өзгермелі болуда, ұлттық экономиканың тұрақсыз секторы болып келеді, ол сыртқы факторлар әсерінің күшеюі жағдайында қызмет етудің тұрақсыздығымен, белгісіздігімен сипатталады. Оның тұрақты дамуы инвестициялық қызметті жандандыруынан, экономиканың өндірістік және өндірістік емес салаларына капитал салымдарының кеңеюіне тәуелді болады [2].

Сурет 1 – ЖІӨ және құрылыс секторының өсу динамикасы

Қазақстан Республикасының ЖІӨ көрсеткіштерінің тұрақты өсуі экономикалық жағдайдың тұрақтылығын куәландырады және құрылыс саласының көлемдерінің артуына жағдай жасайды, ол 2010 ж. 7% өсуді көрсетті. Талдау көрсеткендей, ЖІӨ және сала көрсеткіштерінің өзара байланысы байқалады. Қазақстан Республикасының экономикалық даму және сауда министрлігінің болжауын ескере отырып 2012ж. 6,9% мөлшерде құрылыс жұмыстары көлемінің артуын болжайды.

1-кестеде келтірілген құрылыс жұмыстары көлемінің динамикасы Қазақстанда құрылыс кешені тұрақты дамығанын көрсетіп отыр, себебі орындалған жұмыстар көлемінің өсу қарқыны құрылыс ұйымдарының санының өсу қарқынынан асып түскен.

Кесте 1– Қазақстан Республикасында орындалған құрылыс жұмыстары көлемі
(млн. теңге)

Көрсеткіштер	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.	2009ж.	2010 ж.	2011 ж.
Орындалған құрылыс жұмыстары көлемі	1 066 321	1 441 236	1 617 464	1 784 954	1 821 819	1 918 102
Оның ішінде:						
Құрылыс-монтаж жұмыстары	617 662	839 554	1 298 455	1 481 698	1 493 273	1 501 162
Күрделі жөндеу	72 785	81 075	111 156	129 096	159 902	165 074
Ағымдық жөндеу	33 506	48 334	66 914	85 020	106 853	117 921

Басқа мердігерлік жұмыстар	32 237	54 119	89 174	87 685	61 791	133 945
Тұрғын үй құрылысында орындалған құрылыс жұмыстарының көлемі	148 665	206 806	312 549	171 760	106 151	173 942

Осы мәліметтерді талдай келе 2006 ж. бастап орындалған құрылыс жұмыстар көлемінің оң өзгерісі тенденциясының байқалатынын белгілеуге болады. Сонымен, 2011ж. осы көрсеткіш 1 918 102 млн. теңге құрады, ол 2006 ж. деңгейінен 79,9% жоғары. Соңғы жылдары жаңа технологиялар, құрылыс материалдарын пайдалану, ақпараттық-анықтамалық және нормативті құжатнама қолдану арқылы белсенді екпіндермен сәулет, құрылыс және қала салу сферасы дамуда. «Қазақстан Республикасында сәулет, құрылыс және қала салу қызметтері туралы» Заңының, Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулылары мен өкімдерінің, Қазақстан Республикасы индустрия және сауда Министрлігінің құрылыс істері бойынша Комитетінің нормативті актілерін жүзеге асыруға негізгі алғы шарттар жасалған [3].

Құрылыс қарқынының артуы мемлекет Үкіметінің басымды мәселелерінің бірі болып табылады және бұл мәселені шешуде экономика секторына маңызды рөл жүктелуде. Құрылыс кешенінің жағдайын талдау барысында тұрғын-үй кешенімен байланысты көптеген проблемалар бізге бұрынғы кеңестік одақтан мұраға қалдырылған. Құрылыс материалдық өндірістің қуатты индустриалды саласы болып табылады. Күрделі құрылыстың көлемі мен деңгейінен материалдық өндірістің барлық салаларының дамуы, экономикалық потенциалдың және ұлттық табыстың өсуі қамтамасыз етіледі.

Экономиканы табысты реформалаудың индикаторларының бірі болып құрылыс кешенінің динамикалық дамуы табылады. Соңғы алты жылда республикада құрылыс қызметінің белсендендіру тенденциясы байқалады. ҚР құрылыс қызметінің негізгі көрсеткіштері 2-кестеде келтірілген.

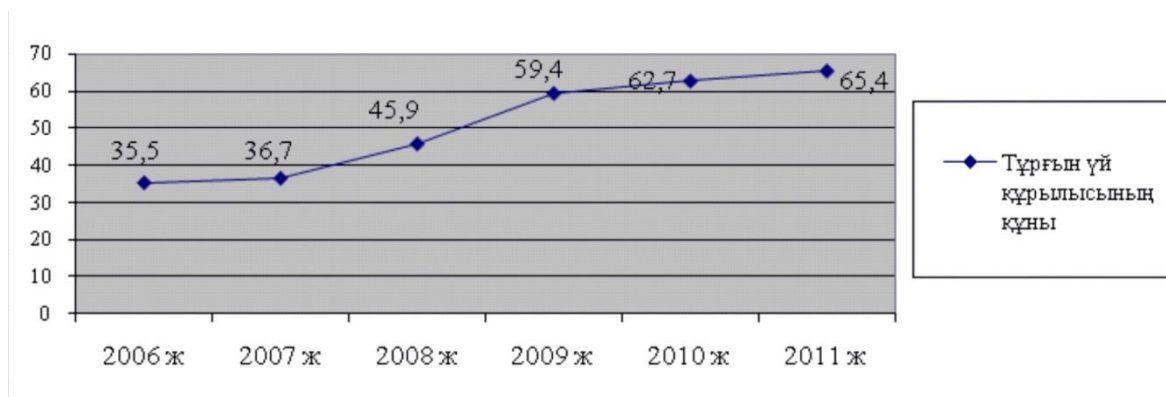
Кесте 2 – Қазақстан Республикасының құрылыс қызметінің негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.	2009 ж.	2010 ж.	2011 ж.
Жалпы ішкі өнімдегі құрылыстың үлесі, %	7,8	9,8	9,4	8,1	7,9	8,5
Нақты бағадағы негізгі құралдарды іске еңгізу, млн. теңге	1 422 505	1 452 578	1 519 892	2 462 516	2 614 462	2 795 622
Нақты бағадағы орындалған құрылыс жұмыстарының көлемі, млн. теңге	1 066 321	1 441 236	1 617 464	1 784 954	1 821 819	1 942 518
Құрылыс ұйымдар саны, бірлік	5 624	6 278	7 087	7 383	6 709	7 428
Пайдалануға берілген тұрғын үйлер, жалпы ауданы мың ш.м.	4 992	6 245	6 679	6 848	6 403	6 408
Нақты бағадағы тұрғын үй құрылысының	254 287	368 354	490 375	468 039	310 848	316 997

инвестициялары, млн. теңге						
1 ш.м. тұрғын үйдің жалпы ауданы құрылысының орташа нақты құны	35,5	36,7	45,9	59,4	62,7	65,4

Мәліметтерді талдай келе, 2011 ж. жалпы ішкі өнімдегі құрылыстың үлесі 8,5% құрады, бұл алдыңғы жылдың деңгейінен 1,08 есе жоғарылағанын айтуға болады. Құрылыс саласы соңғы жылдары қарқынды дамуының арқасында экономиканың құраушы тетігі болып отыр. Құрылыс қызметінің соңғы тиімділігі болып енгізілген негізгі құрал аяқталған құрылыс объектілері табылады. 2011 ж. пайдалануға берілген негізгі құралдардың көлемі 2006 ж. сәйкес көрсеткішімен салыстырғанда 1,97 есе ұлғайды.

2011 ж. тұрғын үйді енгізу көрсеткіштерінің арақатынасын талдау Қазақстан республикасында 2011 ж. пайдалануға 6 408 мың ш.м. ғимараттардың жалпы көлемі тапсырылған, бұл 2006 ж. қарағанда 28,4% көп. Талдау көрсеткендей, алты жылдың ішінде тұрғын-үйдің бір шаршы метрінің орташа құны республика бойынша шамамен 1,8 есе өсті (сурет 2).

Сурет 2 – Қазақстан Республикасының 2006-2011 жж. тұрғын үй құрылысы құнының динамикасы

Құрылыста бағалардың тұрақты өсуіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып оның жоғары материал сыйымдылығы табылады. Құрылыс ұйымдарының өндіріс шығындары 2006-2011 жж. бес есеге артты. Материалдық шығындар үлесінің артуына өндіріс қызметіне арналған құрылыс материалдарға, бөлшектер және конструкцияларға бағалардың өсуі әсер етеді. Құрылыс материалдарының нарығында бағалардың қозғалысы олардың отандық өндірушілер және импортталған өнім динамикасына тәуелді болады. Жалпы бес жылда отандық құрылыс материалдары 5 есеге, импорттық - 4 есеге қымбаттады.

Құрылыс белсенділігі және 2005-2014 жылдарға арналған ҚР құрылыс материалдарының даму бағдарламасының қабылдануы республикада құрылыс материалдарының өндіріс көлемінің артуына әкелді. Құрылыс материалдарының ішкі нарығы осы кезде меншікті өндіріс есебінен 50%, кейбір түрлері бойынша - 70-80% (кірпіш, құрғақ құрылыс қоспасы) қамтамасыз етіледі [4]. Бірақ бүгінгі күні өндірілген құрылыс материалдарының өнеркәсіп өнімі құрылыс саласының қажеттіліктерін көлемі, номенклатурасы және сапасы бойынша толық мәнді қанағаттандырмайды. Ағаш материалдары және олардың конструкциялары, панельдер және керамикалық тақта, шыны талшық, лактар және бояулар, болат және резеңке құбырлары, металдан жасалған

санитарлық - техникалық бұйымдар сияқты материалдардың нарығы 70% импортқа тәуелді. Егер 2005 ж. елімізге 950 млн. АҚШ долл. сомасында құрылыс материалдары әкелінсе, 2010 ж. - 1,5 млрд. Сомасында құрылыс материалдары әкелді. АҚШ долл. Біздің елімізге құрылыс материалдарының негізгі импорттаушы Қытай. Кейбір эксперттердің бағалауы бойынша, салынатын ғимараттардың маңызды бөлігі 70-90%, ал кейде 100% қытай материалдарынан тұрғызылады.

Қазіргі құрылысқа қажетті өндірістер қатары - шыны, санфаянс, линолеум, алюминий қорытпалар контрукцияларын, химиялық модификаторлар, композитті және ағаш, метал ауыстыратын басқа материалдар шығарумен айналысатын кәсіпорындар республикада мүлде жоқ. Мұндай негативтік тенденция – Қазақстандағы бай шикізат базалар және меншікті еңбек ресурстармен сәйкес келмейді.

Импортты қысқарту және құрылыс өнімінің экспортын ынталандыру жұмыс бастылықты жоғарылатуға, құрылыс өндіріс шығындарын қысқартуға, құрылыс материалдарға бағаны төмендетуге, отандық тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Шығарылған өнім көлемі және жұмыспен қамтылғандар саны бойынша құрылыс саласы экономиканың шамамен оннан бір бөлігін құрайды. Бірақ соңғы жылдары экономикалық дамыған елдерде құрылыс қызметінің қысқару тенденциясы байқалды. Бірақ бұл алғаш рет тұрғын үй нарығы толысқандығымен түсіндіріледі, жаңа өнеркәсіп құрылысы реконструкция және кәсіпорындардың техникалық қайта қаруландыруымен ығыстырылады. Қазір салушылардың қазақстандық нарығында құрылыс қызметін 5,6 мың компаниялар жүзеге асырады, олардың көбісі (83,3%) қызметкерлердің санына байланысты кіші кәсіпорындарға жатады.

Құрылыс көлемдері, сапасы және бағалары бойынша компаниялар арасында алдыңғы орындағы бірнеше компанияны ерекшелеуге болады: «Элитстрой», «Базис-А», «ВЕК» корпорациясы, «Silk way construction». «Бестік» – бұл жеткілікті қуаты бар құрылыс ұйымдар базасында құрылған басқарушы компаниялар осы гиганттар мердігерлік жұмыстарға әрбір объектіге 20-40 ұсақ мердігерлік ұйымдарды тартады. Эксперттердің пікірі бойынша, жаңа инвесторлардың келуі, құрылыс компаниялардың нарығы өзгерісіне әсер етпейді.

Қазақстанның құрылыс нарығы шетелдік құрылыс компаниялар үшін де тартымды мұнда қытай, түрік, американдық, оңтүстік-корей, ресей құрылысшылары жұмыс істейді. Бірақ қазақстандық құрылысшылар бәсекені сезбейді – шетел инвесторлар және құрылысшылар көбінесе мемлекеттік тапсырыстарды алады және тұрғын-үй нарығында көбіне көрінбейді. Астаналық жылжымайтын мүлік нарығында тек қана «Хайвилл» атты оңтүстік - корей фирмасы құрылыспен шұғылдануда.

Қазақстан Республикасының құрылыс кешенінің қазіргі қызмет етуі ипотекалық-инвестициялық жүйелер қызметін белсендендіру жағдайында төлем қабілетті сұраныстың өсуімен салыстырғанда қол жетімді тұрғын-үй нарығында жеткілікті ұсынысты қамтамасыз етуді талап етеді. Құрылыс саласы әлеуметтік бағыттылығына сәйкес әлеуметтік инфрақұрылым құруына және ең алдымен, тұрғын-үй құрылысына байланысты мемлекеттің әлеуметтік саясатының маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Акимов В.В., Макарова Т.Н. Экономика отрасли строительство. – М.: НИМБ, 2005. – 305с.
2. Дияров С.К. Экономика недвижимости: Учебное пособие. – Алматы, 2005.
3. 2005-2014 жылдарға арналған ҚР-сы құрылыс материалдарының даму бағдарламасы. Астана, 2005.
4. Қазақстан Республикасының электрондық үкімет сайты www.government.kz.

Резюме

Строительная отрасль является основной отраслью реального сектора национальной экономики. В статье проанализирована система, включающая субъекты и объекты рынка строительства. Дана оценка строительной деятельности Республики Казахстан. Изучены инфраструктура рынка строительной отрасли, рыночные механизмы регулирования рынка строительства. Рассмотрены индикаторы развития капитального строительства в Казахстане.

Summary

Building industry is basic industry of the real sector of national economy. The system including subjects and objects of building market is analysed in the article. The estimation is given of building activity of Republic of Kazakhstan. Infrastructure of market of building industry, market mechanism of adjusting of building market is studied. The indicators of development of capital building are considered in Kazakhstan.

ӘОЖ 338.436.33:339.138

АГРАРЛЫҚ САЛАДА МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТЕТИКТЕРІ

З.Ж.ҚОРЖЫНБАЕВА, экономика ғылымдарының магистрі
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Бүгінгі таңда көптеген басшылардың алдында маркетинг бөлімін қалай ендіру, ендіруден қандай нәтижелер шығады және оның реті қандай болу керек деген сұрақтар мазалайды. Осы сұрақтарға жауап беру үшін кейде компания менеджерлері кеңесшілерге жүгінуге тура келеді. Ауызша берілетін кеңестер көбіне жеткіліксіз болатындықтан, қойылған сұрақтарға жауап беруге арналған әрі жан-жақты мәліметтер мен осындай проблемаларды іс жүзінде шешу мысалдарын қамтитын әдістемелік нұсқауларды пайдаланған жөн. Төменде өнім өткізу қызметін қайта ұйымдастыру арқылы маркетинг жүйесін ендіруге арналған әдістемелік материалдар ұсынылады.

Тауарды өткізу жүйесі-маркетингтің соңғы бөлімі және кәсіпорынның тауарды дайындау, өндіру және тұтынушыға дейін жеткізу бойынша барлық қызметінің соңғы бөлігі болып табылады. Осы кезеңде тұтынушы кәсіпорынның барлық жұмысына баға береді, ол өнімді пайдалы немесе қажет емес деп санай отырып, оның өнімін немесе қызметін сатып алады немесе сатып алмайды. Бүгінгі күнде тұтынушылар шығарылатын өнімнің сапасына өте қатты көңіл бөледі. Өнім сапасынан тұтыну нарығында өнімді табысты жылжыту мүмкіндігі және басқа ұқсас өнімдермен салыстырғанда бәсекеге қабілетілігі анықталады.

Ғылыми зерттеулер барысында Қызылорда облысының «Абай» атындағы ауылында орналасқан, жаңадан құрылған ЖШС «Айдан-Инвест» күріш ақтау зауытының өнімді өткізу қызметін қайта ұйымдастыру бойынша зерттеулер жүргізілді. Зауыттың қуаттылығы 80 т/тәулігіне. Зауыт күріш ақтаумен, халықаралық сапа стандартына сәйкес өнімді өңдеумен, сонымен қатар дайын өнімді сатып-өткізумен айналысатын кіші кәсіпорын болып табылады. Кәсіпорын қызметінің негізгі бағыты жоғары сапалы етіп өнімді өңдеу және өз қызметкерлеріне қолайлы жағдайлар қалыптастыру болып табылады. Бүгінгі таңда жұмысшылар саны 20 адамды құрайды. Кәсіпорында маркетинг қызметін ендіру қажеттілігін анықтау мақсатында тәжірибе жүргізілді.

Маркетинг жүйесін ендіру әдістемесі.

Бірінші кезең - жеке маркетинг бөлімін құру қажеттілігін бағалау. Бұл кезеңде маркетинг бөлімін қалыптастырудың мақсатқа сәйкестігіне байланысты мәселелерді қарастыру қажет. Кейбір кәсіпорындарда жеке маркетинг бөлімін ұйымдастыру қажеттілігі жоқ болуы да мүмкін. Жеңіл қарапайым түрде оның тиімділігін жеке бөлімді құру

шығындарын маркетингтік қызметтерді сатып алу шығындарына қатынас ретінде бағалай аламыз. Қаншалықты қатынас төмен болса соншалық жеке маркетинг бөлімін құру тиімді болады. Егер жеке маркетинг бөлімін құру қажеттілігі туындаса, онда ең алдымен маркетинг бөлімдерінің мақсаттарын анықтап алу керек.

Екінші кезең - маркетинг бөлімінің мақсаттарын анықтау. Маркетинг бөлімінің мақсаттары мен қызметтерін анықтау үшін фирма қызметіне толық талдау жүргізу қажет және оның әлсіз жақтары және қызметіндегі диспропорцияларды анықтау қажет. Алынған мәліметтер негізінде маркетинг бөлімін құру арқылы туындаған мәселелерді шешу гипотезасы жасалады. Зерттеу нәтижесінде мынадай мәселелердің бар екендігі және осыған сәйкес маркетинг бөлімінің мақсаттары анықталады.

Мәселелер	Маркетинг бөлімі мақсаты
1. Өткізу қызметін тауартанушылармен алмастыру	1.Маркетинг бөлімін құру
2. Маркетинг бойынша мамандардың болмауы	2. Маркетинг бойынша мамандарды тарту
3.Нарықтағы бәсекені дұрыс бағалай алмау	3. Бәсекелестерді зерттеу
4.Имидждің болмауы	4.Имиджді қалыптастыру
5.Үлкен қапшықтағы ұнға деген сұраныстың болмауы	5.SWOT-талдау жүргізу
6. Тұтынушылармен кері байланыстың нашарлығы. 7. «Sana» өнімін тұтынушылар көзқарасының белгісіздігі	6,7 Тұтынушыларға зерттеу жүргізу
8. Жарнама жұмыстарының нашарлығы	8. Жарнама компаниясын ұйымдастыру
9. Фирманың маркетингтік стратегиясының болмауы	9. Маркетинг жоспарын және фирманың маркетинг стратегиясын дайындау

Үшінші кезең – кәсіпорынның маркетингтік даму стратегиясын анықтау. Жалпы зерттелінген зауыттың маркетингтік даму стратегиясы мынадай түрде болуы мүмкін:

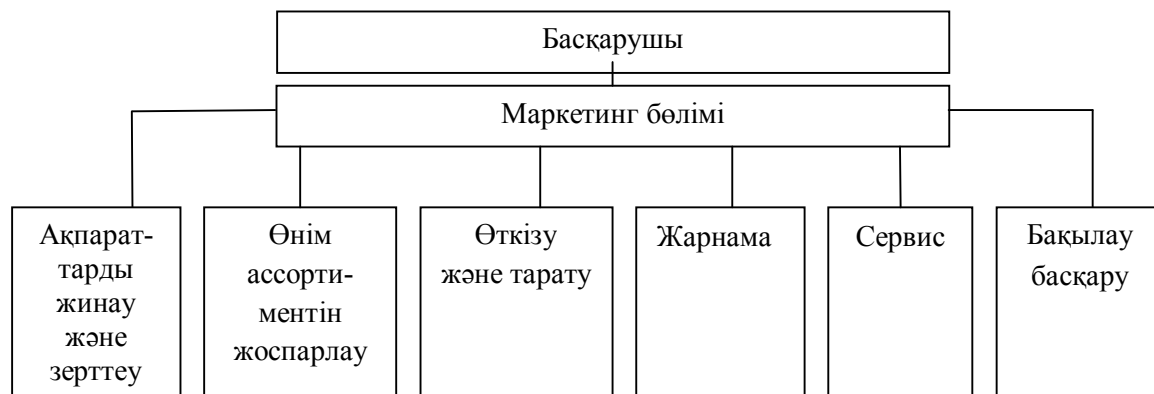
Көп көлемде өткізу мүмкіндігіне ие кәсіпорын болу	Сатып алушы қажетті өнімді, қажетті жерде сатып ала алатын кәсіпорын болу	Сатып алушы қажеттілігін қанағаттандыратын өнім өндіруші кәсіпорын болу
Өткізу тұжырымдамасы	Конъюнктуралық тұжырымдама	Маркетингтік тұжырымдама
Мақсаты: тапсырыс берілген және сатып алынған өнімді өткізу	Мақсаты: тапсырыс берілген тауарды байқап көру	Мақсаты: мақсатты тұтынушыларға ие болу
Тактика: сатылуы қажет өнімдерді өндіру	Тактика: тұтынушы нені қалайды соны таңдауы тиіс	Тактика: тұтынушыға не қажет, сол нәрсені алуы керек

Әдіс: тауарлардың кең ассортиментін ұсыну	Әдіс: еркін таңдау шарттарында ашық сату	Әдіс: тапсырыстар жүйесін өндіру
Өндіру: өткізілген өнімді өндіру	Өндіру: жақсы сатылған өнімді өндіру	Өндіру: тұтынушылар көзқарастары негізінде өндірісті ұйымдастыру
Мәселе: өндірілген өнімді қалай сату керек?	Мәселе: сату үшін не өндіру керек?	Мәселе: тұтынушылық сұраныс негізінде өндіріспен

		кері байланысты қалай орнату керек?
--	--	-------------------------------------

Зерттеулер нәтижесі күріш ақтау зауытының өткізу тұжырымдамасы мен конъюнктуралық тұжырымдамасының басым екенін көрсетті. Бәсекеге қабілетілікті ұстап тұру үшін маркетингтік стратегияға көшу қажеттілігін көрсетеді.

Маркетингтік даму стратегиясы мен маркетинг бөлімінің мақсаттары негізінде маркетинг бөлімінің рационалдық құрылымы туралы болжам жасауымызға болады (сурет-1).

Сурет 1 – Агроөнеркәсіптік кәсіпорындардағы маркетинг бөлімінің қызметтері
Ескерту: Зерттеу мәліметтері негізінде жасалынған автордың ұсынысы

Маркетинг бөлімінің басшысы тікелей ұйым басшысына бағынады және жалпы бөлім жұмысына деген жауапкершілік жүктеледі. Маркетинг бөлімінің ұйымдастырушылық құрылымы функционалдық түрде болып табылады. Маркетинг бөлімі пероналының оптимальды саны – 7 адамды құрайды.

1-топ. Ақпараттарды талдау тобы. Штат – 2 маман. Топтың міндеттері: күнделікті ақпараттарды жинау және талдау, соның ішінде ішкі бастапқы және соңғы ақпараттарды (сату көлемі, тауар ассортименті және т.б), сыртқы бастапқы және соңғы ақпараттарды (бәсекелестер, жаңа тауар, нарық конъюктурасы) талдау, ақпараттарды ресми түрге келтіру, есептер дайындау.

2-топ. Маркетингтік зерттеулер тобы. Штат - 2 маман. Топтың міндеттері: тауардың сатылу үрдісін, бәсекелестерді, тұтынушыларды зерттеу, жаңа және перспективалық нарықтарды зерттеу. «Ауызша» және техникалық құралдар көмегімен пікір сауалдар жүргізу.

3-топ. Жарнама және PR тобы. Штат – 2 маман. Топтың міндеттері: жарнама мақсаттары мен міндеттерін анықтау, жарнама қызметін ұйымдастыру, жарнама әдістері мен құралдарын таңдау, жарнама қызметін үйлестіру, жарнама тиімділігін өлшеу және бақылау.

Төртінші кезең – маркетинг бөлімінің бюджетін анықтау. Маркетинг бөліміне қажетті құрал-жабдықтар тізімін, олардың жалпы құнының сомасын, персонал жалақысын, Интернет желісіне қосылу шығындарын есептеу негізінде маркетинг бөлімінің бір жылдық бюджетін анықтаймыз. Жалпы барлық шығындарды есептегенде орташа есеппен алғанда маркетинг бөлімінің жалпы шығыны 1500-2000 \$ құрайды.

Маркетинг қызметіндегі барлық қызметкерлердің лауазымдық нұсқаулары маркетинг қызметі туралы ереже мен функцияларды бөлу матрицасы негізінде штаттық кестеге сай дайындалады.

Лауазымдық нұсқаулардың құрылымы маркетинг қызметінің ережесіне сәйкес келеді және жалпы ережелер, міндеттер, функциялар, құқықтар, жауапкершіліктер секілді бірнеше бөлімдерден тұрады.

Маркетинг қызметі қызметкерлерінің функцияларын түзету (өзгерту, толықтыру, жою) немесе қажеттілікке қарай құрылымдық қайта құру (не құрылымын өзгерту) процесі маркетинг қызметінің шынайы жұмыс істеу шарттарында оның басшысы немесе кәсіпорынды құрылымдық қайта құруға жауапты маман тарапынан жүзеге асырылады.

Әр шаруашылықта маркетинг қызметін ұйымдастыру нысаны әртүрлі болуы мүмкін. Зерттеулер нәтижесінде облыстағы агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың негізінен аз көлемдегі және тар ассортиментті өнім түрін өндірумен айналысатындығы байқалды. Сол себептен де маркетинг бөлімін ұйымдастыру немесе маркетинг қызметін ендіру рационалды емес. Жалпы әдістемелік, ұйымдастырушылық және тәжірибелік жағынан матрицалық түрде құрылған ұйымдық құрылымды ұйымдастыру қолайлы да ыңғайлы болады. Мұндай құрылымды қалыптастыруды екі түрлі бағыттағы критерийге негізделген, яғни өнім түрі бойынша және маркетинг функциясы бойынша ұйымдастыру тиімді болып табылады. Бұл жағдайда маркетингтік қызметпен ауыл шаруашылығы өндірісінен арнайы білімге ие шаруашылықтың бас мамандары айналысады. Бұл өз кезегінде кәсіпорынның кадрларын және олардың іскерлігін икемді пайдалануға мүмкіндік береді.

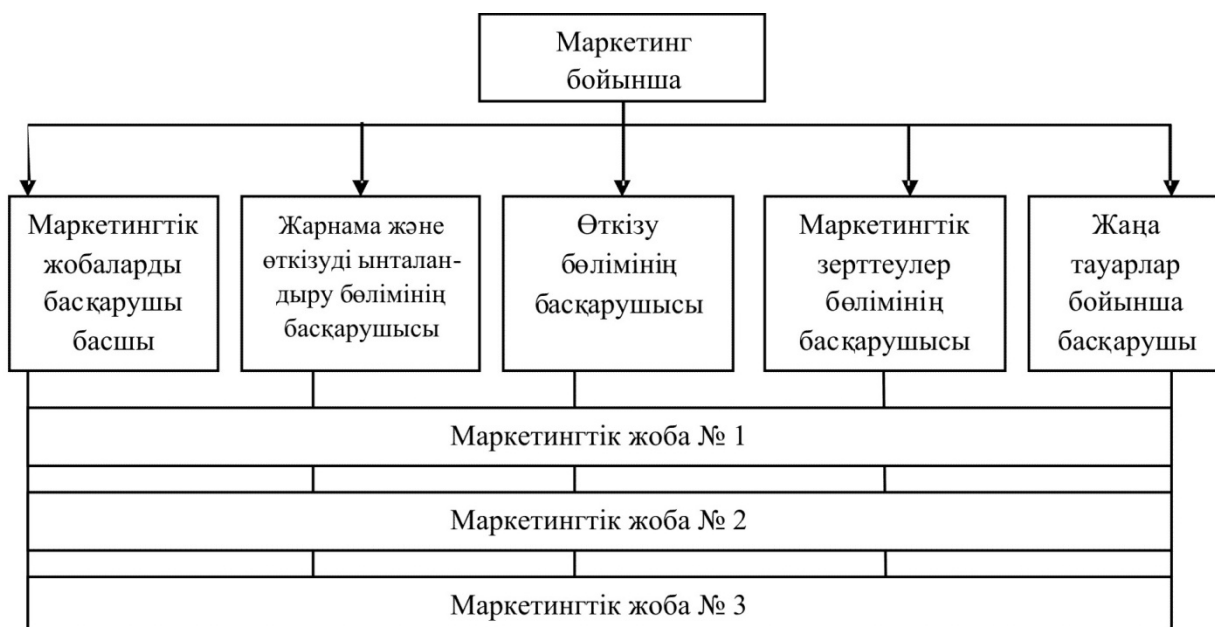
Жобаланған матрицалық құрылым кәсіпорынның басқару қызметінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ұсынылып отырған құрылымды шаруашылықтың басқару құрылымына ендіру уақытша шығармашылық топтарды құруды жобалайды. Оның құрамына кәсіпорын басшылары мен мамандар, бөлімшелері, жұмысшылар кіруі қажет. Жалпы бастапқы кезде агромаркетинг және тауар түрі бойынша шығармашылық топтар құрған тиімді болып табылады. Мұндай түрдегі ұйымдастырылған құрылым басқару жүйесінің бейімділігін, тұтастығын және даму диалектикасын қамтамасыз етеді (сурет-2).

Тиімді агробизнес, басқару және агромаркетинг жүйелерін құру үшін ең жақсы мүмкіндік басқарудың матрицалық құрылымы арқылы қол жеткізіледі:

- біріншіден, басқару, агромаркетинг, тиімді бизнес пен кәсіпкерлік үшін үлкен мүмкіндіктер береді;
- екіншіден, тұтынушылар сұранысына, жаңалықтарға, нарық конъюктурасын, бәсекені, озық тәжірибиелерді қабылдауы мен бейімделуі өте жоғары болып табылады;
- үшіншіден, жедел және үнемді агромаркетингтік қатынастарды қамтамасыз етеді;
- төртіншіден, халықаралық саудада ең икемді, сезімтал және өздігінен ұйымдастырылушы құрылым.

Құбылмалы нарық шарттарына жылдам жауап беруге икемді маркетинг қызметі кәсіпорынның мақсатына, міндеттеріне және маркетингтік стратегиясына сай құрылуға тиіс. Ол кәсіпорынның ұзақ және қысқа мерзімді мақсаттары қандай, осы мақсаттарға жету үшін қандай маркетинг стратегиясын қалыптастыру керек және аталмыш құрылымның жұмыс істеуі үшін қанша жұмысшы қажет деген бірқатар сұрақтардың жауабын табуға мүмкіндік беру қажет. Маркетинг қызметі құбылмалы нарық шарттарына икемді, төзімді және бейімді болу; салыстырмалы түрде қарапайым болу; ауқымы жағынан сату көлемі мен тиімділік деңгейіне және өнім түрлерінің ерекшеліктеріне сәйкес келу; құрылымы өнім өткізу нарықтарының саны мен көлеміне және сипаттамаларына сәйкес болу; арнайы бөлімшелерде жоғарғы басшылық деңгейінде стратегиялық басқару

жүйесін орталықтандыру секілді негізгі талаптарды ескеруге тиіс. Сондай-ақ, маркетинг қызметі оңтайлы, жедел, сенімді әрі үнемді жұмыс істейтіндей болу керек [1; 2].

Сурет 2 – АӨК-нің кәсіпорын деңгейінде маркетингтік қызметті ұйымдастырудың жобалық матрицалық құрылымы

Ескерту: ғылыми басылым мәліметтерін талдау нәтижесінде құрылған автордың ұсынымы.

Агроқұрылымдардың маркетингтік қызметінің тиімділігі материалдық, ақшалай және еңбек ресурстарын едәуір тиімді әрі ұтымды пайдалана отырып, қажеттіліктерді жоғары деңгейде қамтамасыз етумен айқындалады.

Ауыл шаруашылық құрылымдарындағы маркетингтік қызметтің тиімділігі маркетинг құралдарын тиімді қолдану арқылы пайда табу және ауыл шаруашылығы өнімдеріне деген тұтынушылардың сұранысын қанағаттандыру шамасымен көрсетілетін кәсіпорын жұмысы тиімділігінің құрамдас бөлігі болып табылады. Кәсіпорынның нарықтағы жұмысының нәтижелі көрсеткіштері маркетинг тиімділігін сипаттайды [3; 4].

Бағалаудың ұйымдық үлгісі мынадай құрылымға ие болып табылады:

- 1) бағалау нысаны (объектісі);
- 2) бағалау нысаны жағдайының немесе жұмысының тиімділік критерийлері;
- 3) бағалау әдістемесі;
- 4) бағалау нысаны жағдайының немесе жұмысының тиімділігін арттыруға бағытталған іс-шаралар кешені.

Бұл көрсеткіштер маркетингтік қызметтің тиімділігін анықтайтын жалғыз көрсеткіштер болып табылмайды, сонымен қатар кәсіпорынның басқа бөлімшелерімен маркетинг қызметінің өзара байланысы мен әрекеттестігін бағалау қажет. Ол үшін кәсіпорынның ұйымдық құрылымының ерекшеліктері шеңберінде маркетинг қызметімен байланыс құратын бөлімдер тізімін дайындау қажет; маркетингтік құралдарды пайдалану дәрежесін анықтау қажет [5].

Сонымен, АӨК шаруашылық субъектілерінің маркетингтік қызметін ұйымдастыру және оның тиімділігін бағалау әдістемелерін дайындау және талдау келесідей қорытындылар шығаруға мүмкіндік береді:

- агроөнеркәсіп кешені субъектілері мен ақпарттық-кеңес беру орталықтарының арасындағы өзара байланыстарды жетілдіру үшін өндірістік орындарға ең жақын орналасқан аудандық деңгейдегі маркетингтік орталықтың қызметін жетілдіру арқылы қол жеткізуге болады;

- агроөнеркәсіптік кәсіпорындарда маркетингтік қызметті ұйымдастырудың жобалық матрицалық құрылымы икемді, оңтайлы, нарық шарттарына жылдам жауап беруге қабілетті және тиімді бизнес пен кәсіпкерлік үшін үлкен мүмкіндіктер береді;

- қатаң бәсекелік орта жағдайында кәсіпорынның маркетингтік қызметінің тиімділігін бағалауды ұсынылып отырылған әдісті қолдану арқылы жүргізуге мүмкіндік туады және осының негізінде шаруашылық субъектісінің коммерциялық қызметін жақсарту бойынша кезекті шараларды дайындауға болады;

- кәсіпорынның маркетингтік жүйесінің жағдайын кешенді талдау кәсіпорынның коммерциялық қызметінің пайдалылық көрсеткіштерін есептеулерге негізделе жүргізілуі тиіс, бірақ ұйымның маркетингтік қызметін жан-жақты зерттеу үшін бағалаудың субъективті әдістерін қолдану қажет. (сауалнама-карточкаларын дайындау, сұхбат жүргізу, жұмысшалармен пікір алмасу және т.б.)

- кәсіпорынның маркетингтік қызметінің тиімділігін талдаудың бағалау бөлігінің бірі кәсіпорынның тұрақтылығын қамтамасыз етуші маркетингтік жүйенің қабілетін сипаттайтын қаржылық коэффициенттерге (ағымдық ликвидтілік коэффициенті, меншікті қаражаттармен қамтамасыз етілу коэффициенті) есептеулер жүргізу қажет[6; 7].

Қорыта келе, кәсіпорында маркетинг жүйесін ендіру мәселесінің шешімін кәсіпорынның менеджменті мен кеңесшілердің ортақ жұмыстары арқылы табудың оңтайлы болатынын айта кеткен жөн. Мұндай жағдайда, кеңесшілердің міндеті, бір жағынан – өнім өткізу жүйесін құрылымдық қайта құруға әдістемелік тұрғыдан көмек көрсетуге, екінші жағынан – кәсіпорын басшылығына маркетинг жүйесін ендірудің қазіргі заманғы тәсілдері мен әдістемесін үйретуге бағытталу қажет.

Әдебиеттер:

1. Бернетт Дж. Морнати С. Маркетинговые коммуникации: Интегрированный подход / пер. с англ. – СПб.: Питер, 2007. – 154 с.
2. Березин И. Маркетинговый анализ. – Москва, 2004.
3. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования. – Москва, 2006.
4. Есімжанова С.Р. Маркетинг практикумы. – Алматы, 2007.
5. Макгали М. Основы эффективных продаж / пер. с англ. – Киев: София, 2006. – 124с.
6. Сейфуллаева М.Э. Международный маркетинг. – Москва, 2004.
7. Тойкин С.Х. Маркетинг негіздері. – Астана, 2007.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы внедрения системы маркетинга на предприятиях. Вместе с тем дано обоснование необходимости наличия в каждом подразделении предприятия консультантов, способных предлагать оптимальные решения. Также в статье рассмотрены современные приемы и методики внедрения системы маркетинга.

Summary

In article problems of introduction of system of marketing at the enterprises are considered. At the same time justification of need of existence on each division of the enterprise of the consultants, capable to propose optimum solutions is given. Also in article modern receptions and a technique of introduction of system of marketing are considered.

ОСОБЕННОСТИ МЕРЧАНДАЙЗИНГА СЫРА И АНАЛИЗ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В СУПЕРМАРКЕТАХ КЫЗЫЛОРДЫ

Ж.Б.СМАГУЛОВА, магистр экономики,
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

Существует множество версий происхождения сыра. Самая распространенная и правдоподобная из них - легенда об аравийском купце Канане, жившем четыре тысячи лет назад. Однажды погожим утром он отправился в далекий путь, прихватив с собой еду и молоко. День был знойный, и через какое-то время купец обессилел. Он остановился, чтобы утолить жажду, но вместо молока из сосуда потекла водянистая жидкость. На дне же обнаружился белый плотный сгусток. Капан попробовал его и остался доволен вкусом. Будучи человеком простым и бесхитростным, купец поделился своим открытием с соседями. Вскоре секрет приготовления сыра стал известен многим кочевым племенам. Со времени из Аравии сыр попал в Европу.

У древних греков было своё объяснение происхождения сыра, больше похожее на красивую сказку. Они считали, что людей научила делать сыр Артемида, богиня охоты и покровительница животных. И даже сами боги лакомились сыром на пирах, запивая его вином. Неудивительно, что некоторые религиозные культы древности были связаны с сыром. Жители Крита, например, приносили в жертву богам особые плоские сыры. А жрецам Афин строго-настрого запрещалось пробовать этот продукт. Сыр был известен и ассирийцам. Величие своей царицы Семирамиды они объясняли тем, что птицы воруют сыр для неё у пастухов.

Древние римляне тоже почитали сыр. Они были уверены, что он благотворно влияет на пищеварение и использовали его, как противоядие при отравлении. Упоминание о сыре мы встречаем в поэме Гомера «Одиссея», у Вергилия. В «Естественной истории» Плиния Старшего перечислены виды сыров, привозимых в Рим. Характерно, что сыр неизменно воспевается как продукт животворный, край» полезный, даже «божественный».

Самому древнему в мире рецепту 2000 лет. Он принадлежит персам. В нём говорится, что сыр надо готовить из молока «овечьего или коровьего, просушенного на солнце и одобренного благовонными кореньями». Один из старинных английских рецептов содержится и в поваренной книге придворного повара короля Ричарда II.

Сейчас в целом на планете его потребляется в пять раз больше, чем двадцать лет назад. Триумфальное шествие сыра продолжается.

Чем холоднее погода, тем лучше продается сыр. Человеческая природа такова, что с наступлением холодов нас тянет к еде сытной и тяжелой. Поэтому осенью и зимой потребители начинают активнее использовать сыр в приготовлении еды. А поскольку, априори, ритейлеры должны предугадывать желания своих потребителей, если они хотят продавать много и с хорошей маржой, они должны знать, как наиболее эффективно удовлетворить зимний спрос покупателей в сыре. Тогда с наступлением холодов отдел сыра будет полностью готов к встрече с требовательным замёрзшим покупателем во всех аспектах: и грамотно подобранным ассортиментом, и интересным мерчандайзингом.

Осень и зима - это такие времена года, когда сырный отдел может своими продажами «платить за аренду» всего магазина. В это время года выручка сырного отдела всегда автоматически увеличивается - обычно на 15-20% от летних показателей - вместе с продажами хлеба, картошки, тыквы, заготовок из овощей и прочих калорийных продуктов питания, давая прекрасную возможность ритейлерам получить свою выгоду из естественной потребности людей согреться.

Как и в других отделах магазина, успех и доходность сырного отдела сильно зависят от ассортиментного ряда, выкладки, цены, торгового оборудования, работы с покупателем, маркетинговых акций и прочих специальных ухищрений. Привлекательная выкладка, правильный сыр в выгодном виде, обученный персонал - все это привлекает покупателя и помогает его удержать.

Сезонные изменения.

Внимание, уделяемое каждому отделу магазина, обычно пропорционально выручке, которую этот отдел генерирует. Осень и зима - естественные природные процессы, когда будет совершенно естественно и уместно уделить дополнительное внимание вашему сырному отделу, тем более, что ваш покупатель и так туда обязательно зайдет.

Постоянно обновляемая сырная выкладка отражает энергию всего магазина, креативность и внимание, а генерирует - интерес покупателей и выручку. Частота обновления выкладки - показатель субъективный, обновляйте выкладку так часто, как этого потребует необходимость избежать скуки, но и не так часто, чтобы покупатель запутался. В большинстве случаев, достаточно менять выкладку сыра раз в квартал, совмещая это со сменами времен года.

Ассортиментный микс.

Со сменой погоды приходится менять и ассортимент сырного отдела - уменьшать долю летних сыров, таких как сыры фета, тертых сыров, сыров с травами и т.п. Зимой и осенью потребляется больше тяжелых сыров, с большим процентом жира - гауда, чеддер, классическими Камамбером и бри, солеными и копчеными сырами, сыра с перцем, другими интересными сырами из Франции, Италии, плотными российскими сырами.

Конечно, также необходимо продолжать поддерживать обязательный ассортимент сырного отдела - чеддер различных оттенков и сроков выдержки, моццарелла, швейцарские сыры, сыр местных производителей, к которым ваш покупатель уже привык. Пока у потребителя есть желание купить больше сыра, важно поощрить его стремление дегустировать новые интересные сыры, импортные, редкие и дорогие, которые, удовлетворяя любопытство покупателя, принесут дополнительную маржу.

Выкладка.

Удачная выкладка сыра - та, которая позволяет каждому сырному кусочку на полке привлекать собой покупателя и побуждать его к приобретению сыра.

Применяя различные способы выкладки сыра, нужно найти тот, который будет наиболее эффективен для покупателей именно вашего магазина.

Базовые элементы выкладки это цвет, ценник и вывеска, а также создание эффекта изобилия на сырной полке. Привлекательная сырная выкладка выглядит роскошной при любом освещении - от сливочно-белого до тыквенно-оранжевого, предлагает разные типы нарезки, формы и размеры сыров, а также яркие и осмысленные ценники и надписи. Продавцы не всегда бывают доступны для получения информации о сыре или ответов на вопросы покупателя. Написанные от руки пояснения к ценникам объяснят основные сведения о сыре и побудят покупателя проявить интерес к наиболее необычному или незнакомому виду сыра.

Выкладка целых сырных голов в окружении порезанного кусками сыра создает у покупателя иллюзию натуральности, изысканной гастрономии, а также свежести предлагаемого сыра. Для создания подобного эффекта можно расположить отрезанные треугольные клинья сыра на целой сырной голове. Особенно хорошо это работает с сыром пармезан Reggiano и с сырами бри. Порезанные куски сыров бри и Камамбер особенно мило смотрятся обернутыми в бумагу с названием сыра и размещенными на дне плетеных или деревянных корзин или аккуратных деревянных ящиков.

Использование ярких квадратных салфеток также привлекает внимание покупателей, привносит яркий акцент и контраст в оформление витрины, что облегчает монохромный желтый цвет всего отдела.

Кросс-мерчандайзинг.

Сезонная тема может стать основой для привлекательной выкладки, а заодно и для кросс-мерчандайзинга. Осенью, к примеру, нужно использовать традиционную тему «снова в школу», предлагая покупателям сыр в нарезке для бутербродов или выкладывая сыр, переложенный яблоками, бисквитами и шоколадом. Можно привязывать тему для кросс-мерчандайзинга к стране-производителю сыра - Франции, Италии, странам Прибалтики, выкладывая вместе с сыром традиционные продукты из этих стран - вино, пасту, соусы и т.п. Если к оформлению такой выкладки добавить флаг этой страны и какие-либо узнаваемые атрибуты, фотографии, картинки, ассоциирующиеся у покупателей со страной-производителем сыра, ваш сырный отдел не останется незамеченным.

Кросс-мерчандайзинг сыра вместе с хлебом, орехами, вином и даже джемом (именно так любят есть сыр на десерт отдельные гурманы), а также с чипсами, хрустящими хлебцами, сочными фруктами, такими как груши или яблоки, печеньем помогает дополнительно заинтересовать покупателя, а в итоге значительно увеличить выручку не только сырного отдела, но и всего магазина. Убедительный кросс-мерчандайзинг поможет за несколько часов продать непопулярное печенье, вино или хлебцы, не говоря уже про сам сыр.

Попробуй и купи.

Ничего не продает сыр лучше, чем те промо-акции, в которых покупатель может попробовать продаваемый сыр. Однако, даже бесплатный сыр предлагать надо умеючи. Ничего нет хуже для продаж сыра, чем вид использованных зубочисток от съеденного сыра, сваленных на прилавке или же одинокий заветренный ломтик сыра на пустой тарелке. Нужно следить за тем, как выглядит сыр, который предлагают попробовать покупателю. Можно показать покупателю, как можно сервировать сырную тарелку или какие блюда можно приготовить с этим сыром, заранее приготовив карточки и фотографии с рецептами. На увеличение продаж сыра также хорошо повлияют тематические поваренные книги, расположенные рядом с сырной выкладкой.

Хороший сыр должен и выглядеть хорошо. Хранить сыр нужно плотно завернутым, свежим и только до тех пор, пока он выглядит аппетитным. Ничего не отпугнет покупателя сильнее, чем позеленевший, засохший или испорченный сыр. Твердый и мягкий сыры хранятся отдельно от друг друга, потому что мягкие сорта слишком хорошо впитывают ароматы и запахи твердых, теряя при этом свой собственный.

Привлекательные цены.

Ритейлерам необходимо пользоваться специальными предложениями своих поставщиков. Поставщики сыра обычно стараются придерживаться четкого графика промо-акций для ритейлеров, предлагая определенный сыр по акции в определенный месяц каждого года. Обычно поставщики сыра готовы подстроиться под нужды ритейлера, если последний хочет получить другой сорт сыра, а не тот, который предлагается по промо-акции этого месяца.

Определить цену на сыр, приемлемую для покупателя - задача непростая, требующая индивидуального подхода в каждом магазине. Можно порезать сыр на кусочки, цена которых будет комфортна именно для вашего клиента.

Некоторые ритейлеры добавляют значительную стоимость, а значит увеличивают маржинальность, именно тем товарам, которые точно будут продаваться хорошо, чтобы снизить цену на дорогой сыр, дабы он не залежался на полке слишком долго. Другие стараются держать хорошие цены на наиболее популярные у покупателей сыры.

Абсолютно допустимо играть с маржой разных сортов сыра, дабы в конечном итоге добиться необходимой выручки со всего отдела сыра. Необходимо точно знать, какая цена сыра оптимальна для покупателя в каждом магазине.

Обученный персонал.

Продавцы играют огромную роль при работе с таким специальным ассортиментом, как сыры. Они должны доказывать свои знания и даже изобретательность при работе с подобным товаром. Необходимо поощрять продавцов пробовать сыры, которые они продают, чтобы они знали и могли рассказать покупателю обо всех тонкостях товара, в деталях описать его качество. Таким образом, покупатели станут доверять продавцам и магазину. Инвестируя в тренинги для персонала, можно получить довольного и лояльного клиента, а в результате - высокооборотчиваемость товаров с высокой маржой.

Проанализируем использование мерчандайзинга сыра в супермаркетах Кызылорды.

Сырные отделы в супермаркетах города располагаются между молочными и мясными отделами, что очень приветствуется и соответствует правилам мерчандайзинга сыра.

К сожалению, разнообразием ассортимента супермаркеты похвастаться не могут. В основном продаются тяжелые сыры без учета сезонности – гауда, камамбер, французские и российские сыры и т.п.

Что касается базовых элементов выкладки сыров – цвета, ценников и вывесок. К сожалению, супермаркеты не могут похвастаться использованием различных типов нарезки, хотя формы и размеры сыров мы можем наблюдать. В оформлении витрины салфетки, к сожалению, не используются – сыры чаще всего расположены рядом друг с другом прямо на полке.

Ценники на сырной продукции в супермаркетах города используются.

Кросс-мерчандайзинг используется достаточно стабильно – обычно в супермаркетах города сыр продается рядом с колбасными изделиями, хлебом, орехами, вином.

На основе вышесказанного, можно сделать небольшие рекомендации – ритейлерам необходимо обратить особое внимание на выкладку и оформление витрин, промо-акции (практически не используются), сезонность ассортимента и работу персонала.

Литература:

1 История изготовления сыра.

http://www.osyre.org.ru/modules/mastop_publish/?tac=making_cheese

2. Кадочникова Елена «Ритейлер, покупатель и сыр» <http://cheesemaster.ru/reteyler>

3. Особенности выкладки сыров.

<http://www.mark-info.ru/index.php?id=1759>

Түйіндеме

Мақалада ірімшік мерчандайзингінің негізгі ерекшеліктері мен ережелері сипатталған. Ірімшік сататын бөлімнің табыстылығы ассортименттік қатардан, тауардың орналастырылуынан, бағасынан, саудалық құрал-жабдықтардан, тұтынушылармен жұмыс істеу машықтардан, арнайы маркетингтік іс-шаралардан тәуелді болатындығы дәлелденген. Қызылорда қаласының супермаркеттерінде ірімшік мерчандайзингінің қолданылуы талдалынған. Мақаланың соңында ірімшік мерчандайзингінің тиімділігін арттыру бойынша кеңестер берілген.

Summary

The main features and the basic rules of a merchandayzing of cheese are given in an article. The thought that profitability of cheese department strongly depend on an assortment row, placing, price, trade equipment, work with the buyer, marketing actions and other special shifts is confirmed. The analysis of merchandayzing's application of cheese in supermarkets of Kyzylorda is carried out. At the end recommendations about improvement of use of a mersandayzing of cheese is provided.

ӘЛЕМДІК ҚАРЖЫЛЫҚ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.А.ӨМІРЗАҚОВА, экономика ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қазақстан экономикасының дамуының қазіргі жағдайында экономикалық дағдарыстан шығу ұлттық экономиканың тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету және оның тұрақты дамуына жағдай жасау үшін барлық күш-жігерді жұмылдыру талап етіледі.

Қазақстанның ұлттық экономикасын дамытудың стратегиялық мақсаттарын орындау әлеуметтік-экономикалық процестерді мемлекеттік реттеуді түбегейлі жақсартуды көздейді. Тұрақты экономикалық дамуды қамтамасыз етіп, соның негізінде халықтың тұрмыс жағдайын көтеру үшін ең алдымен мемлекеттік қаржы саласында мемлекеттік басқарудың нысандары мен әдістерін жетілдіру қажет.

2007 жылдың екінші жартысында АҚШ-тағы ипотекалық облигациялар нарығының құлдырауынан басталған қаржы-экономикалық дағдарыс іс жүзінде әлемнің барлық мемлекеттерін қамтыды. 2009 жылдың басында әлемдік сауда көлемінің өсу қарқыны 50-ден астам пайыздық тармаққа: жылына 20 пайыздық жылдық өсімнен 30 пайыздық төмендеуге дейін азайды.

Көптеген сарапшылар, мамандар, ғалымдар дағдарыстың туындау себептерін іздестіріп болжамдар жасауда. Экономикалық дағдарыс туралы болжам пікірлер айту үшін ең алдымен дағдарыстың пайда болуының себептеріне үңілу қажет сияқты.

Қаржы мамандарының айтуы бойынша, оның себебі – қаржы саласы активтерінің шектен тыс көтеріліп, ішкі жалпы өнімдердің нақты өсімінен әлдеқайда асып түсуінде болып отыр. Экономикалық ғылымда дамудың неоклассикалық және кейнсиандық модельдері деген ұғымдар бар. Оның біріншісі – еркін рынок деген ұғымды білдірсе, екіншісі – нарықтық экономиканы мемлекеттің араласуы арқылы дамыту деген сөз. Яғни, бүгінгі таңда дамыған елдердің мемлекеттік саясатында неоклассикалық экономиканың даму үрдісі белең алып, іргелі экономика мен қаржы саласының дамуы сәйкессіздікке ұшыраған.

Қарапайым тілмен айтқанда, біздің түсінгімізше, қаржы саласы қандай да бір бақылаудан сырт қалған. “Ақша есепті сүйеді” деген ұғым ұмыт қалып, банктерге шектен тыс еркіндік берілген. Қаржы жүйесін бақылайтын халықаралық және мемлекеттік органдардың жауапкершілігі жойылған.

Бүгінгі қарастырып отырған дағдарыс 2007 жылдың соңында АҚШ-та ипотекалық несиелердің қайтарылмауы, банктік ликвидтіктің төмендеуі, ипотекалық құнды қағаздар бағасының төмендеуімен түсіндіріледі.

Әлемде орын алған қаржы дағдарысының басты себебі — әлемдік валюта АҚШ долларының шектен тыс көп мөлшерде шығарылуы деп баспасөз беттерінде жиі жарияланатын болды. Алайда, бұл дағдарыстың себептері Елбасының «Дағдарыстан шығу кілті» аты мақаласында нақты әрі тереңінен қарастырылып, оған келесідей анықтама беріледі: «Бүгінде елдер мен континенттерді тітірентіп тұрған жаһандық әлемдік дағдарыс – бұл адамзат әлі біліп болмаған айрықша құбылыс. Ол әлем тарихында теңдесі жоқ және әлемдік тәртіпті, барлық экономикалық бастауларды түбегейлі өзгертетін құбылыстар санатына жататыны анық. Сондықтан да оны талдауға, ой-елегінен өткізуге және еңсеруге барлық ескі догмалар мен стереотиптерді қайта қарастыратын жаңаша көзқарас қажет» [1].

Әлемдік қаржылық дағдарыс көп жағдайда әлемде қалыптасқан экономикалық қатынастар шеңберінде қарастырылып, соның кемшіліктері ретінде қарастырылып жүр. Бұл мүмкін дұрыста болар, бірақ атам қазақ айтқандай «жұт жеті ағайынды» деген қағиданы ескеріп, дағдарыс феноменіне кеңірек көз салар болсақ, оның бірнеше себептері бар екенін байқаймыз. Солардың бірі адамзат баласының рухани құндылықтарымен байланыстылығы, іс-әрекеттің құндылықтарды қалауы мен таңдауы, олардың қоғам, өркениет негізінде басты ұстаным болып қалыптасуы. Осы тұрғыдан келгенде, нарықтық экономикалық қатынастар негізінде жатқан құндылықтар мен ұстанымдар қандай, олар өркениеттік дамудың мызғымас негізі бола алама деген сұрақтар туындайтыны заңды нәрсе.

Қ.А.Бисеновтің «Халық» газетінде жарық көрген «Рухани даму деңгейі жоғары ел дағдарыстан аз шығынмен шығады» атты мақаласында дағдарыстың пайда болуы мен одан шығу жолдары адамзат баласының рухани құндылықтарымен байланысты екендігін атап өткен [2,5].

Қаржы дағдарысы және рухани құндылықтардың байланысы әлемдік және дәстүрлі діндер съезінде негізгі мәселе ретінде де қарастырған.

Қаржылық дағдарыстың әлеуметтік рухани саласының басты субъектісі адам. Бүгінде қаржылық дағдарыстың барлық ауыртпалығы қарапайым адамдарға, олардың арақатынасына түсуде. Жұмыссыздықтың кеңінен етек алуы, оларды материалдық және рухани күйзеліске әкелуде адамдар арасында қалыптасқан қатынастарды өзгертуде. Осыдан келіп адамдар бойын билеген үрей мен қорқыныш, болашаққа деген сенімнің әлсіреуі қоғамда кеңінен етек алуда. Мұндай жағдайда адамдардың әлеуметтік белсенділігі жасампаздыққа емес, қиратушылыққа бағытталу мүмкіндігі арта түсетіні сөзсіз. Бұл салада мемлекет тарапынан көптеген әлеуметтік жеңілдіктер жасалып жатқаны да белгілі. Дегенмен де, бұл шаралар түптеп келгенде адам мен нарық арасындағы қарым қатынасты толық түбегейлі реттей алмайтыны белгілі. Ол үшін адамдар арасындағы қарым-қатынастар заттық сипаттан гуманистік сипатқа ауысуы керек. Яғни айтқанда, қаржылық дағдарысты айтқанда, біз оған тек экономикалық тұрғыдан қарап, адами жағына мән бермейміз. Мұндай көзқарастың сыңаржақты екендігін айта кеткен жөн. Айналып келгенде, қоғамдағы қандай да болмасын өзгерістер мен даму адам іс-әрекетінің нәтижесі екені белгілі. Олай болса, қаржылық дағдарыстың негізінде адамның пендешіліктен туындайтын кемшіліктері жатқаны рас. Қаржылық дағдарыс адам бойындағы моральдық этикалық қасиеттердің төмендеуінің, руханисыздықтың нәтижесі десек артық айтпаған болармыз. Өз кезегінде бұл мәселе адам мен қоғам арасындағы қалыптасып отырған қайшылықтарды методологиялық тұрғыдан жеке талдауды қажет етеді.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев осы орайда дағдарыстың барлық адамдардың санасын көтеру керек екендігіне назар аударды. Ол бірінші кезекте «ғайыптан тайып пайда болған байлықты» төрт-бес машина, бірнеше үй сатып алуға жұмсаған отандастарымызды айықтыруы тиіс. Жылжымайтын мүлік бойынша Парижбен немесе Нью-Йоркпен жарысуға болмайды. Одан да К.Маркстың мына айтқандарын қаперге алған ұтымды: «Егер капиталист 100 пайыздық пайданы сезінетін болса, осы пайда үшін ол жасамайтын қылмыс болмайды». Ашкөздіктің аяғы жақсылыққа апармайды – дегендерге тоқтала келе, әлемдік дағдарыс сол ашкөздіктің салдары деп атап айтты [3,26].

Жаһандық дағдарыс әлемдік экономикада өзара байланыстың жоғары дәрежеде болуының да өз кемшілігі бар екенін көрсетті. Дамыған елдердегі қаржы және экономикалық проблемалардың әлемдегі ахуалға әсер етуінің нәтижелері еркін нарықтың ашықтығы мен құндылықтарының артықшылықтары мен кемшіліктері туралы дау туғызып отыр. Жекелеген елдердің әлемдік сауданың дамуын шектейтін және өңірлендіру

үдерістеріне ықпал ететін протекционистік экономикалық саясаттың түрлі нысандарына ұмтылыстарының күшейіп отырғандығымен есептеспеуге болмайды.

Баршамызға мәлім әлемдік қаржы дағдарысы ешбір мемлекетке оң қырымен танылып қойған жоқ. Қазіргі таңда әлемнің ең ірі, алпауыт елдерінің өзі қомақты қаржылық және өндірістік тоқырауларды бастан кешуде, сонымен қатар жүз мыңдаған адамдар жұмыссыз қалуда, көптеген шарушылық орталықтары жабылуда. Дағдарыстың қауіпті әсерлерінен Қазақстан да шет қалған жоқ, дегенмен де оның соққыларына қарсы төтеп беруге лайықты екенін де байқатып үлгерді.

Қазақстанның басты жоғары көрсеткіштері мен макроэкономикалық жағдайларының бағалары халықаралық деңгейдегі сараптама көрсеткішінде оған бірқалыпты сипаттама береді (144 елдің ішінде ДЭФ ЖБИ деңгейінде «Макроэкономикалық орта» факторы бойынша 16 орында).

Кесте 1 – Қазақстанның негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерінің динамикасы

Көрсеткіштің атауы	2008	2009	2010	2011	2012 (қаңтар - маусым)
ЖІӨ, млрд. теңге	16052,9	17007,6	21815,5	27571,9	12535,9
ЖІӨ, млрд. АҚШ долл.	133,44	115,3	148,1	188,1	84,6
ЖІӨ нақты өсімі, %	3,3	1,2	7,3	7,5	5,6
Орташа жылдық инфляция, %	17,2	7,3	7,1	8,3	4,9
Тауарлардың экспорты, млрд. АҚШ долл.	72	43,9	61,6	88,5	46,9
Тауарлардың импорты, млрд. АҚШ долл.	38,5	29	32,9	40,6	20,9
Сауда балансы, млрд. АҚШ долл.	33,5	15	28,7	47,9	26
Ағымдағы шот сальдосы, ЖІӨ-ге%	4,7	-3,6	1,2	7,2	10,4
Жиынтық халықаралық резервтер, млрд. АҚШ долл.	19,9	23,1	28,3	29,3	32,3
Жұмыссыздық деңгейі, %	6,6	6,6	5,8	5,4	5,2 (3 тоқсан)
Мемлекеттік бюджеттің тапшылығы, ЖІӨ-ге % -н	2,09	3,1	2,45	2,08	0,64
Мемлекеттік қарыз, ЖІӨ-ге %-н	8,7	13	14,8	12,3	28,9
Ескерту- [4] әдебиет негізінде жасалған					

Бұл жағдайда Қазақстанның макроэкономикалық ортасының ең күшті жақтары: ЖІӨ-ге шаққанда (ДЭФ ЖБИ деңгейінде 12 орын) мемлекеттік қордың 2,08% мөлшеріндегі төменгі тапшылығы, ЖІӨ-нен (13 орындағы) 2011 жылы 39,6% құраған жоғарғы жалпы ұлттық жинақ, ЖІӨ-нен (14 орындағы) мемлекеттік қарыздың төменгі мөлшері – 12,3% (ДЭФ ЖБИ көрсеткіштері бойынша 10,9%) болып табылады. Әлсіз жақтары болып, 2011 жылы (110 орындағы) 8,3% құраған орташа жылдық инфляцияның жоғары деңгейде болуы саналады.

Елдің экономикалық әлеуеті оның ұлттық байлығымен анықталады, ол бір жағынан ЖІӨ құру шарты, басқа жағынан – оның нәтижесі болып табылады. Яғни экономикалық әлеуетті пайдалану көрсеткіші, сонымен қатар экономикалық өсу көрсеткіші болып бүгінгі күні ЖІӨ қызмет етеді. Қазақстан ДЭФ Жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің жалпы

рейтингінде және ЖІӨ көрсеткіші бойынша абсолютті мәнде 51 орын алады. Жалпы, ЖІӨ абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштері 2008 жылы шамалы төмендегеннен кейін өсуді көрсетіп тұр. Сөйтіп, нақты ЖІӨ өсуі 2011 жылы 7,5% құрады (IMD рейтингінде 6-шы орын, 7 позицияға жақсарды). Өсуге қарамастан, ЖІӨ шамасы ақшалай мәнде басқа елдермен салыстырғанда өте төмен болып қалады – 178,3 млрд. АҚШ долл. 2011 жылы (ДЭФ ЖБИ рейтингінде 51 орын, IMD рейтингінде 45 орын). Бұл экономикалық өсудің сапасы ЖІӨ құрылымдық талдауын бағалауға мүмкіндік береді.

Макроэкономикалық тұрақтылықтың көрсеткіштері болып елдің мемлекеттік бюджетінің жағдайы (профициті/дефициті) және оның қарызы (мемлекеттік және кепілденген) болып табылады. Одан басқа, олардың мөлшерлері несиелік рейтингке және қазақстандық экономиканың инвестициялық тартымдылығына әсер етеді. 2011 жыл ішінде елдің мемлекеттік қарызы ЖІӨ-нің 14,5% құрады (ДЭФ ЖБИ рейтингінде 14 орын), ал мемлекеттік бюджеттің дефициті ЖІӨ-нің барлығы 2,08% құрады (ДЭФ ЖБИ рейтингіндегі 12 орын) [4].

ҚР ҚМ деректеріне сәйкес, 1 қазанға жағдайы бойынша мемлекеттік қарыз 3769,4 млрд. теңгені құрайды, ал оған қызмет көрсетуге кететін шығындар 94,6 млрд. теңге. 2012 жылдың бірінші жарты жылға жағдайы бойынша ЖІӨ-дегі мемлекеттік қарыздың үлесі 28,9% құрайды, бұл жоғары ЗВР, Ұлттық қорының қаражаты есебінде елдің экономикасын тұрақсыздандырмайды. Мемлекеттік бюджеттің дефициті 2012 жылдың 1 қазанға 341,8 млрд. теңгені құрады. Бірақ ҚР ЭДСМ деректері бойынша 2012 жылдың бюджетінің дефициті 983,1 млрд. теңгеге дейін немесе ЖІӨ-нің 2,5-тен 3,1%-ға дейін көтерілген [5].

ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан -2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттік жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Жаһандық дағдарыстың жалғасуының әсерінен әлемде болып жатқан өзгерістер бізді үрейлендірмейді. Біз оларға дайынбыз. Біздің ендігі міндетіміз - егемендік жылдары қол жеткізгеннің барлығын сақтай отырып, ХХІ ғасырда орнықты дамуды жалғастыру», деп атап өткен болатын.

Қай ел болмасын, осыншама аз уақытта өзін әлемге мойындатса – бұл оның өзге елдермен экономикалық қарым-қатынасының жақсарғанының арқасы дер едік. Қазіргі таңда әлемдік макроэкономикалық көрсеткіштер қаржы дағдарысына қарамастан оң қарқынынан айырыла қойған жоқ. Ал осы жеткен дәрежені одан әрі жалғастыру үшін, яғни, макроэкономикалық индикаторлар жүйесінің тұрақтылығын арттыру үшін, олардың құрылымын жетілдіру үшін еліміздегі экономиканы реттеу - басқару жүйесінің екі негізгі дінгегін тиімді жүзеге асыруға тиіспіз.

Дағдарысқа қарсы бағдарламаны жүзеге асыру үшін елдің әлеуметтік-экономикалық даму баламалы қаржылық стратегиясы мен тактикасын жасау талап етіледі.

Қаржылық қамтамасыз ету кешенді процесті білдіреді және экономикалық тұрғыдан қаржылық ресурстарды қалыптастыру, бөлу және пайдалану процесін қамтиды. Қаржылық реттеу қаржылық әсер ету әдісі ретінде жалпы қоғамдағы, экономиканың салаларындағы және әртүрлі меншік формаларындағы кәсіпорындардағы бөлу қатынастарын реттеумен байланысты. Қаржылық қамтамасыз ету және қаржылық реттеу әрбір сала ретінде өзара байланысты және өзара тәуелді. Олардың жұмыс істеуі дербес жүзеге асырылады және қаржылық механизмнің барлық құрамдас бөліктерінің байланысын және келісімділігін талап етеді.

Осыған орай біз қаржылық қамтамасыз ету келесі құрамдас элементтерді қамтитын белгіленген жүйе арқылы жүзеге асады деп ойлаймыз:

- қаржы ресурстарының қалыптасуы;
- қаржы ресурстарының бөлінуі;
- қаржы ресурстарын пайдалану.

Жоғарыда аталған қаржылық қамтамасыз етудің элементтерінің әрқайсысы өз кезегінде экономикалық жүйенің тиімді даму процесін оңтайландыруға әсер ететін қаржылық құралдардың дербес жұмыс істейтін жүйесін білдіреді. Олар барлығы бірізгі және қоғамның тиісті даму кезеңіне қажетті олардың арасындағы оңтайлы өзара байланысты анықтау негізінде экономиканың барлық деңгейінде (микро және макро, мезо) әрекет етеді [6, 56].

Қаржы ресурстарын қалыптастыру, бөлу және пайдалану бағыттарын жасау кезінде негізгі критерий ретінде шешуші нәтижеге қол жеткізу – экономиканың субъектілерін әлеуметтік және экономикалық дамуын қамтамасыз ету. Өз кезегінде қаржы ресурстарын пайдалану және олардың қалыптасу процестерінің арасында кері байланыс болады: қаржы ресурстарын тиімді пайдалану олардың айналымы мен қосымша табыс алуға мүмкіндік береді. Қаржы ресурстарын қалыптастыру және пайдалану – қаржылық қамтамасыз ету механизмінің мәнін ашатын және сипаттайтын екі өзара байланысты процестер. Жоғары нәтижелерге қол жеткізу экономиканың барлық деңгейіндегі бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейін анықтайды. Осылайша, қаржымен қамтамсыз ету процесі әлеуметтік-экономикалық дамытудың мемлекеттік саясатын жасау кезінде есепке алынуы тиіс оның құрылымдық элементтерінің күрделі өзара байланысын білдіреді.

Макроэкономикалық тұрақтылық ең алдымен үйлестірілген ақша-кредит және салық бюджет саясаты есебінен қамтамасыз етілетін болады. Ол үшін ақша-кредит, фискалдық, құрылымдық, инвестициялық және салалық саясаттардың құралдарын теңгерімді пайдалануды қамтитын макроэкономикалық саясатты іске асырудың біртұтас жүйесін қалыптастыру қажет. Макроэкономикалық тұрақтылық – адамзат қоғамының үдемелі дамуын бейнелейтін ең маңызды үдерістерінің бірі. Соның негізінде адамзаттың «мәңгі» проблемалары: қажеттіліктерді қанағаттандырудың жолдары мен түрлерін іздестіру, ғылымды дамыту, табиғатты сақтау мәселелері шешіледі.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Дағдарыстан шығу кілті // Российская газета. – 2009. – 2 ақпан.
2. Бисенов Қ.А. Рухани даму деңгейі жоғары ел дағдарыстан аз шығынмен шығады // Халық. - 2009. - 14 мамыр. - 5б.
3. Назарбаев Н.Ә. Мықты мемлекет болу үшін бізге күшті экономика, келісім мен бейбітшілік қажет: Қазақстандағы дағдарысқа қарсы шаралар жүргізу // Егемен Қазақстан. - 2009. - 22 мамыр. - 2б.
4. Қазақстанның бәсекеге қабілеттілік деңгейін талдау: ғылыми-зерттеу жұмысы туралы есеп. – Астана, 2012.
5. «Даму» кәсіпкерлік дамыту Қорының ақпараттық материалдары.
6. Арыстанбаева С.С. Финансовое обеспечение в системе государственного регулирования развития национальной экономики // Саясат. - 2010. - №11. - 5с.

Резюме

В этой статье рассмотрены причины возникновения финансового кризиса и его влияние на национальную экономику Казахстана. Также, рассмотрены динамики макроэкономических показателей Казахстана и необходимость обеспечения макроэкономической стабилизации государственного управления финансовых ресурсов.

Summary

There are causes of financial crisis and its influence for the economy of Kazakhstan is described in the article. Also a dynamic of macro economical indexes of Kazakhstan and needs on maintenance of macro economical stability of financial resources management are described in it.

АЙМАҚТАҒЫ ДӘНДІ ДАҚЫЛДАР ӨНДІРІСІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІ

А.С.ШАЙНҰРОВ, экономика ғылымдарының кандидаты,

А.С.САРЖАНОВ, магистрант,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі бағыттарының бірі агроөнеркәсіп кешені жүйесін тиімді жүргізу және бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру болып табылады.

Агроөнеркәсіп кешенінде негізгі бағыт күріш шаруашылығын, мал шаруашылығын, көкөніс-бақша және балық шаруашылығын дамытуға басымдық берілген. Облыста өсімдік шаруашылығының басым бағыты дәнді дақылдар ішінде күріш өндірісі болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда жиналатын күріштің жалпы өнімінің шамамен 90 % осы жерде өндіріледі.

Күріш жоғары өнімді дәнді дақыл ретінде Қазақстанда суармалы жерлерде өсіріледі, отандық ішкі және әлемдік сыртқы нарықта үлкен сұранысқа ие. Әлемдік статистика күріштің дәнді дақылдар арасында өзінің егістігінің көлемі мен жалпы түсімі бойынша екінші орын алатынын көрсетеді.

Мемлекеттік аграрлық саясатты жүзеге асыру нәтижесінде аймақта соңғы жылдары ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуында оң нәтижелер байқалуда. Жыл сайын саланы мемлекеттік қолдау көлемі артуда. Облыстың ауыл шаруашылығын қолдауға 2008 жылы барлығы 1,5 млрд. теңге бағытталды. Мемлекет 2011 жылы мемлекеттік қолдау көлемін айтарлықтай көбейтіп 3,3 млрд. теңгеге дейін жеткізді. 2012 жылы саланы қолдауға бөлінген қаржы 3,7 млрд. теңгені құрап, 2008 жылмен салыстырғанда 2,5 есеге артып отыр.

Жыл сайын ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндіріс көлемінің өсуі байқалуда. Егер 2008 жылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 29,7 млрд. теңгені құраса, 2011 жылы 44,7 млрд. теңгені құрады.

Соңғы үш жылдың ішінде ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс көлемі 14,7 мың гектарға арттырылды. 2012 жылы шаруашылықтардың барлық нысандары бойынша 157,9 мың гектарға егіс егілді. Оның ішінде дәнді дақылдар 81,5 мың, о.і. күріш 73,2 мың, мал азығындық дақылдар 51,4 мың, картоп, көкөніс, бақша 21,9 мың, майлы және техникалық дақылдар 3,0 мың гектарды құрады.

Мемлекеттік қолдаудың мақсатты бағытталуының нәтижесінде өңірде қайтадан күріш өндірісі қарқынды дами бастады. 2012 жылы өңірдің негізгі дақылы күріш егісінің көлемі 2008 жылмен салыстырғанда 15,8 мың гектарға көбейтіліп, 73,2 мың гектарды құрады.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігіне үлкен көңіл бөлінуде. Күріштің өнімділігін арттыруда басқа факторлармен қатар дақылдың өндірістік тұқым шаруашылығының маңызы зор. Облыстың негізгі дақылы күріштің орташа өнімділігі 48,6 центнерден келіп, барлығы 376,2 мың тонна күріш салысы жиналды.

Тұқым жаңалау бойынша жұмыстар жүргізілуде. Ресейдің ғылыми-зерттеу институтымен ынтымақтастық орнатылды. Ресей селекционерлерінің Лидер, Янтарь, Новатор сорттары өндіріске енгізіліп, аудандастырылды.

2011 жылы 2008 жылмен салыстырғанда күріштің жалпы өнімі 39,5 % көбейді. Күріштің өнімділігі 2008 жылмен салыстырғанда 11,2 % артты.

Соңғы жылдары өңірде халықаралық стандарттарға сәйкес келетін 14 ірі күріш өңдейтін зауыт іске қосылды. Бұл зауыттардың жылдық қуаттылықтары 514 мың тоннаны құрайды, бұл жыл сайынғы жиналатын барлық көлемді қайта өңдеуге мүмкіндік береді.

Облыстың күріш егетін ұйымдарында өндірістің рентабельділігі мен тиімділігін арттыруға мына нәрселердің қажеттігі туындайды:

- күріш өсіретін құрылымдарда, олардың меншіктік және шаруашылық нысандарымен байланысты оңтайлы мөлшерлерін анықтау;

- күріш шаруашылығының ерекшелікті өзгешеліктеріне қарай өндірістің ірі немесе орташа нысандарын ұйымдастыру әр түрлі меншікті формаларына негіздеу;

- қаржыландыру нәтижелілігін жоғарылату және субъектілердің төлем қабілетін жақсарту мақсатымен қаржылық төлем өткізу ерекшеліктерін механизмін ұйымдастыру;

- ірі, орта шаруашылық нысанын ауылшаруашылығы өндірісін жүргізуде кооперативтік қағидаларын пайдалану;

- күріштің және тағы басқа ауылшаруашылық дақылдары өндірісінің рентабельділігін жоғарылату мақсатымен оны ұйымдастыру, өндірістік, экономикалық, нарықтық, әлеуметтік, экологиялық және тағы басқа факторларды нәтижелілікпен жүзеге асыру;

- нарықтық механизмнің салық салу, сақтандыру жүйесін және тағы басқа шараларды және нәтижелік қаржылық–несие механизмдерін жақсартып отырып, өндіріске ендіруді ұйымдастыру.

2008-2012 жылдар аралығындағы күріш өндірісінің тиімділік көрсеткіштерін салыстырғанда облыс бойынша барлық шаруашылықтардан мынадай қорытынды жасауға болады. Қызылорда облысы үшін күріш өнімі шаруашылық өндірісінің ең бір негізгі саласы болып табылады. Қызылорда облысы зерттелінген кезеңдерде ТМД елдерімен салыстырғанда күріш өндірісі саласынан көптеген жетістіктерге жеткен. Облыстың күріш өндірісінің тиімділігін көтеруге және күріш шаруашылығын толығымен жоғарлатуға резервтері бар.

Меншік формасы мен шаруашылық жүргізудің әртүрлілігін, олардың сатып алу икемділігінің түрлі мүмкіншілігін тұқым, тыңайтқыш сатып алу және иемдену, өсіру технологиясының деңгейі бойынша қолдану аясының әртүрлілігін есепке ала отырып, болашақта Қызылорда аймағында қолдануға аудандастырылған күріш сорттарының түрлерін орналастырып егу қажет.

Оңтүстік аймақта кең таралған күріш сорты «Маржан», ол Қызылорда облысындағы күріштің егістік жерінің 80 пайызын алады. Ал «Кубань-3» сорты Арал аймағының тек солтүстік аймағында, сондай-ақ, Қармақшы ауданында (орталық аймақ) өсіріледі. Күріш сорттарының агрономиялық және биологиялық ерекшеліктері әртүрлі, сондықтан олар өсірудің белгілі-бір технологиясын сақтауды талап етеді, ал күрішті егетін субъектілер оны барлық кезде бірдей сақтамайды, соның салдарынан олардың өнімділігі төмендейді.

Сондықтан, Арал аймағы агроэкология тәжірибесі және ауыл шаруашылығы ғылыми зерттеу институты ғалымдарының пікірінше, сорттық талаптар негізінде күріштің бұл сорттарын егу кезінде минералды тыңайтқышты енгізу мөлшерін сақтау шарты қажет.

Аймақтағы шаруашылық субъектілерінің ауыр жағдайында қарамастан үлкен дене және моральдық халге душар болған. Және бұған шаруашылықтардың қайта құрылуымен байланысты қосымша мәселелер қосылған. Агралық өндірістің материалдық-техникалық базасының жағдайын жақсарту үшін алғы шарттар жасалуда.

Облыстағы күріш өсіретін әртүрлі шаруашылықтардың өндірісін көпжылдық зерттеу және тәжірибелік енгізулер жасау негізінде «Маржан» сортының минералды

тыңайытқышты сүдігер жыртуды енгізуге, ал «Кубань - 3» сортының керісінше, вегетациялық кезіндегі қоректендіруге бейімділігі байқалады.

Сонымен қатар, «Маржан» сортының аспаздық сапасы басқа сорттарға қарағанда өте жоғары. Олардың арасындағы өндірістік дәрежеге жеткізіліп, егістікке себуге былтырдан бастап рұқсат алған «Арал-202» деген сорт әлемнің үздік сорттарымен деңгейлес болып саналады.

Аймақта тұқым саласын дамытуда да ілгерлеушіліктер бар. Күріш сорттарының суперэлита, элита деп аталатын деңгейдегі тұқымдарын даярлаумен «Түгіскен» және «Қарауылтөбе» мемлекеттік кәсіпорындары мен «ІІІ - Интернационал» ЖШС шұғылданады.

Қызылорда күріші соңғы жылдары сапасының жоғарылығы және бағасының тиімділігі арқылы еліміздің ішкі нарығында өзінің тұрақты орнын алып отыр. Ал, соңғы екі жылдың беделінде сыртқы нарықтағы сұраныстың арта түскені байқалады. Тек былтырғы жылдың өзінде біздегі экспорт 74 мың тоннаны құрады. Қазақстан күрішіне жақын шетелдерден Ресей, Тәжікстан, Қырғызстан қызығушылық танытса, алыс шетелдердің арасында Түркия, Италия сынды мемлекеттер бар.

Қызылорда облысында 4 ірі зауыт күріш өңдеумен айналысып, 450-500 тоннаға дейінгі салыны ақтап шығарады. Бұлардың екеуі халықаралық ИСО– 9000 стандартына сәйкес сапа менеджменті жүйесін ендіруге әрекет жасау үстінде.

Бұдан басқа соңғы жылдары аймақтағы барлық агроқұрылымдар бойынша өз бетіне жіберілген, қазір оны жақсартуға мұқтаж күріш егісі дақылдарының тұқым шаруашылығы үлкен мәнге ие.

Әртүрлі меншік формаларындағы субъектілерде күріш егісі дақылдарының технологиясымен қатар тұқым шаруашылығының барлық талаптарын сақтау күріш өнімінің шығымын 15–20 пайызға дейін көтереді. Сондай-ақ, нарықтық қатынастар жағдайында шаруашылықтың қаржылық жағдайын жақсартуға және күріш өндірісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары Қызылорда облысының күріш егетін аймақтарында суаратын судың жетіспеуі күріш егісінің көлемін 63-68 мың гектар деңгейінде анықтауды, құрғақ дақылдардың «астық үшін жүгері, силостық жүгері, бидай» үлесін көбейтуді талап етеді. Бұл ол жерді суландыру жағдайында суды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, күріш егісін көбейту жоспарлануда, өз кезегінде ауыспалы егіс құрылымын 115 мың гектарға және жоңышқаны 17,5 мың гектарға жеткізсе, бұл әртүрлі шаруашылық субъектілерінің жем базасының жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

Күріш өсіретін шаруашылықтарда соңғы жылдары ауылшаруашылығы дақылдары егісінің оптимальды құрылымы жиі сақталынбайтын болды. Ауыспалы егіс, оның ішінде көпжылдық шөптерді және басқа да алдыңғы дақылдарды кезектестірудің сақталынбауынан күріштің ауыспалы егісі дақылдары өнімінің шығымдылығы төмендейді.

Күріш өсіретін шаруашылық салаларындағы өндірістік шығындарды басқару, өзіндік құнды төмендету факторларын жүргізу, шаруашылық жүргізудің шығынға қарсы нарықтық механизмін қалыптастыру және пайдаланудың қажеттілігі өсті.

Тауар өндірушілерге, меншікті иемденуге өндірістік құралдарды пайдалану мен оның нәтижелерін бөлу де еркіндік беру «кооперативтік және фермерлік» шаруашылық жүргізу мен меншіктің көпжакты формалары арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Ауыл шаруашылық ұйымдарының күріш шаруашылығының тиімділігін арттыру мәселесі одан әрі өзекті мәселеге айналды.

Осындай мақсатпен мынадай шараларды жүзеге асыру қажет:

- нәтижелі және орынды түрде күріш–жоңышқа және тағы басқа ауыспалы егістердің түрлерін қолдану, инженерлік суару жүйелерінің бірлігін және кешенін есепке алып, пайдалану;

- қазіргі кездегі ресурстарды сақтайтын ауыл шаруашылық өнімдердің сортты ерекшеліктерін және арнайы агротехниканы есепке алып, қолдану;

- тұқым шаруашылығын және ауыл шаруашылығы өсімдерін селекциялау жұмыстарын жақсарту, күріш егу аймақтарында тұқым шаруашылығының базаларын жасақтау;

- тұқым алу жұмысын жақсарту, жергілікті малдың тұқымдарын басқа елдерден әкелінген өнімді малдармен шағылыстыру (Санта–Гертруда, Шествил тұқымы);

- жаңадан ұйымдастырылған агроөнеркәсіп құрылымдарында тұқым өндіру жұмыстарын жақсарту, оларға қаржы жағынан жәрдем беру;

- мемлекеттік ауыл шаруашылық жағынан, өткізілетін агротехникалық шараларын, өсімдіктерді қорғауға арналған заттарды қолайлы түрде қолдануды, дер кезінде егін орағын өткізу және өнімдерді сақтау қоймаларды дайындау мәселелердің орындалуын бақылау;

- шет ел және жергілікті инвесторлардың инвестицияларын қолдана отырып, инженерлік–суландыру жүйелерін қайта жасау.

Сонымен, қорыта келгенде бір Қызылорда аймағында күріш өндіру ісіне тиімді талдау жүргізе отырып, біздер жүргізген зерттеулер ауыл шаруашылық кәсіпорындарының бейімделу үрдісінің объективті негізі бар екенін, өндіріс тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілікті көтерудің өнім өндіру рентабельділігімен тікелей байланысты екенін айқын дәлелдейді.

Әдебиеттер:

1 Күрішбаев А.Қ. Қазақстандағы ауыл шаруашылығы дақылдары селекциясы мен тұқым шаруашылығының бүгінгі жай-күйі мен болашағы // Жаршы. – 2010. - №4 (143). – 3-6 б.

2 Статистический сборник социально–экономического положения Кызылординской области за 2008 - 2011 гг. – Кызылорда, 2011. – 30с.

Резюме

В статье рассмотрены проблемы повышения эффективности производства продукции зерновых культур в условиях Кызылординской области. Предложены основные пути повышения рентабельности рисовой продукции путем расширения новых и качественных сортов риса и внедрения попеременных полевых работ. Выявлены пути совершенствования качества рисовой продукции.

Summary

A problem which connected with the increasing an effectiveness to control the quality of rice production is relevant in modern conditions in our country. The object of research is control of production quality, forming the management of quality of rice production in local conditions.

Increasing of rice production profit in Kysylorda region depends on an adoption of alternately field activities, repair of hydro technical equipments, and decrease of production prime cost shows an index, cooperation based on economic mechanism makes up a list of clusters industrial functions which include the organization of industry, watery, holding selective activities by rice manufactures and scientific researching Institute, changes in quality and appraisal management in agricultural rice enterprises are suggested.

ӘОЖ 57.088. 6 : 577. 121 : 577.171. 55 : 581.13

**КСЕНОБИОТИКТЕР БИОТРАНСФОРМАЦИЯСЫНДАҒЫ МЕТАБОЛИЗМ
ПРОЦЕСІ НӘТИЖЕСІНДЕ ТҮЗІЛГЕН ӨНІМДЕРДІҢ ТҮРЛЕНУІНЕ
ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ТАЛДАУ**

Н.Б.ЕРМУХАНОВА, техника ғылымдарының магистрі,
С.Т. АБДРАХМАНОВ, техника ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Ксенобиоти́ктер — тірі организмдерге жат химиялық заттектер (пестицидтер, токсиндер, т.б.. поллютанттар), олар биологиялық процестерді бұзуға қабілетті. Олардың 3 тобын бөліп көрсетеді:

1) адамның шаруашылық әрекетінің (ауылшаруашылық, өнеркәсіп, көлік өнімдері) өнімдері;

2) тұрмыстық химия заттары (жуғыш заттар, паразиттерге қарсы күреске арналған заттар, парфюмерия);

3) көптеген дәрі-дәрмектер.

Көптеген жағдайларда ксенобиотиктер тірі ағзаларға түскеннен кейін оның жағымсыз әсерлерінің биотрансформациясынан уытты метаболиттер пайда болады. XX ғ ортасында антропогендік әсер жаңа бағыт қалыптастырды және экологиялық сипат қоршаған ортаға ғана емес, адамға да әсерін тигізді. Бұл, біріншіден, ауылшаруашылық мәдениетіндегі зиянды заттармен күресуі үшін кең көлемді жаңа классты препараттардың практикаға енуінен білінсе, яғни пестицидтер, ал екіншіден, химиялық заттар мен процестердің өндірісте және шаруашылықта пайдалану интенсификациясынан білінді. Халық тұтынатын тамақтық өнімдер, су, топырақ, өсімдік және ауа химиялық қосылыстармен зақымдануы адамның өмір сүруі үшін қауіпті де, қатерлі. Себебі адам ағзасына жылдар бойы сыртқы ортадан түсетін ксенобиотиктер жинақтала келе адам үшін аса маңызды бауыр, бүйрек тағы басқа да органдарда ауру пайда ету қабілетіне ие болады. Организмге енген зиянды заттар әртүрлі химиялық айналымдарға, яғни биотрансформацияға немесе метаболизмге ұшырайды.

Көптеген ксенобиотиктер де, ағзаға түсе отырып биотрансформацияға ұшырайды және метаболит түрінде бөлініп шығады. Ксенобиотиктердің метаболизміне 30-дай фермент қатысады. Оның 2 фазасы бар: 1) модификация - функциялық топтар түзіледі немесе босатылады. 2) конъюгация - функциялық топтарға басқа топтар мен молекулалар қосылады. Көп жағдайда ксенобиотиктер метаболизмі осы ретпен жүріп отырады, бірақ ксенобиотик молекуласында функциялық топ болатын болса, ол бірден конъюгацияға ұшырап кетеді. Әдетте 2 кезеңі, әсіресе бірлесе әсер етсе молекулалардың гидрофилділігі, белсенділігі мен улылығын төмендетеді. Үшінші кезеңі бұл енді – метаболизм емес, ксенобиотиктердің тіршілігі - ксенобиотиктің өзі мен оның метаболиттерін байлап тастап, клеткадан, соңынан организмнен шығарылып тасталуы Биотрасформацияның негізіне, көп жағдайда, молекулалардың энзиматикалық түрленуі жатады. Бұл құбылыстың биологиялық мәні – химиялық заттектің ағзадан шығаруға ыңғайлы формаға айналуы, сонымен қоса, оның әсер ету уақытының қысқаруы.

Көптеген ксенобиотиктердің метаболизмі нәтижесінде түзілетін өнімдер уыттылығы жағынан шығатын өнімдерден кем түспейді және ол өнімдердің түзілуімен қатар жүреді. Сонымен, цианидтердің биологиялық түрлену процесі нәтижесінде түзілетін роданидтердің улылығы шығатын ксенобиотиктердің улылығына қарағанда бірнеше жүз

есе кем болып келеді. Зарин, зоман дизопропилфторфосфаттың молекуласынан фтор ионын гидролитикалық бөлу, бұл заттектердің ацетилхолинэстераздардың активтілігін шектеу қабілетін жоғалтуына және олардың улылығының төмендеуіне әкеп соқтыруы мүмкін. Биотрансформация нәтижесінде улардың улылығын жоғалту процесі «метаболитикалық детоксикация» деп аталады.

Кейбір заттектер метаболизм процесі барысында улылығы үлкенірек қосылыстар түзіледі. Мұндай типті түрленуге мысал ретінде фторэтанолмен интоксикациялау кезінде ағзада фторсірке қышқылының түзілуін алуға болады.

Көптеген жағдайда ксенобиотиктердің биотрансформациясы барысында шығатын агенттерге қарағанда, ағзаға мүлдем басқаша әсер ете алатын заттектер түзіледі.

Метаболизмнің *I-ші фазасы* кең мағынада биотрансформациясының деңгейі ретінде анықталады. Биотрансформацияның деңгейі барысында байланыс молекуласына полярлы функционалды топтар қосылады немесе жабық формада субстратта болатын ондай топтардың экспрессиясы жүзеге асырылады. Бұған қышқылдану және оксидо-редуктаз көмегімен молекулаларды қалыпқа келтіру арқылы немесе оларды экстераздар мен амидаздар көмегімен гидролиздеу жолымен қол жеткізуге болады.

II фаза – метаболизмнің аралық өнімдерінің эндогенді молекулалармен биологиялық конъюгациясы жүретін деңгейі.

Биологиялық түрлену барысында липофильді және қиын шығарылатын ксенобиотик гидрофильді өнімге айналады, бұл оның жылдам экскрециясын туындатады.

Сонымен, кейбір спирттер (этиленгликоль), бүкіл молекуласымен әсер ете отырып, седативті – гипнотикалық эффект (мас болу, наркоз) тудырады. Олардың биологиялық түрленуі кезінде паренхиматозды мүшелер мен бүйректі зақымдай алатын, сәйкесінше альдегидтер мен органикалық қышқылдар (щавельді қышқыл) түзіледі. Көптеген төмен молекулалы заттектер, факультативті аллергент бола отырып, ағзада аралық реакцияға қабілетті өнімдер түзумен байланысты метаболитикалық түрленуге ұшырайды. Сонымен, молекуласында амин немесе нитротобы бар қосылыстар метаболизм барысында қан мен ұлпа протеиндерімен белсенді араласатын, толық антигендер түзетін гидроксилламиндерге айналып, түрленеді. Ағзаға мұндай заттектердің қайта түскен кезінде өзіндік іс-әрекетпен қоса аллергиялық реакциялар жүреді.

Сенсибилизация – улы заттардың екінші мәрте әсер еткенде, алдыңғысына қарағанда күшті әсер берген кездегі организмнің күйі. Сенсибилизацияның әсері қолдағы токсинді заттардың әсерінің жүргізілуімен байланысты. Өте әлсіз токсинді улардың қайтадан қарсы денелермен әсер етуінің нәтижесінде организмде, жағымсыз реакциялар, яғни сенсибилизация тәрізді аллергиялар туғызады.

Залалсыздандырудың *бірінші және басты жолы* – улардың химиялық құрылымының өзгерісі. Мысалы, органикалық қосылыстар көбінесе гидроксилденуге, ацетилденуге, қышқылдануға, метилденуге, тармақталуға, қалпына келуге ұшырайды, яғни сонында организмде үлкен мөлшердегі улы және активті заттардың түзілуіне әкеледі. Улы әсерлердің төмендеуінде белгілі рольді атқаратын және *екінші жолы* болып депанирлеу болып табылады[6, б.115].

Депарнирлену қандағы циркуляцияланатын улының төмендеуінің уақытша жолы болып табылады. Мысалы, көбінесе сүйекте, бауырда, бүйректе ауыр металдық (қорғасын, кадмий) қалып қоюы, нерв жүйесіндегі кейбір заттардың қалуы.

Бұл процесс қиын және толық залалсыздандыру әдісі болып саналмайды, себебі улар деподан қанға қайтадан келіп, өткір созылмалы улануға ұшырауы мүмкін. Удың деподан қантамырға келуі ішімдік қабылдағанда, ауырғандағы, жүйкенің ширығуы кезінде тез көтерілуі мүмкін. Уды залалсыздандырудың *үшінші жолы* – олардың организмнен шығарылуы әртүрлі жолдармен өтеді: тыныс алу органдары, аскорыту жүйесі, бүйрек, тері жамылғысы арқылы. *Уды шығару жолдары*, олардың организмдегі айналымына және

физико-химиялық құрамына байланысты. Мысалы, алифатикалық және ароматикалық қатарлардың органикалық қосылыстары көбінесе, жұтылатын ауа түрінде бүтіндей бүйрек және асқазан мен ішек жолы арқылы бөлінеді. Ауыр металдар, ережеге байланысты, негізінен асқазан мен ішек жолы арқылы шығарылады. Майлы және тері бездерінің өзегі арқылы бөліну аз ғана мәнге ие. Кейбір улар (қорғасын, кобальт және т.б.) бала емізетін ананың сүтіне жиналуы мүмкін.

Адам мен жануарлардың ағзасындағы ксенобиотиктер метаболизмінің негізгі мүшесі бауыр болып табылады. Өйткені, мұндағы трансформация ферменттері әртүрлі және олардың берсенділігі жоғары. Асқазан-ішек жолдары арқылы түскен заттар қан айналымына енгенге дейін бауыр арқылы өтеді. Бұл сәйкесінше бауырдың атқаратын қызметтік деңгейін анықтайды.

Бүйрек капиллярларының жіңішке желісі, қан мен гепотацииттер беткейінің арасындағы байланыстың кең ауданы, жасуша деңгейінде токсиканттың бауыр эпиминациясының жоғары қарқындылығын қамтамасыз етеді.

Метаболизмнің I-фазасының өнімдері жалпы қан айналымына түсіп ағза мен жүйелерге әсер етуі мүмкін. Бауыр қанға метаболизмнің II-фазасының өнімдерін де өткізеді. Түрлену өнімдерін қаннан бүйрек, өкпе, т.б., сонымен бауыр да қайталай сіңіруі мүмкін. Өтпен метаболиттер ішекке де түседі. Ішекте олардың кей түрлері реабсорбцияланып, қайтадан бауырға барады.

Ксенобиотиктер метаболизмінің бауырдағы басымдылығына қарамастан, бұл процеске басқа органдар да қатысады. Бүйрек пен өкпеде метаболизмнің I-II-фазаларының энзимдері болады. Соның ішінде бүйректің маңызы ерекше, бұл мүшеде бауырда түзілетін катаболизм өнімдерінің конъюгациясын ұстап қалу жүйесі жұмыс атқарады. Ішек, ұйқы безі, ұрық, ми, қан секілді басқа мүшелердің белсенділігі төменірек. Бірақ, уытты ксенобиотиктермен улану кезіндегі биотрансформация процестерін өршіттіретін энзимдердің болуы бұл органдардағы патологиялық процестердің дамуының негізі болады. Бауырдан тыс метаболизм процесі барысында кейде бауырдағыдан да өте жақсы өнімдер түзілуі мүмкін. Ксенобиотиктердің метаболизміне қатысатын энзимдер негізінде жасуша ішінде жинақталған. Олардың аздаған саны цитозолдың еру фракциясы нәтижесінде, митохондрияда болса, көпшілігі жұмсақ эндоплазмалық торда болады. Ксенобиотиктердің метаболизмінің ферментті жүйелерінің бір бөлігі ағзадағы сұйықтықтарда жинақталады. Сондықтан, ксенобиотиктердің метаболизміне қатысатын ферменттердің негізгі тобы «микросомалық энзимдер» атауын алған. Ксенобиотиктердің метаболизмінің энзимдік қышқылдану, сілтілену мен қосылыстардың қалпына келуі реакциясында қан плазмасында микросомдар және цитозоль жинақталады. Асқазанның қышқыл ортасы мен ішектің әлсіз сілтілі ортасы кейбір уытты қосылыстардың (мысалы: қорғасын сульфаты аз сорылатын ерігіш қорғасын хлоридіне көшеді) белсендірілуіне қатысады. Удың (сынап, цезий, уран және т.б.) асқазанға түсуі оның сілекейлі қабығының бұзылуына алып келеді. Зиянды заттардың адам организмiне терінің бұзылмаған қабығы арқылы да енеді. Бұл токсикалық заттардың тек ерітінді және шаң түрінде кір қолдарға енуі ғана емес, сондай-ақ жұмыс аймағында ауадағы токсикалық булар мен газдардың терінің тер мен май арқылы сорып алады, содан кейін қанға кетеді. Мұндай заттарға су мен майларға тез еритін көмірқышқылдары, ароматты аминдер, бензол, анилен және т.б. жатады. Егер тері зақымданған болса, зиянды заттардың ену мүмкіндіктері жоғарылайды. Удың қанға енуінен кейін ол организмге белгілі бір заңдылықтармен жойылады. Заттың жойылуының I кезеңін қан айналымының интенсивтілігінен анықтайды. Уақыт өте келе тканьның сорбциялық қасиеті басты роль ойнайды. Зиянды заттың жинақталуының 3 жері болады: жасушалық емес сұйықтық (70 кг шамадағы адам үшін -14л), клетка ішіндегі сұйық (28л) және майлы ткань. Заттардың жойылуы олардың 3 негізгі физико-химиялық қасиеттеріне байланысты: суда ерігіштігі, майда ерігіштігі және диссоцияға қабілеттілігі.

Металдар қатары (күміс, марганец, хром, ванадий, кадмий және т.б.) қаннан тез бөлінеді, бірақ бүйрек пен бауырға жиналады. Тез диссоциаланатын барий, берилий, қорғасын қосылыстары кальций мен фосформен берік қосылыс жасайды және сүйек тканьдеріне жиналады [5, 6.22].

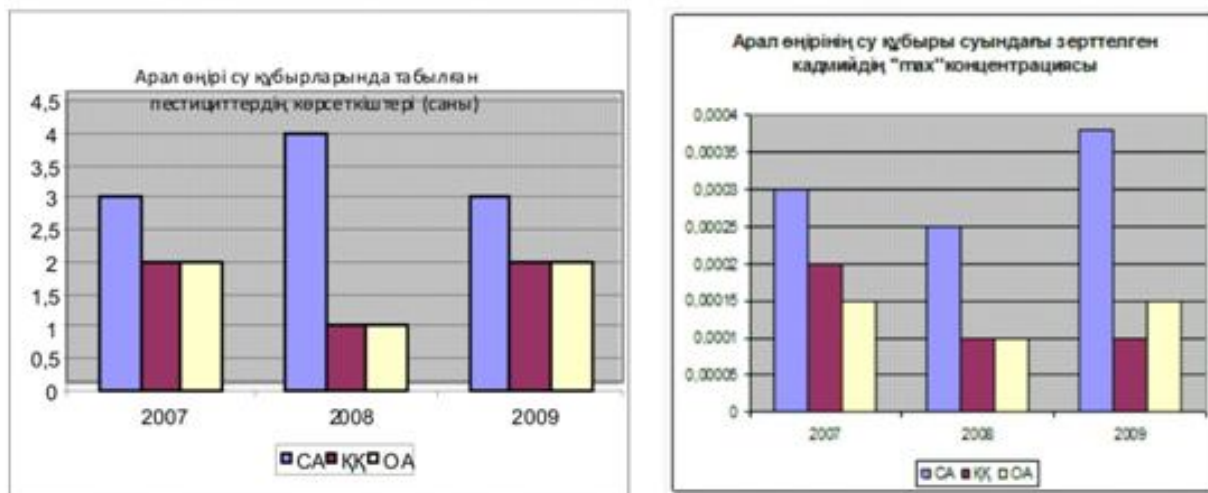
Кейде, ксенобиотик метаболизмі процесінің өзі интоксикацияның дамуына бастапқы түрткі болады. Мысалы, ароматты көмірсутектердің биологиялық қышқылдануы барысында жасушаларда нуклеофильді құрылысымен ковалентті байланыс түзетін (акуыздармен, сульфгидрильді топтармен, нуклейнді қышқылдармен), асқын тотықтың қышқылдануын белсендіретін ареноксидтер түзіледі.

Дәл осындай механизммен ағзаға галогенирацияланған бензол, нафтонол және көптеген басқа ксенобиотиктер әсер етеді. Метаболизмнің токсикалық өнімдерінің түзілу процесі «токсификация», ал токсикалылығы жоғары биотрансформация өнімдері – токсикалық метаболиттер деп аталады. Көп жағдайда токсикалық метаболит одан арғы түрленуге ұшырайтын тұрақты өнім болмайды. Бұл жағдайда ол аралық немесе реактивті метаболит деп аталады. Реактивті метаболиттер дегеніміз – молекулалы деңгейде биожүйелердің зақымдануын тудыратын заттектер. Барлық реактивті метаболиттердің ортақ қасиеті – олардың электродефицитті күйі, яғни жоғары электрофильділігі. Бұл заттектер электронға (нуклеофильді) бай молекулалармен өзара әрекеттесіп, оларды зақымдайды. Соңғылардың қатарына – құрылымына көп мөлшерде бор, оттегі, азот атомдары кіретін жасушалардың макромолекулалары жатады. Бұл, көбінесе, акуыздар мен нуклеин қышқылдары. Реактивті метаболиттер нуклеофильді молекулаларға қосылып, олармен ковалентті байланыс түзеді немесе олардың қышқылдануын тудырады. Екі жағдайда да макромолекулалардың құрылымы бұзылады, оған сәйкес, олардың атқаратын қызметтері де бұзылады.

Биоактивтілік барлық жағдайда биосубстраттың зақымдануымен қатар жүрмейді, өйткені ағзада бір уақытта детоксикация және репарация процестері жүреді. Бұл процестердің қарқындылығы (интенсивтілігі) реактивті метаболиттер түзілуімен байланысты шыққан шығынның орнын толтыра алады. Бірақ, токсиканттың жоғары мөлшерін енгізгенде, қайта әсер еткенде қорғағыш механизмдер әлсіз болуы мүмкін, ал ол өз кезегінде токсикалық процестің дамуына алып келеді.

Қазіргі кезде барлық табиғи ортада бақыланып отыратын ластаушы химиялық заттардың негізінің бірі – *ауыр металдар*. Олар органикалық қосылыстар сияқты трансформацияға берілмейді, биохимиялық айналымға түскенде ұзақ сақталады. Қазіргі уақытта ауыр металдардың қоршаған ортаға, яғни топырақ пен тірі организмдерге әсері күннен күнге күшейіп келеді. Әсіресе 3 элементтің улағыш қасиеті өте жоғары болып келеді. Олар – сынап, қорғасын, кадмий. Қоршаған орта нысандарына жүргізілген зерттеулерде(1,2-сурет) Арал өңірінде де органикалық қосылыстар сияқты трансформацияға берілмейтін ауыр металдардың миграциялануы тіркелген [10,6.5-6].

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінде «Арал өңірі халқының әл-ауқатын түбегейлі өзгерту шаралары жөніндегі» ережесіне (18.01.1992ж) негізделген, аудандастыруға сәйкес Аралдың Қазақстан бөлігін 3 аймаққа бөліп қарастырдық. Аймақтың қоршаған ортасының ауасы, суы, топырағы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің табиғилығы жойылып, олардың құрамында, токсиндердің, ауыр металдардың, пестицидтер мен гербицидтердің, дефолинттердің, өндірістік гидрозиндердің көлемі өскен. Судың сапасының төмендеуі, топырақтың деградациясы, шөлді аймақ көлемі өсуі, ауаның ластануы халық арасында ауру көрсеткіштерінің өсуіне алып келіп отыр. Оның басты себептерінің бірі халық тұтынатын ауыз су сапасының сын көтермеуі. Ауыз судың физикалық-химиялық қосылыстарының сапалық көрсеткіштеріне экологиялық факторлар әсер етуі.

Сурет 1 - Арал өңірі аймақтарындағы зерттелген судағы (Cd) кадмийдің концентрациялары

Әдебиеттер:

1. Бесков В.С., Сафронов В.С. Общая химическая технология и основы промышленной экологии. – Москва: Химия, 1999. – 36-45с.
2. Баевский Р.М. Методико-экологический мониторинг здоровья населения //Медико-экологические проблемы Приаралья и здоровья населения: сб. науч. тр. – Нукус, 1991. – С.65-68.
3. Приложение по МЗ РК № 183 ОТ 05.05.1993г. Об усилении эффективности проведения лабораторного контроля за остаточным содержанием пестицидов и нитратов по Кызылординской области за 2006, 2007, 2008, 2009г.г., – С.1-11.
4. ОТЧЕТ о результатах работ по мониторингу окружающей среды и здоровья населения Приаралья за 2006,2007, 2008,2009 год (Программа № 008).– С.1-75.
5. Н.Г.Приходько. Безопасность жизнедеятельности. – Алматы, 2004. – С.18-32.
6. Садовникова Л.К. Экология и охрана окружающей среды при химическом загрязнении. – Москва: Высшая школа, 2006. – С.111-128
7. Вредные вещества в промышленности. Органические вещества: справочник / Под общ. ред. Э. Н. Левиной, И. Д. Гадаскиной. – Л.: Химия, 1988. – 464с.
8. Вредные химические вещества. Неорганические соединения элементов I – IV групп: справочное изд. / Под ред. В. А. Филова и др. – Л.: Химия, 1989. -592с.
9. Вредные химические вещества. Радиоактивные вещества: справочное изд / Под ред. В. А. Филова и др. – Л.: Химия, 1990. – 732с.
10. Кызылорда облыстық сан-эпидем.сараптама орталығы мәліметтері: 1.Сведения о содержании тяжелых металлов и некоторых химических веществ и продуктов питания и воде за 2005, 2006, 2007, 2008, 2009 г.г.1-6 б.

Резюме

В данной статье «Анализ исследований проводимых на видоизменения продукции биотрансформации ксенобиотиков в процессе метаболизма» дается описание процесса метаболизма ксенобиотиков, к которым относятся ферментативные изменения молекул на основе процесса биотрансформации. Метаболизм ксенобиотиков состоит из двух фаз: модификация и конъюгация. I-ая фаза метаболизма определяет уровень биотрансформации. II фаза – уровень биологической конъюгации эндогенных молекул промежуточных продуктов метаболизма. Важную роль играют первоначальные и завершающие продукты биотрансформации.

Summary

The article touches upon the description of the process of metabolism of pollutants. Metabolism of pollutants consists of 2 stages: modification and conjugation. The 1st phase defines the level of biotransformation. The 1st phase defines the level of biological conjugation of endogenous molecule of interval products of metabolism. The first and completing products of biotransformation are playing the most important role.

ӨОЖ 621.315:621.8.05:621.316.3

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН СЫМСЫЗ БЕРУДІҢ ӘДІСІ

А.Қ.ҚАЛЫБАЕВА, техника ғылымдарының кандидаты,
Ж. ӘЛИ, Ш.МҰХТАРОВ,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Электр энергиясын беру әдістерінің шығу тарихы. 1821 жылы Майкл Фарадей магниттің тоқтағы өткізгіш бойымен айналатынын және тоқтағы өткізгіштің магнит бойымен айналатынын бақылап, электр қозғағыштың алғашқы моделін жасады. 1831 жылы барлық тұрақты және айнымалы тоқ генераторларының жұмысы негізделген - электромагниттік индукцияны ашты.

1860-1865 жылдары Максвелл электромагниттік құбылыстардың негізгі заңдылықтарын сипаттайтын теңдеулер (Максвелл теңдеулері) жүйесі ретінде құрастырған электромагниттік өріс теориясын жасады: бірінші теңдеу Фарадейдің электромагниттік индукциясын білдірді; екіншісі - ығысу тогы түсінігі негізінде Максвеллдің өзі ашқан магнитоэлектрлік индукцияны білдірді; үшіншісі - электр мөлшерінің сақталу заңы; төртіншісі - **магниттік өрістің** құйындық қасиеті. Осы ойларды дамыта отырып, Максвелл мынадай қорытындыға келді: магнит және электр өрістерінің кез - келген өзгерістері қоршаған кеңістікті сүзіп өтетін күш сызықтарының өзгеруін туындатуы керек, яғни ортада таралатын импульстер (немесе толқындар) болуы керек. Осы толқындардың таралу жылдамдығы ортаның магниттік және диэлектрлік өтімділігіне тәуелді болып, электромагниттік бірліктің электростатикалық бірлікке қатынасымен анықталды. **Электромагниттік толқындардың** табиғатта бар екеніне **Максвелл** сенімді еді. Максвелл теориясына сол замандағы физиктердің басым көпшілігі сияқты алғашқыда күмәнмен қараған неміс ғалымы **Генрих Герц** 1887-1888 жылдары электромагниттік толқындардың бар екенін эксперимент жүзінде ашты.

Тесла трансформаторы - Тесланың катушкасы деп те аталатын Никола Тесланың ойлап тапқан құралы. Бұл құрал жоғары жиіліктегі жоғары кернеуді өндіретін резонансты трансформатор болып табылады. 1896 жылы 22 қыркүйекте бұл құрал «Жоғары жиіліктегі ток пен потенциалды өндіретін аппарат» деген атпен патенттелінді [1]. Электр энергиясын берудің заманауи әдістері:

1. Электромагниттік индукция әдісі. Тұйық өткізгіш контурда оны тесіп өтетін магнит өрісінің өзгеру нәтижесінде электр тогының пайда болуы - электромагниттік индукция деп аталады.

Сымсыз түрде электр энергиясын берудің электромагниттік индукция әдісі, электромагниттік өріс толқынының 6/1 - дегі ара қашықтықта электр энергиясын тасымалдайды. Мысал ретінде трансформаторды алайық. Ол екі орамнан және ферромагнитті өзекшеден тұрады. Трансформация кезінде бірінші орамындағы энергия екінші орамға өздік индукция арқылы беріледі. Яғни бұл әдіс арқылы энергияны тек қана жақын арақашықтықта сымсыз түрде тасымалдай аламыз. Бұл мәселенің шешімі

«Резонанс құбылысы», яғни арақашықтықты резонанс арқылы арттыра аламыз. Ол үшін таратқыш пен қабылдағышты бір жиілікке келтіру қажет. Егер тоқтың басқару толқынының формасын синусоидалыдан синусоидалы емес өтпелі толқын формасына өзгертсек, өнімділігін едәуір арттыруға болады. Импульсті энергия тарату бірнеше цикл ішінде орындалады. Осылайша екі өзара байланысқан кіші коэффициенттегі LC - тізбектері арасында аса жоғары қуат таратылуы мүмкін.

Қарапайым қолданыста бұл әдісті ұялы телефондарды, медициналық имплантаттарды және электромобильдерді т.б құралдарды зарядтау үшін қолданылады [2], [3].

2. Электростатикалық индукция әдісі. Электростатикалық немесе сыйымдылық байланысы диэлектрик арқылы электр энергиясының өтуін сипаттайды. Практика жүзінде екі немесе оданда көп бейтрапталған электрлік ұстатқыштар, электродтар немесе түйіндер арасында болатын өткізгіш қабатының үстінде орналасқан электрлік өріс немесе дифференциалды сыйымдылық. Электрлік өрісі жоғары жиіліктегі және жоғары потенциалдағы айнымалы ток арқылы зарядталған пластиналармен пайда болады. Екі электрод пен қоректендіруші құралдың арасындағы сыйымдылық потенциалдар айырмашылығын тудырады.

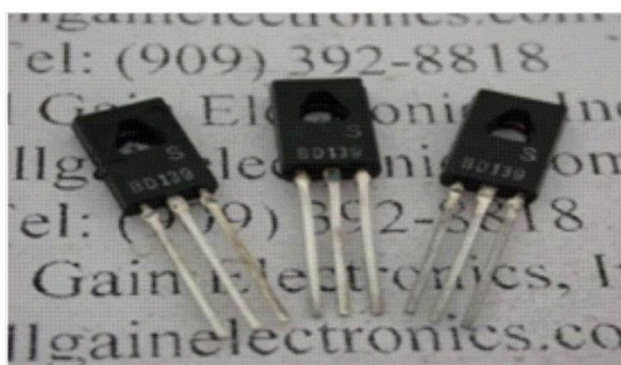
Электростатикалық индукция әдісі таратылған энергия қабылдағыш құралдарда қолданылуы мүмкін. Мысалы: сымсыз шамдарда.

3. Микротолқынды сәулелену. Радиотолқынды энергия таратуда таратқыш пен қабылдағыш арасын едәуір ұзартып, және электромагниттік толқынның ұзындығын қысқартсақ, яғни микротолқынды диапазонға дейін, онда біз барынша бағытталған, әсерлі энергия тасымалын аламыз. Осылайша тасымалданған микротолқынды энергияны қайтадан электр энергиясына айналдыру үшін ректенна пайдаланылады. Бұл айналдырудың ПӘК-і 95% - дан астам. Мұндай әдіс орбиталды күн электр станцияларынан жерге энергия жіберу үшін және жер орбитасынан шығып бара жатқан ғарыш кемелерін электр энергиясымен қамтамасыз ету үшін ұсынылған болатын. Микротолқынды сәулелену әдісінің кемшілігі және қиындығы ол ғарыш саласында, яғни ғарыштан энергия жіберу үшін бізге таратқыштан 10 есе үлкен қабылдағыш керек [4][5].

Электр энергиясын берудің альтернативті әдісі. (Электромагниттік индукция мысалында). Берілген әдіс арқылы электр энергиясын беру үшін бізге мына заттар қажет:

Сурет 1 - Орамалар (катушкалар)

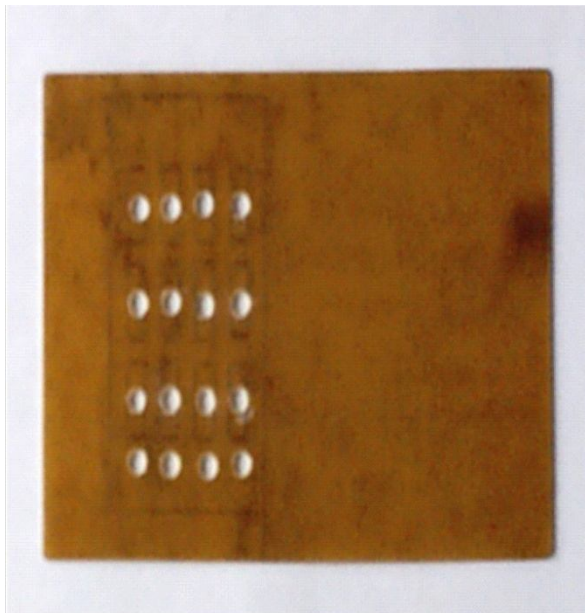
Сурет 2 - Транзистор (BD139, BD137)

Сурет 3 - Конденсаторлар (поляры емес)

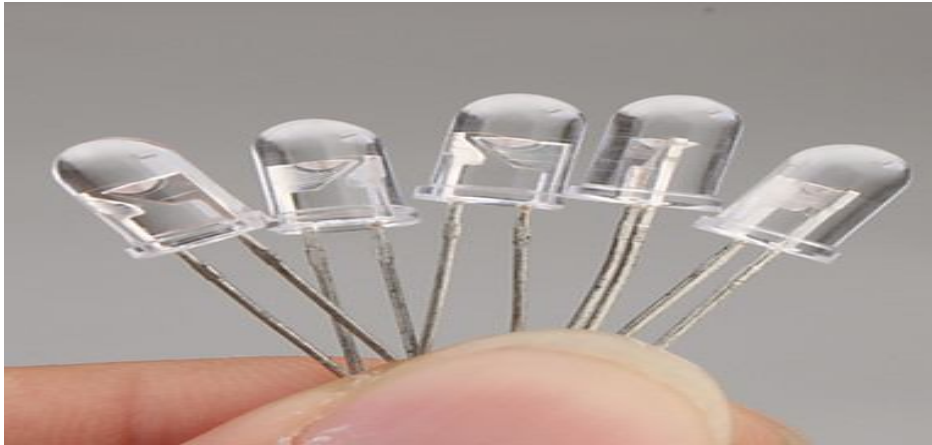
Сурет 4 - Резистор (5,6 кОм немесе 5,1кОм)

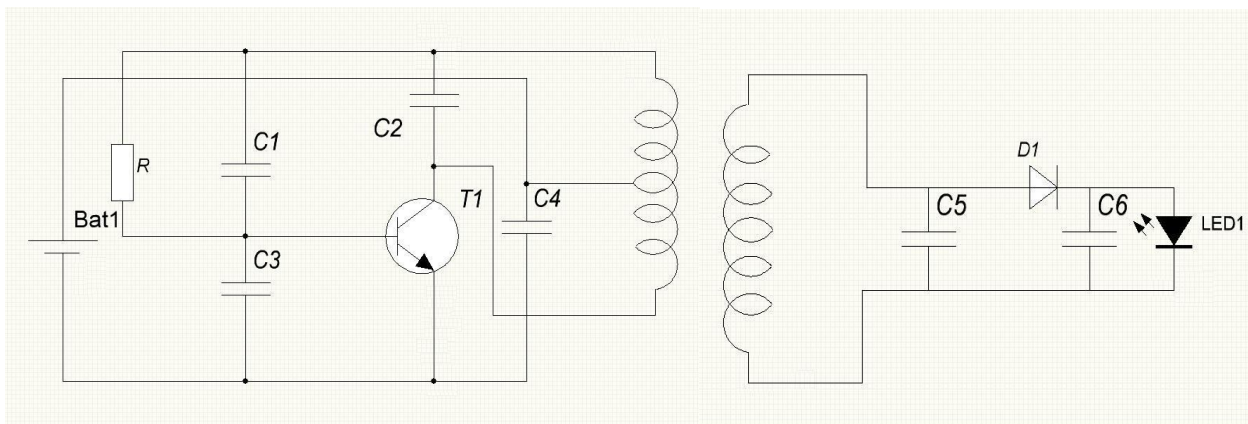
Сурет 5 - Тақша (плата)

Сурет 6 Қорек көзі (6 В - 9 В арасында)

Сурет 7 - Жарық диоды (кез - келген)

Сурет 8 - Тәжірибе жүзіндегі сұлба

Біздің ұсынып отырған сымсыз электр энергиясын тасымалдау әдісінің пайдалы жақтары өте көп. Мысалы, күнделікті тұрмыста, электр энергиясын тарату желілерінде қолдану өте тиімді. Яғни, энергияны желілік сымдарсыз тарату әлдеқайда қолайлы және бір жағынан желілік сымдар үнемделеді, электр энергиясымен қамтамасыз ету қиын аймақтарға энергия көзі жеткізіледі. Мұндай энергия тасымалдау әдісі үшін біз электромагниттік индукция заңы мен резонанс құбылысына сүйене отырып жасадық. Берілген әдісте энергия шығыны аз әрі қаржылай тұрғыдан да тиімді және тағы бір айта кететін жағдай энергия тасымалы кезінде бөгеттерден өту қабілеті жоғары. Практика жүзінде біз әр түрлі материалдарды сынап көрдік. Оның ішінде ағаш пластмасса, гидроорта, қағаздар металдар пайдаланылды. Жобамыздың артықшылығының бірі осы. Қазіргі кезде электр энергиясы төңірегіндегі тақырыптар өте жоғары маңызға ие. Сондықтан ұсынып отырған энергия тасымалдау түрінің болашағы зор.

Әдебиеттер:

1. Наталья Ковалевская. «Держатели плазмы» //Власть денег Март 2007 (№ 123) http://www.depo.ua/ru/vlast - deneg/2007_vd/2007_3_vd/99_vtoc/vdart1791.htm.
2. Шамиль Гареев. «Электричество будет передаваться без проводов» //Великая Эпоха 12.06.2007 <http://www.epochtimes.ru/content/view/11092/5/>.

3. Владимир Заманский. [«Киевский Тесла»](http://pk.kiev.ua/city/2007/09/15/130048.html) // «Газета по-киевски» 15.09.2007 - Статья об инженере, повторившем опыт Теслы по беспроводной передаче электричества. <http://pk.kiev.ua/city/2007/09/15/130048.html>.

4. «Бесконтактная технология передачи энергии CPS®(Contactless Power System) компании VAHLE» (англ.) <http://www.vahle.de/errorpage.html>.

5. «Беспроводная передача электричества» - Википедия. Свободная энциклопедия http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Беспроводная_передача_электричества&oldid=49515430.

Резюме

В предложенной статье беспроводной передаче электричества есть много полезного. Например, её можно установить на электростанциях и использовать в быту. То есть передавать энергию без проводов легче и проще. Можно передавать энергию в дальние, труднодоступные места, и, с другой стороны приемлемо экономить линейные провода. Для такой передачи электричества используется эффект резонанса на основе закона электромагнитной индукции. В данном способе передачи электричества потери очень малы, да и в финансовом плане приемлемо. И еще одно преимущество нашего способа - это обход препятствий. На практике используются разные материалы.

Используются дерево, пластмасса, бумага, металлы и даже водяные препятствия. В наше время данная тема в области энергетики весьма актуальна. Поэтому авторы надеются, что данный способ будет иметь яркое будущее.

Summary

The proposed wireless transmission of electricity we have a lot of useful information. For example, it can be installed in power plants, and use in everyday life. That is to transfer energy without wires easier and easier. It will be possible to transmit energy over long, difficult places, and on the other hand is acceptable to save linear wire. Such transmission of electricity we used the resonance effect on the law of electromagnetic induction. In the process of the electricity transmission losses are very small, and financially acceptable. And another advantage of our method is to avoid obstacles. In practice, we use different materials. We used wood, plastic, paper, metal and even water obstacle. After that, we started thinking about the impact on human electromagnetic waves. In our project used low power, high-power theory, this should not influence people. Nowadays topics in the field of energy are highly relevant. Therefore, we hope that this method will have a bright future.

ӘОЖ 377.018.432:004.087

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ИНЖЕНЕРЛІК – ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРҒА ГРАФИКАЛЫҚ ОҚЫТУДАҒЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.С.ҚҰЛМЫРЗАЕВ, экономика ғылымдарының кандидаты,

Б.Ә.НЫСАНҚҰЛОВА, магистрант,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

XXI ғасырдың басталуымен адамзат өркениеті үшін жаңа ақпараттық – телекоммуникациялық революцияның жүруімен, ақпараттық технологиялардың жылдам тарауымен, қоғамдық процестердің, көпсалалы кооперациялардың жаһандануымен сипатталған дамудың жаңа дәуірі – ақпараттық қоғам пайда болды. Инфосфера деп аталған өмірдің, білім берудің, қарым-қатынастың, өндірістің жаңа ақпараттық-коммуникациялық ортасы қалыптасып келеді. Ақпараттық қоғамның ұйымдастырылған-технологиялық негізі болып ядросы Интернет болып табылатын ақпараттық желілер болып табылады.

Нәтижесінде Интернет желісінің мүмкіндіктері мен ақпараттық ресурстарын пайдаланып мәтіндік файлдармен, графикалық пен дыбыстық файлдар алмасу, әртүрлі дәстүрлі оқу материалдарын (баспа, дыбыстық, аудиовизуальды) қолдану, сонымен қатар жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланатын қашықтан оқыту жүйесінің моделі жасалынды.

Берілген модель қашықтықтан білім беруде оқыту ортасының жүйесі ретінде қолданылады.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына арналған 2011 жылғы қаңтардағы Жолдауында «2015 жылға қарай білім беру ұйымдарының 50 пайызы электрондық оқытуды қолданатын болады, 2020 жылға қарай олардың саны 90 пайызға дейін өседі», – деген талап қойып отыр.

Осы міндеттер 2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асырылуда. Электрондық оқыту біздің мемлекетте жаңа технология болып саналатындығына қарамастан, «e-learning» алғашқы қадамдары Стэнфорд университетінің қабырғасында XX ғасырдың 60-жылдарында жасалды.

Телекоммуникациялық төңкеріс (революция) саясат, экономика, ғылым, білім, өнер, тұрмыс, қауіпсіздік салаларын қоса алғанда қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында желілік құрылымды құру мен дамыту үшін жаңа тиімді мүмкіндіктер береді. Қоғамдық дамудың жаңа шарттары жаңа мамандарды дайындауды, оқытудың жаңа қазіргі заманғы технологияларын енгізуді, ақпараттық қоғамның адекватты талаптарын қанағаттандыруды талап етеді.

Осыған байланысты жоғары білім жүйесінің реформалау процесі соңғы жылдары елдегі жүріп жатқан әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық өзгерістерді көрсетеді және жаңа білім беру технологияларына көшуді ұсынады. Қашықтықтан оқыту процесін ұйымдастыру үшін E-Learning жүйесі қолданылады. Ол арқылы оңай оқылатын түрде, қажетті материалды оңай және жедел дайындауға; белгілі оқу пәндері бойынша курстарда әзірлеу және ашуға; оларға қосымша материалдар – анықтамалықтар, оқулықтар, энциклопедиялар жасауға; мультимедиялық технологияны пайдалана отырып оқылатын модульдерді жасау; студенттердің білімін аралық аттестациялау және тексеруге арналған және жеке жаттығулар жасауға; оқушылардың үлгерімін және курсты өту барысында оқыту прогресін бақылау мониторингін ұйымдастыруға болады. Қашықтықтан оқыту технологиясын пайдаланатын оқыту процесі оқытудың күндізгі, күндізгі – сырттай (кешкі), сырттай формалары бойынша жүзеге асырылады. Оқуға қабылданғаннан кейін студентке жеке оқуға басым бағытталған қажетті оқу және әдістемелік материалдар беріледі немесе оларға желілік қолжетімділік ұсынылады.

Қашықтықтан оқыту процесінде графикалық пәндердің маңызы зор.

Инженерлік және компьютерлік графика кафедрасының оқытушылары «Өнеркәсіптік және азаматтық құрылыс», «Автоматтандырылған басқару жүйесі», «Биотехнология», «Сызба геометрия», «Инженерлік графика», «Компьютерлік графика» пәндері бойынша оқытудың қашықтықтан оқыту формасы бойынша сабақтар өткізеді.

Соңғы уақыттарда әлемнің әр түрлі елдеріндегі жоғарғы оқу орындары қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру үшін компьютерлік телекоммуникациялық технологияларды қолдану мүмкіндігіне назар аударып келеді. Компьютерлік телекоммуникациялар оқу материалдарын және сол курсты өткізуші мұғаліммен қарым-қатынасты ұйымдастыруда қарастырылатын эффективті кері байланысты қамтамасыз етеді. Бұндай алыстан оқу формасы соңғы уақытта сырттай оқу деп аталатын таныс сөзден өзгеше «қашықтықтан оқыту» деген атау алды.

Жұмыс объектісі қашықтықтан оқытуды басқаруға арналған LMS Moodle болып табылады.

Жұмыс мақсаты болып оқытуда, тәрбиелеуде және дамытуда қашықтан оқыту моделін құруда максимальды нәтижеге қол жеткізу үшін әр түрлі технологияларды қарастыру, зерттеу болып табылады.

Қашықтықтан оқыту жағдайында жаңа оқыту технологиясы оқу әдістемелік қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып тұр. Оқу - әдістемелік басылымдардың кітап баспалы формасы, мультимедиялық технологияның пайда болуына қарай ескірді. Жоғары білім берудің қазіргі жүйесінің даму тенденциялары оқу процесіне белсенді оқытудың әртүрлі формалары, әдістері мен құралдарын кеңінен енгізумен тығыз байланысты. Қазіргі компьютерлік телекоммуникациялар оқытудың дәстүрлі құралдарымен бірдей, кейде олардан біраз тиімді білім беруді қамтамасыз ете алады. Интернет арқылы алуға болатын оқыту кешендері және бағдарламалары бар интерактивті дискілер, электронды оқулықтар мен басқа да мультимедиялық құралдар оқушыларды оқу процесіне белсендіруге баулып қана қоймай, сонымен қатар көптеген дәстүрлі оқу орталарына қарағанда осы процесті басқаруға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде оқу материалдарын ұсынудың жаңа формасы ретінде электронды оқулықтар жиі қолданыла бастады. Электронды оқулық теориялық материалды, тренажерлерді, зертханалық жұмыстарды, тестілер мен білімді бекіту және тексерудің басқа да әдістемелік формаларын қамтиды. Университеттің инженерлік және компьютерлік графика кафедрасында студенттердің сызба геометрия және инженерлік графика бойынша алған теориялық білімдерін практикада шыңдауға арналған электронды оқу құралдары жасалған [1,2].

Оқу құралдары теориялық материалдарды, жаттығуларды орындауға арналған тапсырмалар мен бастапқы мәліметтерді, бақылау графикалық жұмыстарға арналған тапсырмаларды және оларды шығару нысандарын, ұсынылған әдебиеттер тізімін қамтитын жұмыс дәптері формасында шығарылған. Есептер мен жаттығуларды орындау үшін оқу құралдарының қажетті беттері шығарылады және орындалмаған тапсырма оқытушыға тексеруге ұсынылады.

«Компьютерлік графика» пәні бойынша сабақты өткізуде КОМПАС және AutoCAD автоматтандырылған жобалау жүйесіндегі жұмыстар бойынша электронды оқу құралында жасалған. [3,4,5,6]. Құралдың материалды жазық сызбаларды орындау және үшдеңгейлі үлгілерді салуда КОМПАС және AutoCAD жүйелеріндегі жұмыстардың негіздері бойынша теориялық сұрақтарды, зертханалық жұмыстарды, жеке бақылау жұмыстарына арналған тапсырмалардың нұсқаларын қамтиды.

Зертханалық жұмыстар мен жеке бақылау жұмыстарының нәтижелерін тексеру үшін студент өзінің өзіндік жұмысының соңғы нәтижесін сызу формасында немесе үшдеңгейлі модель кескіндемесі формасында оқытушыға ұсынады.

Студенттердің орындаған аттестациялық жұмыстарын тексеру және қабылдаудың бекітілген тәртібіне орай, графикалық пәндерді оқыту процесінде туындайтын кейбір мәселелерді қарастырғым келеді.

«Өнеркәсіптік және азаматтық құрылыс», «Басқару және ұйымдардың автоматтандырылған жүйесі», «Биотехнология» сияқты инженерлік-техникалық мамандарды оқыту процесінде қашықтан оқыту технологиясын пайдалану, қашықтан оқыту жүйесінің жалпы қабылданған тәсілдерінен біршама ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер инженерлік – техникалық мамандықтардың оқу бағдарламасында графикалық жұмыстар мен жобалардың санының көп болуымен түсіндіріледі. Оқу процесін ұйымдастырудың қазіргі деңгейінде, графикалық жұмыстарды орындайтын студент пен оқытушының қашықтан жасалатын қарым-қатынасы келесі рөлдері бойынша жүреді.

Дәстүрлі тәсілмен орындалған графикалық бақылау жұмыстары, қорғау процедурасынан бұрын, студенттердің жіберген қателіктері мен кемшіліктерін анықтау және түзету мақсатында, оқытушының аралық тексеруінен өтеді. Кәсіби қол босамау немесе студенттің ЖОО арақашықтығының өте алшақ болу жағдайында, тексерілетін сызбаларды пошта қызметін пайдалану арқылы немесе сканерленген түрде электронды пошта арқылы жіберуіне болады. Бұл жағдайда екінші нұсқа тиімді болып саналады, өйткені пошта арқылы салу біраз уақытты қажет етеді және жіберілетін корреспондент сақталымдылығына кепілдік бермейді. Тексерілген сызбаларға рецензия (пікір) электронды пошта немесе мысалы, мәтіндік файл формасында басқа да қол жетімді телекоммуникациялық құралдар арқылы жіберіледі. Бейнеконференция, чат немесе басқа тәсілдегі форматтағы Online режимінде туындаған мәселелер бойынша сөйлесуге болады. Оқытушы мен студенттің бұндай қарым – қатынасында сызбаларға тікелей өзгерту және түзету енгізу мүмкін болмайды. Компьютерлік техника оның ішінде графикалық жүйелерді, жобалаудың автоматтандыру жүйесін пайдалану, сызуды орындау процесін, оның электронды түрінде оқытушыға тексеруге жіберуді және кері қайтаруды, оқытушының нақты қате жерлерін түзете отырып ескерту енгізуін біраз жеңілдетеді. Электронды түрдегі сызуларды редакциялау және қателерін түзету, бағдарламалық продуктының пайдаланған арнайы аспаптарын пайдалана отырып жасалады. Қолданыстағы мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес, «Сызба геометрия», «Инженерлік графика» пәндерінің жұмыс бағдарламасы, бақылау графикалық жұмыстарының автоматты орындалуын қарастырмайтынын атап кеткен жөн.

Сызба геометрия және инженерлік графика – конструкциялық құжаттаманың құрамына дәстүрлі тәсілмен (қолмен сызу) кіретін, сызулар мен басқа да құжаттарды орындаудың студенттердің практикалық дағдысын игеруі маңызды міндеттерінің бірі болып табылатын оқу пәндері. Бақылау жұмысының сапасын оқытушы күнделікті тексеріп тұрады, ол оқытушының анықталған кемшіліктерді дер кезінде түзетуіне мүмкіндік береді.

Студенттердің алған білімін тексеруде аттестациялық тексерудің маңызы зор. Бұндай тексеру жазбаша жұмыс формасында, емтихан немесе сынақ формасында өткізіледі. Қашықтықтан орындалған графикалық пәндер бойынша емтихан немесе сынақ жұмыстары, студенттің алған теориялық білімдері мен сызу дағдысының деңгейін нақты көрсетпейді. Кей жағдайда қашықтан тексеруге жіберілетін жұмыстардың авторлығына күмән тудырады.

Әдебиеттер:

1. Электронные учебники Мордовского университета. Асташов А. М., Мартынова Л. А., Завалишин Е. В. Задачи и контрольные задания по начертательной геометрии: рабочая тетрадь. – № 0321000016 от 02.03.2010 г.
2. Электронные учебники Мордовского университета. Шипова Г. М., Ошкина Л. М. Задачи и контрольные задания по инженерной и компьютерной графике: рабочая тетрадь. – № 0320901039 от 03.06.2009 г.
3. Электронные учебники Мордовского университета. Ошкина Л. М. Система автоматизированного проектирования КОМПАС: учебное пособие: учебное текстовое электронное издание. Часть I. Работа в модуле плоского черчения. – № 0320802684 от 16.01.2009 г.
4. Электронные учебники Мордовского университета. Ошкина Л. М. Система автоматизированного проектирования КОМПАС: учебное пособие. Часть 2. Работа в модуле трехмерного моделирования. – № 0320900753 от 28.04.2009 г.
5. Электронные учебники Мордовского университета. Ошкина Л.М. AutoCAD для архитекторов и дизайнеров: учебное пособие: учебное мультимедийное электронное издание. Часть I. Выполнение чертежей. – № 0321002659 от 25.12.2010 г.

6. Электронные учебники Мордовского университета. Ошкина Л.М. AutoCAD для архитекторов и дизайнеров: учебное пособие: учебное мультимедийное электронное издание. Часть 2. Моделирование пространственных объектов. – № 0321002660 от 25.12.2010 г.

Резюме

В статье рассматривается опыт использования технологий дистанционного образования на инженерно-технических специальностях ВУЗа применительно к графическим дисциплинам таким как «Начертательная геометрия», «Инженерная графика» и «Компьютерная графика». Уделяется внимание активным средствам обучения в форме электронных учебников, разработанным преподавателями кафедры инженерной и компьютерной графики. Рассматриваются особенности проведения промежуточного и аттестационного контроля графических работ дистанционным способом.

Summary

The article discusses the experience of using technologies of distance education in engineering professions University named after in graphic disciplines, such as "descriptive geometry. Engineering graphics "and" computer graphics ". Attention active learning tools in the form of electronic textbooks, developed by teachers of engineering and computer graphics. The peculiarities of the intermediate and performance control of graphic works remote way. Methodological characteristics, distance education, remote technology, educational process, form and means of active learning, electronic textbooks, computer telecommunications, Internet, engineering graphics, worksheets, computer graphics, interim monitoring, assessment, educational standards.

УДК 532.536

**ВЛИЯНИЕ ДОБАВЛЕНИЯ НАНОЧАСТИЦ ЛАПОНИТОВ НА ВЯЗКОСТЬ
РАСТВОРА ВБЛИЗИ КРИТИЧЕСКОЙ ТЕМПЕРАТУРЫ РАССЛОЕНИЯ**

Б.Ж. АБДИКАРИМОВ, доктор физико-математических наук, профессор,
А.А.ТУРЕТАЕВА, магистрант, Кызылординский государственный университет имени
Коркыт Ата, Республика Казахстан

А.Д.АЛЕХИН, доктор физико-математических наук, профессор,
Ю.Л.ОСТАПЧУК, канд. физико-математических наук,
Е.Г.РУДНИКОВ, канд. физико-математических наук,
А.В.ВОЙТЕШЕНКО, аспирант, **А.М. РЕПУЛА**, студент
Киевский Национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

В настоящее время исследования влияния внешних факторов на состояние вещества вблизи критической точки остаются актуальной задачей физики конденсированного состояния вещества. Эти исследования важны для новых направлений исследований в области энергетики, экологии и медицины, интенсивно развиваются в связи с уникальными свойствами систем с добавлением заряженных частиц, наночастиц, к которым относятся системы с лапонитами.

Промышленное использование нанокompозитных мембранных материалов, содержащих в качестве наноразмерных компонентов наноглины, охватывает широкий круг задач рационального природопользования, развития экологически чистых, ресурсо- и энергосберегающих технологий, таких как опреснение морских и соленых вод, получения сверхчистой воды, переработка промышленных отходов, биотехнологии, пищевая промышленность, разделение газовых смесей. Введение от 2 % до 5 % нанокompонентов при формировании нанокompозитного материала способствует повышению транспортных свойств мембран, при этом улучшаются также механические свойства, формоустойчивость, повышается огнестойкость, электропроводность, стабилизируются эмульсии.

Актуальность экспериментальных исследований равновесных и кинетических свойств конденсированных систем в околокритическом состоянии связана с их аномально большой восприимчивостью к действию влияния различных факторов и полей. Особые экстремальные свойства вещества вблизи критической точки является причиной их успешного практического использования в новейших технологиях.

В данной работе исследовано влияние добавления наночастиц лапонитов в кинетическую характеристику - вязкость вблизи критической температуры расслоения раствора изомасляная кислота - вода + KCl .

В расчетах было использовано уравнение критической вязкости, учитывающее конечность вязкости в критической точке. Теоретически конечное значение критической вязкости, исходя из классической теории критических явлений, впервые получено в работе М. Фиксмана, в которой автор учитывает пространственную дисперсию системы вблизи КТ ($qR_c \neq 0$). На основе такого подхода в работах предложено уравнение критической вязкости, в котором также учтена пространственная дисперсия системы. В этих работах флуктуационная часть вязкости в окрестности критической точки представляется в виде:

$$\eta_f(T) = \frac{AR_c(T, c)}{\left[1 + (q \cdot R_c(T, c))^2\right]^{1/2}} = \frac{\Delta\eta_0 t^{-\nu}(T, c)}{\left[1 + (q \cdot r_0 t^{-\nu}(T, c))^2\right]^{1/2}} \quad (1)$$

Здесь $\Delta\eta_0 = Ar_0$ – амплитуда сингулярной части вязкости. Формула (1), качественно согласуясь с расчетам Фиксмана, обеспечивает конечное значение сдвиговой вязкости в КТ. Как видно, при $t \rightarrow 0$ и неограниченном возрастании радиуса корреляции ($r_0 \rightarrow \infty$), вязкость системы в критической точке принимает конечное значение: $\eta_{fk} = \Delta\eta_0 / qr_0 = A/q = const$.

Тогда на основе (10) - (11) уравнение полной вязкости запишем в виде:

$$\eta(T) = \eta_r(T) + \eta_f(T) = A \exp \frac{B}{T} + \frac{\Delta\eta_0 t^{-\nu}(T, c)}{\left[1 + (q \cdot r_0 t^{-\nu}(T, c))^2\right]^{1/2}} \quad (2)$$

Это уравнение вязкости ранее была апробировано в работах при анализе поведения вязкости широкого класса двойных растворов и металлических расплавов вблизи критической температуры расслоения.

Ранее методом капиллярного вискозиметра были исследованы температурные зависимости вязкости $\eta(T)$ раствора изомасляная кислота - вода (критическая массовая концентрация изомасляной кислоты в воде $= 0,38$, критическая температура $T_K = 300,45$ K) и раствора изомасляная кислота - вода + KCl для 3 массовых концентраций ионов ($x=0,07\%$; $x=0,14\%$; $x=0,3\%$) в окрестности критической температуры расслоения.

В этих работах был сделан вывод, что при увеличении концентрации ионов флуктуационная часть вязкости η_f возрастает. Это приводит к увеличению температурной области ($\Delta T_f = T_K - T_f(\eta_f = 0)$) проявления флуктуационной части вязкости.

Целью данной работы было установление характера влияния добавления наночастиц лапонитов в раствор изомасляная кислота - вода + KCl вблизи критической температуры расслоения. Для этого в исследованный раствор были поочередно добавлены наночастицы лапониты с массовой концентрацией 0,025 % и 0,15 %.

В данной работе впервые проведены экспериментальные исследования температурной зависимости вязкости раствора с добавлением наночастиц лапонитив вблизи критической температуры расслоения. Методика эксперимента методом капиллярного вискозиметра была аналогична экспериментальным исследованием температурной зависимости вязкости раствора без добавления лапонитов. Результаты эксперимента показаны на рис. 1.

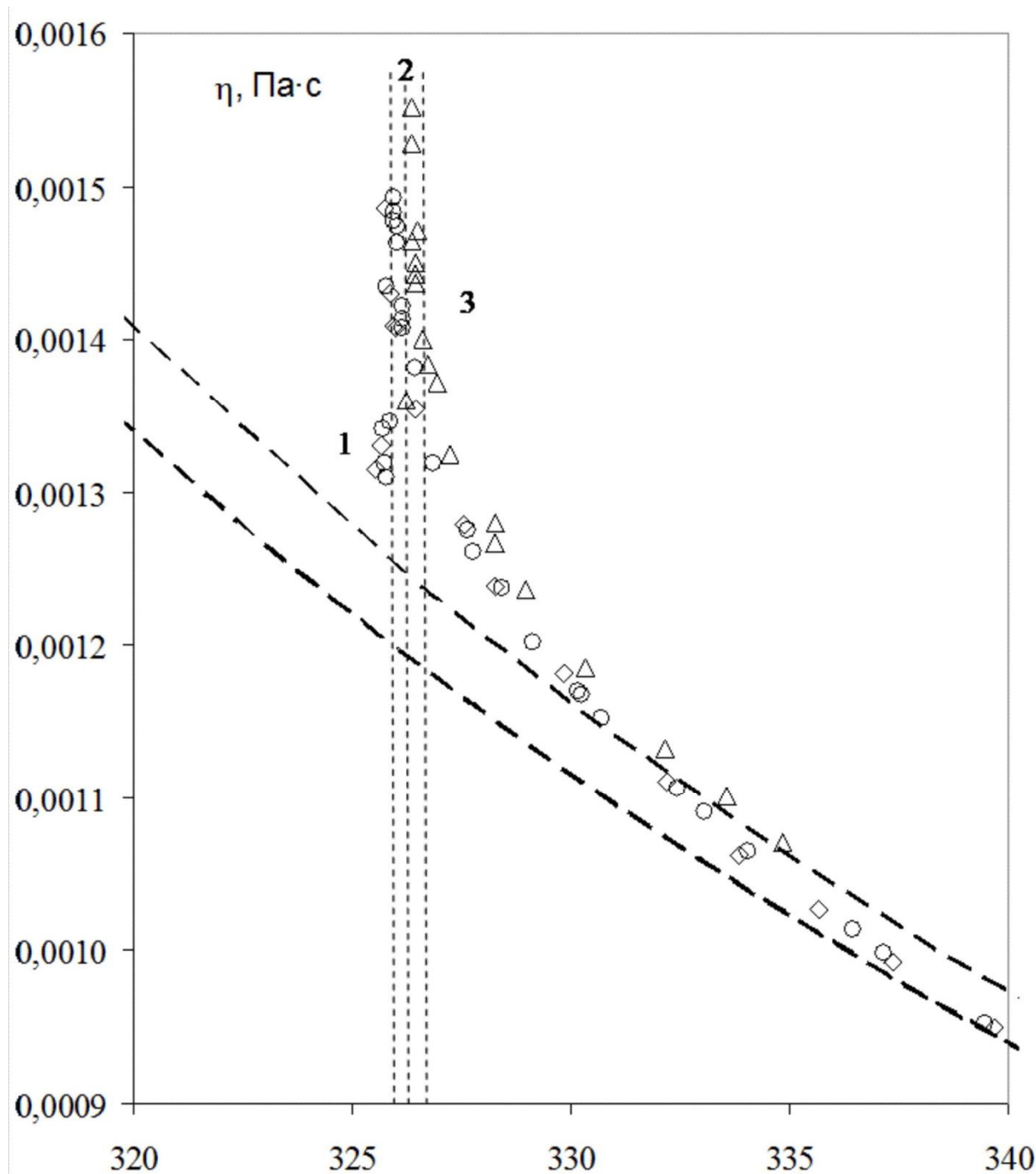

Рисунок 1 - Температурные зависимости вязкости раствора изомасляная кислота-вода + KCl (1), и раствора изомасляная кислота-вода + KCl с добавлением наночастиц лапонитов с массовой концентрацией 0,025% (2) и 0,15% (3). Наклонными пунктирными линиями показаны регулярные части вязкости. Вертикальными пунктирными линиями показано увеличение температуры фазового перехода при добавлении лапонитов.

При обработке полученных данных $\eta(T)$, рис. 1, использовано уравнение критической вязкости (1). Изначально рассчитана величина регулярной части вязкости

$\eta_r(T) = A \exp \frac{B}{T}$ при температурах, далеких от критической температуры ($\Delta T \geq 10$ K), рис. 2. В этой области температур найдены параметры A и B регулярной части вязкости.

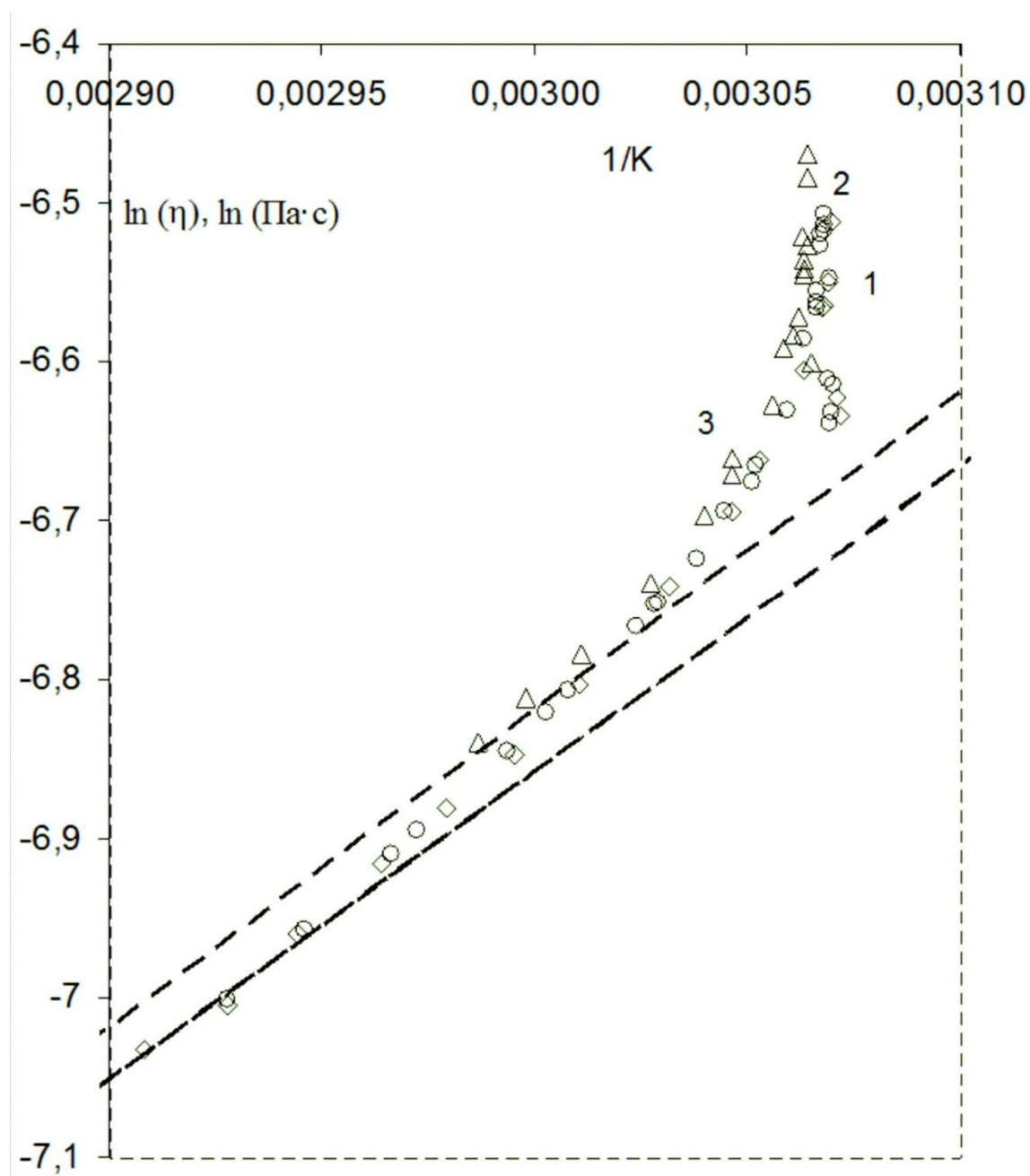

Рисунок 2 - Зависимости логарифма вязкости раствора изомасляная кислота-вода + KCl (1), и раствора изомасляная кислота-вода + KCl с добавлением наночастиц лапонитов с массовой концентрацией 0,025% (2) и 0,15% (3) от обратного значения температуры. Пунктирной прямой показаны регулярные части вязкости.

Используя эти значения регулярной части вязкости, согласно формуле (2) были рассчитаны флуктуационные части вязкости: $\eta_f = \eta - \eta_r$. Полученные результаты приведены на рис. 3.

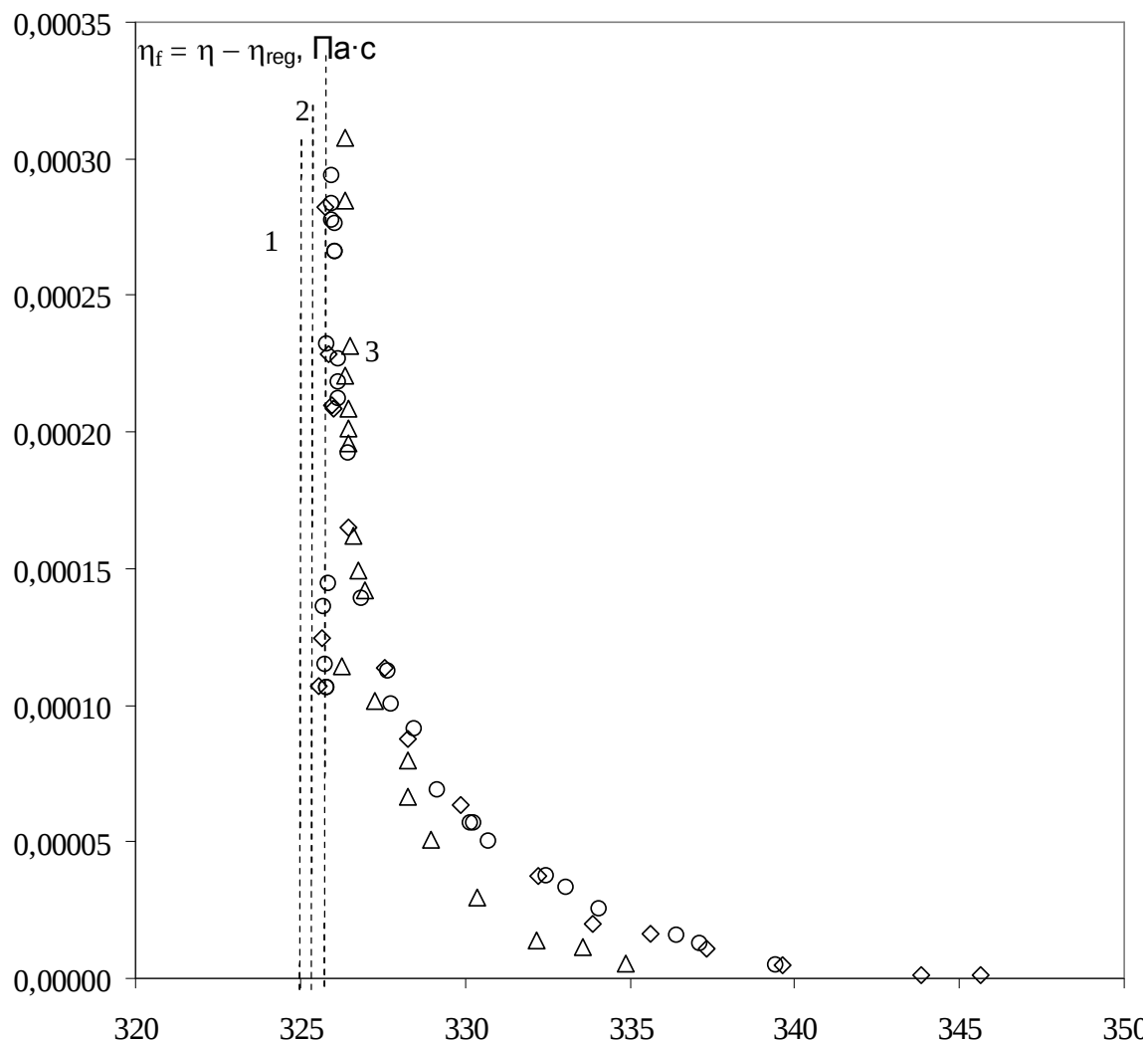

Рисунок 3 - Температурные зависимости флуктуационной части вязкости раствора изомасляная кислота-вода + KCl (1), и раствора изомасляная кислота-вода + KCl с добавлением наночастиц лапонитов с массовой концентрацией 0,025% (2) и 0,15% (3). Вертикальными пунктирными линиями показано увеличение температуры фазового перехода при добавлении лапонитов.

Анализ полученных температурных и концентрационных зависимостей флуктуационной части вязкости позволил сделать вывод, что при увеличении концентрации лапонитов флуктуационная часть вязкости η_f возрастает. Исходя из взаимосвязи флуктуационной части сдвиговой вязкости и радиуса корреляции системы можно сделать вывод, что добавление лапонитов в раствор приводит к увеличению радиуса корреляции раствора.

Другим проявлением влияния добавления наночастиц лапонитов является незначительное (0,5 К и 1 К при концентрациях 0,025 % и 0,15 % соответственно) смещение экстремумов флуктуационной части вязкости в сторону больших температур. Это указывает на увеличение температуры фазового перехода, а следовательно, на увеличение сил межмолекулярного взаимодействия в результате добавления наночастиц лапонитов.

Проведенные в данной работе исследования (рис.1. - 3.) раствора с добавлением лапонитов согласуются с проведенными нами ранее исследованиями температурной зависимости вязкости растворов изомасляная кислота - вода, изомасляная кислота - вода + KCl , метанол - гексан и метанол - гексан + KCl . Из этих данных также следует, что

добавление ионов KCl в растворы изомасляная кислота - вода и метанол - гексан приводит к увеличению флуктуационной части вязкости раствора и температуры фазового перехода.

Анализ приведенных выше результатов экспериментальных исследований (рис.1-3) влияния наночастиц лапонитов на поведение вязкости раствора вблизи критической температуры расслоения позволяет сделать ряд выводов :

1. Экспериментально исследовано влияние добавления наночастиц лапонитов на кинетическую характеристику растворов - вязкость вещества. Впервые показано, что добавление наночастиц лапонитов в раствор вблизи критической температуры расслоения приводит к увеличению его вязкости.
2. Добавление наночастиц лапонитов приводит к увеличению температуры фазового перехода и увеличению сил межмолекулярного взаимодействия в растворе.
3. Сделанные выводы согласуются с результатами проведенных экспериментальных исследований вязкости растворов метанол - гексан, изомасляная кислота - вода и при добавлении к ним ионов KCl вблизи критической температуры расслоения.

Исходя из прямой взаимосвязи вязкости и радиуса корреляции системы сделан вывод, что добавление лапонитов в раствор приводит к увеличению радиуса корреляции раствора.

Литература:

1. Алехин А.Д., Билоус О.И., Остапчук Ю.Л., Рудников Е.Г., Гаркуша Л.Н., Елеусинов Б.Т. //Сборник работ международной конференции: Фазовые переходы, критические и нелинейные явления в конденсированных средах. – Махачкала, 2010. - №379.
2. Ландау Л.Д. Статистическая физика. - М.: Наука, 1976. - 584 с.
3. Fixman M. Viscosity of critical mixtures // J. Chem. Phys. - 1962. - Vol. 36. - №2. - P.310-320.
4. Alekhin A.D. Equations of Critical Viscosity and Limits of their Application // Ukr. J. Phys. – 2004. - Vol. 49. - №2. - P.138-140.
5. Alekhin A.D., Bilous O.I. Behavior of the Viscosity of Liquid Systems near the Critical Temperature of Stratification // Ukr. J. Phys.- 2007. - Vol. 52. - №8. - P.793-797.
6. Alekhin A.D., Sperkach V.S., Abdikarimov B.Zh., Bilous O.I. Viscosity of Liquid Crystal Pentylcyanbiphenyl Close to the Point of the Nematic - Dielectric Liquid Phase Transition // Ukr. J. Phys. – 2000. - Vol. 45. - №9. -P.1067-1069.

ӘОЖ 537.222.22:681.586.67 (045)

ТЕРМОБЕРГІШТЕРГЕ АРНАЛҒАН ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТІК МАТЕРИАЛДАРДЫҢ СЕЗГІШТІГІН ЖОҒАРЫЛАТУ

А.С.НОГАЙ, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор,
Ж.Т.МАНБЕТОВА, магистрант,

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

Термобергіштер көптеген жаңа электрондық құрылғылардың негізгі элементтері болып табылатыны белгілі, өйткені олар жарық және жылу энергияларын электрлік тербелістерге түрлендіреді. Термобергіштер жоғары сезгіштік термометрлерді, оптика-талшықтық байланыстардың лездік әсер ететін каналдарын, автоматтық және қорғаныстық жүйелерді, өрт сигнализациясының құрылғыларын жасау үшін кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, жыл сайын олардың адам өмірінің барлық саласына

енгізілуі арта түсуде. Сондықтан, жаңа термосезгіштік материалдарды ізденудің өзектілігі көрініп тұр.

Әдетте, температуралардың жартылай өткізгіштік бергіштері сезгіштік элементтерден жасалынады, элемент ретінде кремний негізіндегі қатты заттардың ерітінділері қолданылады, сонымен қатар р-п-өтулер транзисторларды жасау жолдарымен алынады [1]. Бірақ, кремнийден жасалынған диодты температура сенсорлары жиі кездеседі, олардың жоғары технологиясы, тұрақтылығы, өзара ауыспалығы салдарынан басқа типті термодиодтық сенсорлар арасында жетекші орынға ие [2].

Қазіргі уақытта нысанның температурасын қашықтықтан басқару және бақылау мүмкіндігін беретін термобергіштерді әзірлеу қызығушылық танытуда. Сезгіштік бергіштердің жаңа буынын жасау үшін жаңа құрылыстық материалдарды пайдалану қажет. Сондықтан, күшті толықтырылатын жартылай өткізгіштіктің функционалдық мүмкіндіктері аса қызықтырады [3].

Аталған жұмыстың мақсаты кремний негізіндегі легирленген қатты ерітінділер арасында жоғары термосезгіштігі бар құрамдарды іздеу және зерттеу болып табылады.

Қосу параметрлері бар күшті толықтырылатын кремний технологиясын алу технологиясы, әр легирленетін қоспа үшін жеке сұранысты талап ететін аса күрделі мәселе болып табылады. Сонымен бірге бастапқы материалдың параметрлері қажет, өйткені күшті толықтыру жағдайында ақаулардың электрондық құрылымы мен энергетикалық күйдегі заряд тасымалдағыштарының таралуы мен қатар, диффузия коэффициенті, ергіштік, қоспалық атомдардың энергетикалық деңгейлері де өзгереді.

Тәжірибе әдістемесі

Марганецпен легирленген, толықтылырған кремний, кремнийге марганецті жоғары температуралық диффузиялау көмегімен алынған. Диффузия коэффициенті, еру және материалдардың бастапқы параметрлерін ескере отырып, температурасы $T = 300\text{ K}$ болатын p -типті $\text{Si}(\text{B}, \text{Mn})$ с $\rho = 102 - 105\text{ Ом}\cdot\text{см}$ толықтырылатын материал және n -типті $\text{Si}(\text{B}, \text{Mn})$ с $\rho = 102 - 105\text{ Ом}\cdot\text{см}$ аса толықтырылатын материалды алу үшін температура және уақыт диффузиясы келесі жолмен таңдалынды:

Өлшемдері $(8,0 \times 3,0 \times 0,5\text{ мм})$ құрайтын бастапқы үлгілер ретінде p -типті өткізгіштігі бар өндірістік монокристалдық кремний пайдаланылды. Диффузиялық күйдіруден кейін олардың электрлік параметрлері төртзондық тәсіл көмегімен өлшенді. Әр тип және меншікті кедергі үшін қорытындылардың дәлдігін және қосылуын қамтамасыз ету үшін кем дегенде төрт үлгі таңдалынды.

Термобергіштерді әзірлеу үшін алынған материал арнайы механикалық және химиялық өңдеулерге ұшырады. Оның бетіне химиялық жолмен $T = 450\text{--}470^\circ\text{C}$ кезінде $t = 12 - 15$ мин бойы вакуумде келесі термокүйдірумен қалыңдығы $d = 1\text{ мкм}$ металл никелі төселді.

Келесі алынған кремний пластиналары өлшемдері $12 \times 12 \times 0,5\text{ мм}^3$ болатын квадраттарға арнайы қондырғыда кесілді. Сыртқы түйістіргеннен кейін термобергіштерге алынған кремний пластиналары арнайы қондырғыда төртбұрышты кесіліп, герметизация жүргізілді.

Герметикті таңдау кезінде оның беріктігіне, су өткізбеуіне, кез келген қышқылдар мен сілтілерге тұрақтылығына басты назар аударылады. Герметиктің термоберіктігі және жылу өткізгіштігі жоғары лездік әсермен және дайын термобергіштердің эксплуатациялық параметрлерімен қамтамасыз етеді. ВАС зерттеу, түйіспелер температуралардың барлық зерттелетін салалары омиялық болатынын көрсетті.

Тәжірибе қорытындысы

Күшті компенсация жағдайындағы кремнийге марганецтің қоспалық атомдарын енгізумен байланысқан жаңа тәжірибелік қорытынды алдық, олардың табиғаты әлі де талқыланды. Күкірт концентрациясы: 1-2-ші топтары - $N_S=10^{15} \text{ см}^{-3}$, 3-4-ші топтары - $N_S=10^{16} \text{ см}^{-3}$. τ_1 - $T=25-100 \text{ К}$ кезіндегі орнату уақыты; τ_2 - $T=100-25 \text{ К}$ қалпына келу уақыты. 1-кестеде күшті толықтырылған материалдардың негізінде әзірленген термобергіштердің параметрлері келтірілген.

Кесте 1 - Si<S, Mn> күшті толықтырылған кремнийдің параметрлері

Тобы	Номинальды кедергі, Ом·см	Сезгіштік коэффициенті В, К	Температуралық аймақ, К	Инерциондығы, с.		өлшемі, мм
				τ_1	τ_2	
1	$(3-5) \cdot 10^3$	6900-7000	200-450	12-15	20-25	1x1x0,5
2	$(8-10)^3$	7100-7200	200-450	12-15	20-25	1x1x0,5
3	$(3-5) \cdot 10^3$	7000-7100	200-450	12-15	20-25	1x1x0,5
4	$(5-8) \cdot 10^3$	7200-7400	200-450	12-15	20-25	1x1x0,5

Дайын термобергіштердің негізгі параметрлері бірдей термодинамикалық жағдайларда анықталды. 1-кестеде келтірілген күшті толықтырылған материалдардың негізінде әзірленген термобергіштердің параметрлері 2 және 3-кестеде келтірілген.

Кесте 2 - Si<S, Mn> күшті толықтырылған кремнийдің параметрлері

Диффузияға дейін		Диффузиядан кейін				
Меншікті кедергі, Ом·см	Өткізгіштік типі	Үлгілері	Меншікті кедергі, Ом·см	Заряд тасымалдағыштарының концентрациясы, см^{-3}	Бор иондарының концентрациясы, см^{-3}	S^{++} , Mn $^{++}$ иондарының концентрациясы см^{-3}
1	P	Si<B,S>	$(1,5-1,7) \cdot 10^3$	$(3-3,5) \cdot 10^{10}$	$2 \cdot 10^{16}$	10^{16}
1	P	Si<B,S>	$(2-2,5) \cdot 10^3$	$(2,5-3) \cdot 10^{10}$	$2 \cdot 10^{16}$	10^{16}
5	P	Si<B,S>	$(1,3-1,6) \cdot 10^3$	$(3-3,5) \cdot 10^1$	$4 \cdot 10^{15}$	$2 \cdot 10^{15}$
5	P	Si<B,S>	$(1,9-2,5) \cdot 10^3$	$(2,5-3,5) \cdot 10^1$	$4 \cdot 10^{15}$	$2 \cdot 10^{15}$
2	P	Si<B,Mn>	$(1,4-1,7) \cdot 10^3$	$(3-3,5) \cdot 10^1$	$1 \cdot 10^{16}$	$5 \cdot 10^{15}$
2	P	Si<B,Mn>	$(2-2,4) \cdot 10^3$	$(2,5-3) \cdot 10^1$	$1 \cdot 10^{16}$	$5 \cdot 10^{15}$
10	P	Si<B,Mn>	$(1,5-1,7) \cdot 10^3$	$(3-3,5) \cdot 10^1$	$2 \cdot 10^{15}$	10^{15}

Кесте 3 - В, Мп атомдарымен легирленген күшті толықтырылған Si негізіндегі термобергіштердің параметрлері

Тобы	Номинальды кедергі, Ом·см	Сезгіштік коэффициенті В, К	Температуралық аймақ, К	Инерциондығы, с.		өлшемі, мм
				τ_1	τ_2	
1	$(4-5) \cdot 10^3$	6700-6950	200-450	13-15	25-30	1x1x0,5
2	$(7-8) \cdot 10^3$	6900-7100	200-450	13-15	25-30	1x1x0,5
3	$(4-5) \cdot 10^3$	7100-7200	200-450	13-15	25-30	1x1x0,5
4	$(7-8) \cdot 10^3$	7200-7300	200-450	13-15	25-30	1x1x0,5

Ескерту: марганецтің концентрациясы: 1-2ші тобы - $N_{Me} = 10^{15} \text{ см}^{-3}$, 3-4-ші тобы - $N_{Me} = 5 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$; $T = 25-100 \text{ К}$ кезінде орнатылған уақыт τ_1 , $T = 100-25 \text{ К}$ қалпына келу уақыты. τ_2 .

Ұсынылған термобергіштердің термосезгіштігі өте жоғары, ол аса сезгіштіктерге қарағанда 25-50 есе көп болады. $\rho \sim 2 \cdot 10^4 \text{ Ом·см}$ тигельсіз аймақтық балқыту жолымен алынған өзіндік өтімділігі бар толықтырылмаған кремнийдің негізінде әзірленген

термобергіштер параметрлерінің теориялық есептері мен талдау салдарынан, осындай термобергіштердің сезгіштігі, біз әзірлеген термобергіштермен салыстырғанда 50-70% есе төмен екені көрінеді.

Қорытындыларды талқылау

Күшті толықтыру жағдайында кремнийдегі токтың теңдесулі тасмалдағышының концентрация температурасы $T=300$ К болатын кристалл торындағы иондалған қоспалық атомдардың концентрациясынан жүз немесе мың есе аз болады, ал температура азайғанда осы айырма оданда көбейеді [1-3]. Бұл жағдайда тордағы жергілікті электрнейтралдық және қоршаған қоспалық атомның потенциалымен бірге аталған кристалдық тордың ақаулар құрылымы да өзгереді.

Келесі жағынан күшті толықтыру жағдайында жүйе аса теңдесулі емес күйде болады. Кішкене сыртқы факторлардың әсері (температураның, қысымның, жарықтандырудың, электрлік және магниттік өрістің) кристалдық тор ақауының электрондық құрылымымен қатар, ток тасмалдағышы мен ақаудың өзара әсерлесу жағдайын өзгертеді.

Күшті толықтыру жағдайында қоспалық атомдардың нақтыланған энергетикалық деңгейі болмайды деп болжауға болады, яғни осы жағдайда торындағы қоспалық атомдардың күйі белгілі және тұрақты болмайды және өзгеріп тұра алады.

Күшті толықтыру жағдайында, теңдесулі тасымалдағыштардың концентрациясы иондалған қоспалық атомдарға қарағанда, ондаған миллион есе аз болғанда, жергілікті электрнейтралдық болмайды, сонымен қатар қоспалық атомдардың өзара және басқа ақаулармен әсерлесу шартты өзгеретінін білдіреді. Бұл $(Mn)_2$ және $(Mn)_4$ [4] типті молекулалардың пайда болуын және қоспалық атомдардың кластерін нығайтады. Егер марганецтің барлық қоспалық атомдары толығымен иондалғанын ескерсек $(Mn)^{++}$, онда $\sigma_n \gg \sigma_p$ заряд тасымалдағыштардың аса антисимметриялық ұстау қимасы бар тетіктерге арналған «мықты» итеретін орталықтар пайда болады. Марганецтің электрәктивтік атомдарының толықтырылуы мен концентрациясының дәрежесі неғұрлым көп болса, соғұрлым осындай орталықтардың концентрациясы жоғары болады..

Сонымен, осы кезде Mn^+ , Mn^{++} , $(Mn)_2^{+-(2-4)}$, $(Mn)_4^{+-(2-8)}$ сияқты орталықтар және кез келген зарядтық күйі бар қоспалық кластердің атомдары іске қосылады. Марганецтің электрәктивтік атомдарының концентрациясы және толықтырылуы (Ферми деңгейінің жағдайы) дәрежесіне байланысты материалда марганецтің тек қана жеке орталықтары аса тиімді әрекет ете алады, ол материалдың термоэлектрлік қасиеттерін анықтайды. Эксперименталдық қорытындылардың негізіндегі есептер, осы орталықпен жасалынатын энергетикалық деңгейлер марганецтің электрәктивтік атомдарының концентрациясы және материалдың толықтыру дәрежесіне тәуелді. Ес - 0,4 ден $E_v+0,5$ эВ дейін (мұнда $\Delta E = 0,22$ эВ) қашықтықта болатын тиым салынған аймақтағы белгілі сатыда орын алуы мүмкін. Сондықтан, Ес - 0,4 эВ бастап осы орталықтардың 88 күйінің тығыздығымен қатар, бастысы –заряд тасымалдағыштарының ұстау қимасы да өзгереді. Сонымен қатар, осындай тетіктердің ұстау қимасы активациялық сипатқа ие болады :

$$S_{PM} = S_{PM}^0 \exp\left(\frac{-\varphi}{kT}\right),$$

мұндағы: φ – кез келген орталықпен құралатын потенциал; S_{PM}^0 - Mn^{++} марганецтің оқшауланған екі есе зарядталған атомындағы тетіктердің ұстау қимасы.

Сонымен, күшті толықтыру шарттарында тордағы қоспалық атомдардың күйі өзгереді және материалдардың қасиеттері қоспалық атомдардың тұрақты күйімен анықталмайды. Толықтыру дәрежесі өзгерген кезде зарядтық күйі, қоспалық атомдардың

энергетикалық деңгейі және кез келген күйдегі қоспалық атомдардың концентрациясы өзгереді. Жалпы жағдайда материалдардың қасиеттері қоспалық атомдардың бірлескен әсерімен анықталады, бірақ қазіргі дәрежеде аталған жағдай үшін қоспалық атомдардың артықшылық күйіндегі материалдың толықтырылуы болып табылады. Мұндай болжамдарды әдебиеттердегі кез келген авторлармен анықталған жеке қоспалық атомдардың байқалынған көптеген энергетикалық деңгейлермен түсіндіруге болады. Мұндай мәліметтер материалдарды толықтыру дәрежесін бағыттап өзгерту, немесе басқаша айтқанда, материалды толықтыру дәрежесіне тәуелді қоспалық атомдардың концентрациясын және күйін бағыттап басқару, жаңа материалдарды дайындаудағы жаңа болашағы бар бағытты және олардың негізінде жаңа функционалдық құралдырдың ашылуына негіз береді.

Параметрлердің тұрақтылығы, пайдалану кезіндегі энергияны аз тұтыну, жоғары сезгіштік, жоғары іске қосылу және объектегі, кез келген ортадағы температураны қашықтықтан басқаруға арналған термобергіштерді пайдалану мүмкіндігі күшті толықтырылған кремнийдің негізіндегі термобергіштердің функционалдық мүмкіндіктерін анықтайды.

Әдебиеттер:

1. Шестимеров С.Ю. Автореферат кандидатской диссертации. Московского государственного института электроники и математики. –М., 2012.
2. Rubin L.G. Cryogenic thermometry: a review of progress since 1982// Cryogenics.-1997.-Vol. 37.-P. 341-356.
3. Бахадырханов М.К., Зикриллаев Н.Ф., Аюпов К.С. // ЖТФ. -2006.- 76. № 9. -С.125–129.
4. Людвиг Д., Вудбери Г. Электронный спиновый резонанс в полупроводниках.// ИЛ. М., 1968.
5. Папков В.С., Цыбульников М.Б. Эпитаксиальные кремниевые слои на диэлектрических подложках и приборы на их основе. -М.: Энергия, 1979.
6. Суханова Н.Н., Суханов В.И., Юровский А.Я. Полупроводниковые термопреобразователи с расширенным диапазоном рабочих температур.// Датчики и системы, 1999. -№7, 8.
7. Виглеб. Датчик. Устройство и применение. –Москва: Издательство "Мир", 1989.
8. Соколова А.А., Смирнов Н.И., Ларионов И.Б. Высокочувствительные датчики температуры из кремния, легированного золотом. –В кн. Совершенствование средств и методики измерения температуры при стендовых испытаниях изделий./Тезисы отраслевого семинара. - Загорск, 1978.
9. Зайцев Ю.В. Полупроводниковые термоэлектрические преобразователи. -М.: Наука, 1985. -120 с.
10. Датчики теплофизических и механических параметров. Справочник, т.1, кн.1/ Под общ.ред. Коптева Ю.Н., под ред. Багдатьяна Е.Е., Гориша А.В., Малкова Я.В.- М.: ИПЖР, 1998.
11. Датчик. Перспективные направления развития./ Алейников А.Ф., Гридчин В.А., Цапенко М.П. - Изд-во НГТУ, 2001.

Резюме

В данной работе исследованы удельное сопротивление и коэффициенты термочувствительности твердых растворов на основе кремния легированных атомами серы, бора и марганца. Технология получения сильнокомпенсированного кремния с воспроизводимыми параметрами является достаточно тонкой и сложной задачей, требующей индивидуального подхода для каждой легирующей примеси и параметров исходного материала. Показано, что исследуемые системы являются сильно компенсированными. Обнаружены составы с высоким коэффициентом термочувствительности условиях. Исследованы чувствительности полупроводниковых конструкционных материалов для термодатчиков.

Summary

In this paper is studied the resistivity and temperature sensitivity coefficients of solid solutions to base on silicon doped with atoms of the sulfur, boron, and manganese. Technology for producing silicon is based on highly compensated reproducible parameters, is quite subtle and complex task, requiring an individual approach for each parameter and dopant source material. It is shown that in the systems under study are high compensated. Formulations had found with a high coefficient of thermal sensitivity conditions. The sensitivity of structural materials have investigated for semiconductor temperature sensors.

ӘОЖ 621.396.721(045)

ҚАТТЫ ҚИЫЛЫСҚАН АЙМАҚТА БАЗАЛЫҚ СТАНЦИЯЛАРДЫҢ САНЫН ОПТИМАЛЬДАУ

А.А.ШАЙМУРАТОВ, магистрант,

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

Жұмыста базалық станциялардың санын және ұялы байланыс үшін олардың антенналарының биіктігін оптималдау әдістемесі берілген. Әдістеме тензорлы санау және дифференциалды геометрияның математикалық аппараты негізделген.

Кіріспе

Сенімді мобильді радиобайланысты қамтамасыз етуді 2 тәсілмен қарауға болады:

1. Ұялы байланысты қамтамасыз ететін жерлерге үлкен қуатты базалық станцияларды орнату. Осындай шешім үлкен экономикалық шығындарды қажет етеді.
2. Базалық станциялардың санын санына, қуаттылығына, жиіліктік ресурсты қолданылуына оптималдау керек.

Өте аз экономикалық шығындарымен сенімді ұялы радиобайланысты қамтамасыз ету үшін базалық станциялардың санын оптималдау белсенді болып саналады. Қатты қиылысқан аймақта оптималдау қиындай түседі, өйткені қабылдау аймағына аймақ рельефі айтарлықтай әсер етеді. Тәжірибеде қатты қиылысқан аймақта базалық станциялардың санын оптималдау сұрағы кездеседі. Мысалы, таулы аймақтарда немесе биік этажды үйлері бар мегаполистерде бар.

Математикалық есеппен қарағанда бізде екі жазықтық бар, біріншісі аймақ рельефінің беті, екіншісі базалық станцияның антеннасынан шығатын радиотолқын беті.

Сенімді қабылдау аймағы деп аталатын екі жазықтық бір-бірімен жанасады(1-сурет). Егер қосымша базалық станцияларды дұрыстап қойсақ, біз сенімді қабылдау аймағын кеңейтеміз. 2-суретте сенімді қабылдау аймағы көрсетілген, бірақ шеңбердің радиусы сенімді қабылдау аймағына сәйкес горизонталь жазықтықта жатыр.

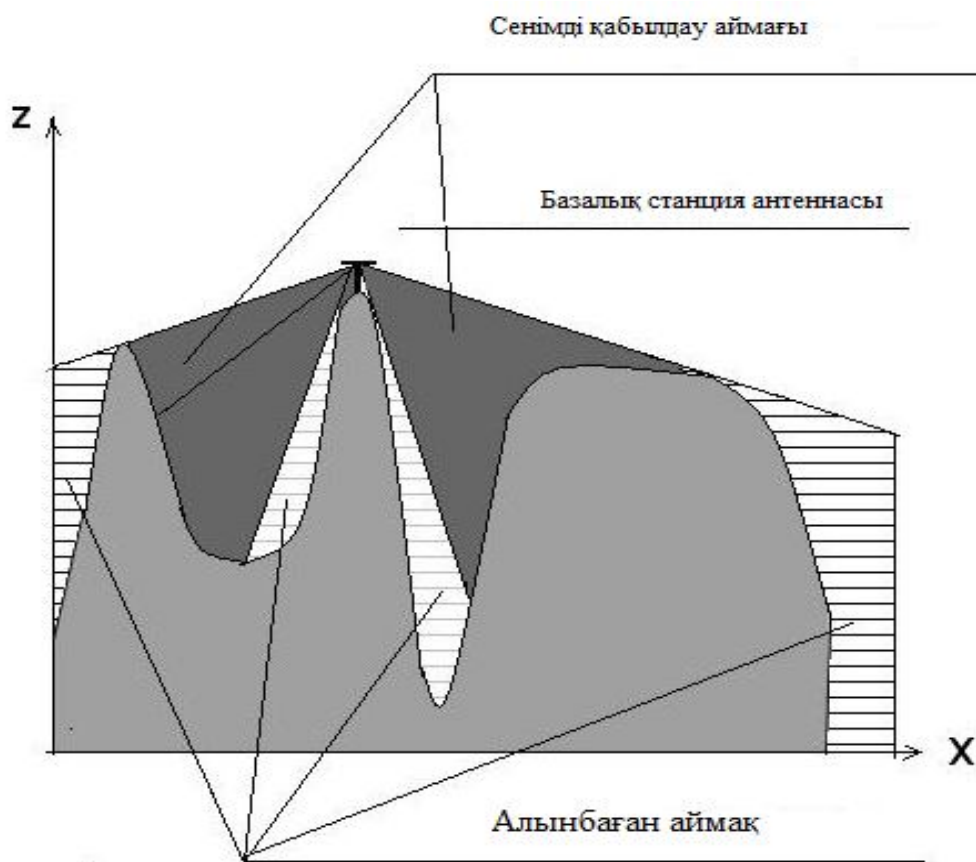
Осыдан кейін, егер де осы екі жазықтық қажет барлық аймақта бірдей қисыққа ие болса, ұялы байланыстың сенімді қабылдау аймағы оны керек аумаққа орналастырып, екі жазықтықтың метрикасы сәйкес келгенде барлық аумақтың көлемімен тең болады. Математикалық жағынан зерттегенде осы шарт жиі орындала бермейді. Сондықтан жазықтықтың қисығын ала отырып базалық станциялардың оптималді санын таңдағанда жазықтықтың метрикасын қарастыру қажет.

Жер бетін математикалық теңдеу түрінде көрсету

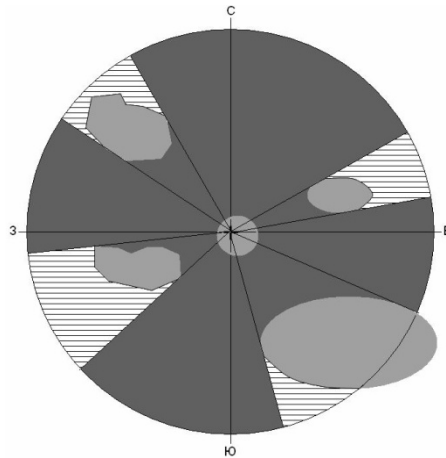
Қойылған мақсатты математикалық жағынан қарастырайық. Бізде қатты қиылысқан аймақ бар деп, оны мұндай функциямен көрсетсек:

$$w = f(x, y) \quad (1)$$

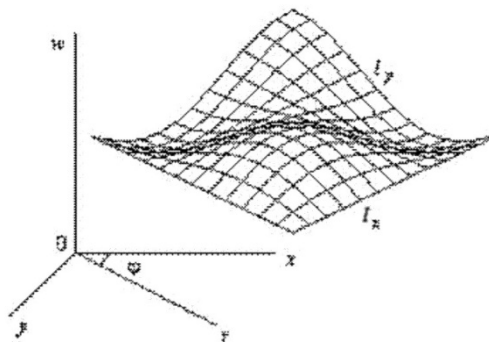
Бұл функциямен евклидтік жазықтыққа енген R^3 x, y, w декарттық координатта жатқан жазықтыққа қоюға болады. Сәйкесінше r, φ, w цилиндрлік координаттардағы жазықтық мұндай функциямен көрсетіледі: $w = f(r, \varphi)$ (3-сурет). Жазықтық бетінде координата үстінде қисық сызықты тор қоюға болады. Мысалы, l_x, l_y - WOX және WOY тік жазықтықтары қиылысу беті арқылы пайда болған жоғарғы қисық сызықты координаттар (3-сурет). Сәйкесінше цилиндрлік координаттарда қисық сызықты l_r, l_φ , мұндағы l_r – WOR жазықтығы көмегімен қиылысқан қисық сызықты радиус, ал l_φ – шеңбер доғасы. Жазықтықта берілген қисық сызықты координаттар жалпы қисық бұрышты болып саналады (ортогональ координата кезінде координата түзулері арасындағы бұрыш тура бола бермейді).

Сурет 1- Аймақ рельефі және сенімді қабылдау аймағы.

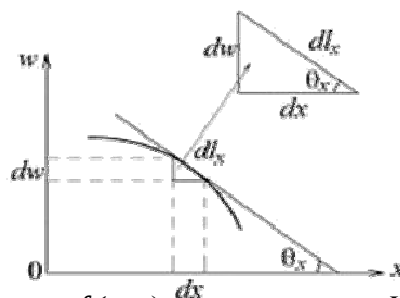

Сурет 2 - Сенімді қабылдау аймағы (қарасұр түс) және көлеңкеде жатқан аймақтар (штрихталған сызықтар – байланыс ұстамайтын жерлер)

Сурет 3 - Декарттық координаттағы жазықтық графигі.

θ_x жанама сүйір бұрышын WOX тік жазықтығында $w = f(x, y)$ бетінде қиыспен алынған қисыққа әкелеміз (4-сурет). Цилиндрлік жүйе координатасы үшін θ_y және θ_r бұрыштары сәйкесінше көрсетіледі.

Сурет 4 - $w = f(x, y)$ жазықтығының WOX қиылысы.

dx, dy декарттық жүйе координатасын және dl_x, dl_y қисықсызықты координат жүйесін байланыстыратын дифференциалдар өрнектерін жазамыз. WOX қиылысында (4-сурет):

$$dl_x^2 = dv^2 + dx^2, dl_x = \sqrt{1 + \left(\frac{dw}{dx}\right)^2} dx, (2)$$

$$dl_x^2 = dl_x \cos \theta_x, dw = dl_x \sin \theta_x; \frac{dw}{dx} = \operatorname{tg} \theta_x,$$

WOY қиылысы үшін:

$$dy = dl_x \cos \theta_x, dw = dl_x \sin \theta_x, (3)$$

$$\frac{dw}{dy} = \operatorname{tg} \theta.$$

Жалпы жағдайда $x(l_x, l_y), y(l_x, l_y), z(l_x, l_y, \theta_x, \theta_y)$ тең.

$\{e_j^{(x)}\}, (i = 1, 2 \dots n)$ базасында дифференциалды геометрия көмегімен метрикалық тензорды анықтауға болады:

$$g_{ij}^{(x)} = \left(e_i^{(x)} * e_j^{(x)} \right) = \left(\bar{e}_{y_i} \cdot \bar{e}_{y_j} \right) = \sum_{j=1}^n \frac{d\phi(y)}{dy^i} \cdot \frac{d\phi^3(y)}{dy^j}, (4)$$

Оның компоненттері жазықтықтың бірінші квадраттық формасының матрицасына сәйкес келетін матрицаны құрайды.

$$\xi_{ij} = \left(\frac{\langle r'_1, r'_2 \rangle}{\langle r'_2, r'_1 \rangle} \frac{\langle r'_1, r'_2 \rangle}{\langle r'_2, r'_2 \rangle} \right) = \begin{pmatrix} g_{11} & g_{12} \\ g_{21} & g_{22} \end{pmatrix}, (5)$$

$g_{ij} = a_{ij}$, -ге тең деп алсақ, тензорлық белгіленуде бірінші квадраттық форма мынаған тең:

$$I = dl^2 = dr^2 = d_{ij} dy^i dy^j, g_{ij} = g_{ij}, (6)$$

Бірінші квадраттық форма беттің аз аумағы жанама бетке ауысқанда бірінші жақындаудың бетін суреттейді. Бірінші квадраттық форма беттегі доғалардың ұзындықтары мен түзулері арасындағы бұрышты анықтайды, өйткені ол кеңістіктің метрикасы.

Риман геометриясы бойынша тензорлы анализді қолданатын беттің қисықтығына ораламыз. А.С.ненулдің «Тензорная геометрия. Теория и приложение» деп аталатын ебегіндегідей негізгі қисықтық мына формула бойынша табылады:

$$k_x = \frac{w''_{xx}}{\left(1 + w_x'^2\right) \sqrt{1 + w_x'^2 + w_y'^2}},$$

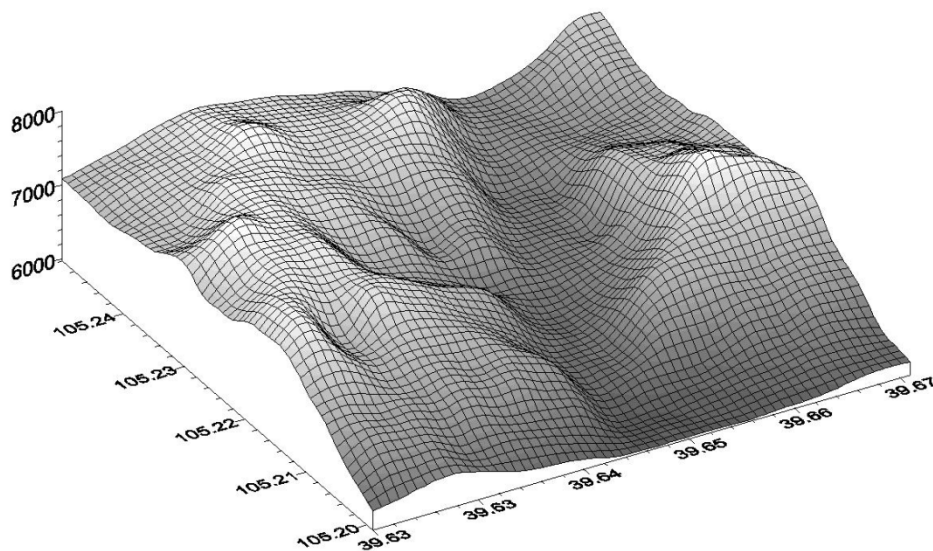
$$k_y = \frac{w''_{yy}}{\left(1 + w_y'^2\right) \sqrt{1 + w_x'^2 + w_y'^2}}. (7)$$

Базалық станциялардың оптимальді санын табу есебінің әдістемесі

Дифференциалды геометрияның сұрақтарын қарастырғаннан кейін қатты қиылысқан ұялы байланыс базалық станцияларының санын оптималдау проблемасын қарастырайық. Ұялы және базалық станциялардың арасындағы сенімді байланыс критерийінде тура көрінетін аймақты есептейміз.

Әртүрлі рельефті жер бетіндегі кез келген екі нүкте арасында сенімді ұялы байланысты қамтамасыз ететін жүйені құру керек қарастырайық (мысалға 5-сурет).

Ол үшін геодезиялық түсірілім немесе берілген жердегі сандық картаның рельефінің нәтижелері бойынша w_{xx} және w_{yy} қисық сызықты бет максимальді жақынырақ шынайы бетті көрсетсін. (7) формула бойынша беттің қисықтығын x , y кеңістігінің кез келген нүктесінде ұялы байланыс станциясы орналаса алады. (5)-(6) бірінші квадраттық форма бойынша x , y нүктелерінің жанама бет бұрыштары қиылысы биіктікке және базалық станциялардың координаттарын көрсетеді.

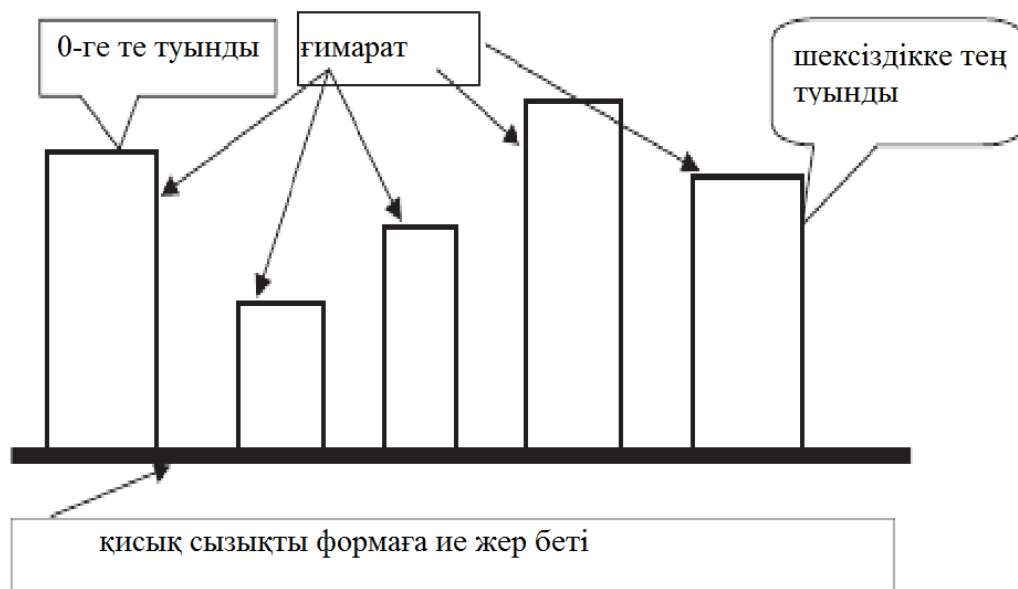
Сурет 5 - Жер бетінің қиылысқан аймақтары

Барлық аймақтарды қарастырғаннан кейін базалық станциялардың сандары мен олардың антенналарының биіктігін оптимальді түрде есептеуге болады.

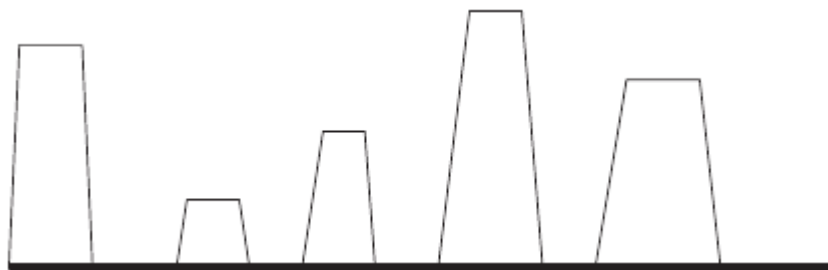
Қалалық мегаполис құрылысын қарастырайық. Ереже бойынша қазіргі ғимараттарда биік этажды үйлер (15 және оданда көп этаждар) бар. Қалалық құрылыстың аппроксимациясы берілген жағдайда сатылы функцияны ұсынады (6-сурет).

Бұл жағдайда туынды функциялар 0 немесе шексіздік мәніне тең. Бұл жағдай кеңістік бетін есептеуді қажет етпейді, (13) формула. Туынды 0-ге тең жерлерде кеңістік қисықтығы 0-ге тең, ал кей жерлерде туынды шексіздікке тең жерде кеңістік қисықтығы анықталмайды. Шексіз қисықтығы бар кеңістік берілген кеңістіктен жоғалады, сондықтан шексіз туынды тік түзуде шексіз емес үлкен туындыға ие (7-сурет).

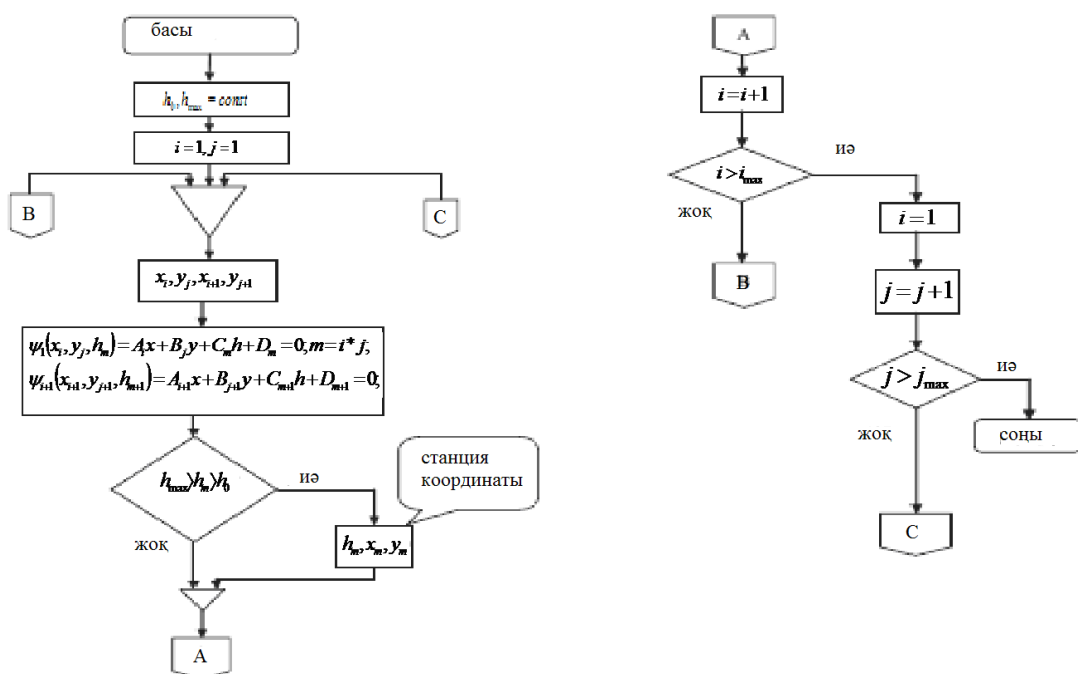
Осындайdan кейін жоғарыда көрсетілген базалық станциялардың оптималдау санын және антенналарды көтеру биіктігін анықтауды қолдануға болады.

Сурет 6 - Сатылы функция

Сурет 7- Шексіз туындылары жоқ сатылы функция

Сурет 8 - Базалық станциялардың және олардың антенналарын көтеру биіктігі координаттарын анықтау алгоритмі

Есепті шешу алгоритмі

Базалық станциялар координаттарын анықтау және олардың антенналарын көтеру биіктігі 8-суретте көрсетілген. Бұл суретте келесі белгілер бар: h_0 - берілген жерге минимальді биіктігі, $h_{\max}$ - антеннаны көтеру максимум биіктігі. Осы алгоритм берілген жердегі базалық станцияның антеннаны оптимальді биіктіке көтеру және олардың (h_m, x_m, y_m) координаттарын анықтау мақсатында талқылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Дубровин Б.А., Новиков С.П., Фоменко А.Т. Современная геометрия. – М.: Наука, 1985. – С.22-29.
2. Новиков С.П., Фоменко А.Т. Элементы дифференциальной геометрии и топологии. – М.: Наука, 1987. – С.31-37.
3. Ненул А.С. Тензорная геометрия. Теория и приложение. – М.: Мир, 2003. – 335с.

Резюме

В статье утверждается, что определение координат базовых станций и высоты подъема антенн сводится к простому перебору всех точек заданной местности, определению в них углов касательных к поверхности и координат их пересечения. Данная методика не учитывает наличие отраженных волн, что несколько увеличивает число базовых станций. Однако, направление и сила отраженной волны являются случайной величиной, поэтому влияние отраженной волны на расположение базовых станций носит статический характер.

Summary

Thus, determination of coordinates of base stations and height of lifting of antennas is reduced to simple search of all points of the set district, definition of corners of tangents in them to a surface and coordinates of their crossing. This technique doesn't consider existence of the reflected waves that increases number of base stations a little. However the direction and force of the reflected wave is a random variable therefore influence of the reflected wave on an arrangement of base stations has a statistical property.

ӨОЖ 574:631.561.2:631.526.32:631.527(262.83)

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АРАЛ ӨңІРІ ЖАҒДАЙЫНДА КҮРІШ ДАҚЫЛЫНЫҢ
ШЕТЕЛДІК СЕЛЕКЦИЯ СОРТТАРЫ МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ СОРТСЫНАУ**

Қ.БӘКІРҰЛЫ, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш ғылыми-зерттеу институты,
К.А.МЫРЗАБЕК, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты,
М.Б. ЖАКЕЕВА, магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Өсімдік шаруашылығының тиімділігін ауыл шаруашылық дақылдарын өңдеу технологиясының жаңа, әрі дамыған түрі мен жаңа сорттарды ендіру арқылы жоғарылатуға болады. Сорт – өндіріс құралы ретінде алынған өнімнің санын, әрі сапасын анықтайды [1].

Арал өңірінің экологиялық жағдайында өсімдік шаруашылығы өндірісін дамытудың бірден-бір жолы дәнді және жармалық дақылдардың әсіресе күріштің жаңа сорттарын шығару және оны өндіріске енгізу [2].

Күріштің жаңа сорттарын егу және интенсивті технологиялар қолдану өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жалпы түсімін арттырудың маңызды резерві. Аймақта өсірілетін ауылшаруашылығы дақылдарының ішінде күріш, интенсивтендіру факторларын барынша толық пайдаланатын және экономикалық тиімді бірден-бір дақыл болып есептеледі. Күріш өзінің биологиясы бойынша интенсивті дақыл. Оны өсірудің өзі мелиорацияға, механикаландыруға және химияландыруға ірі қаржы жұмсауды қажет етеді. Кешенді ұйымдастыру және агротехникалық шараларды қатаң сақтап, өсірудің интенсивті технологиясын қолданғанда әр гектардан кепілді 5-6 т күріш алуға болады. Күріш өсіру технологиясы қазіргі заманғы экологиялық талаптарға сәйкестік тұрғысынан қаралуы тиіс. Ал бұл процестің алғашқы сатысында қолда бар технологиялар мен қалыптасқан жағдайларға ыңғайлы жаңа сорттар шығарылып кеңінен енгізілуі тиіс. Олар өндіріс пен тұтынушылар талаптарына барынша толық жауап беретін болғаны жөн [3].

Күріш өнімдерінің сыртқы нарыққа шығуы үшін мемлекеттік стандартқа және тұтынушылардың талаптарына сәйкес келетін сорттарын шығару керек. Сондықтан жақсы шетелдік сорттарды экологиялық сынақтан өткізіп зерттеу және селекциялық жұмыста пайдалану қажет.

Жұмыстың негізгі мақсаты экологиялық сортсынау арқылы шаруашылық-құнды белгілері бойынша әлемдік нарыққа қабілетті, өнімді, әрі сапалы және де ортаның әртүрлі қолайсыз жағдайларына төзімді күріш сорттарын шығару және өндіріске ендіру.

Шет елдік селекция жетістіктерін экологиялық сортсынау жұмыстары 2005 жылдан бастап жүргізіліп келеді [4,5,6]. ICARDA (құрғаған өңірлерде ауыл шаруашылығын зерттеудің халықаралық орталығы) жобасы бойынша бірінші рет сынақ жұмыстары 2006 жылы жүргізілді, яғни өзбек, қырғыз, тәжік және әзірбайжан елдерінің селекциялық жетістіктері бойынша 11 сорт сыналды. Вегетациялық кезеңі бойынша 2 сорт (Озгенский девзира, Пешназак), жығылуға төзімділігі бойынша 10 сорт, төгілуге төзімділігі бойынша 9 сорт таңдалды. Себу жұмыстары аймаққа қолайлы мерзімде жүргізілгенімен, сыналып жатқан сорттар арасында 7 сорт қана толық пісіп жетілді.

2005 жылы Қызылорда облысының Жалағаш ауданының «Ақарық» шаруашылығында экологиялық сортсынау Ресейлік 6 сорт: Аметист, Регул, Рапан, Хазар, Лидер және Янтарь сорттарын аудандасқан Маржан сортымен салыстыра отырып

жүргізілді. Бір жылдық мәлімет бойынша алты сорт ішінен бірінші орында – Рапан, екінші Лидер мен Хазар, үшінші Янтарь, ал Аметист және Регул сорттары стандартпен бірдей дәрежеде болды. Дегенмен бір жылдық мәлімет бойынша сорттарға толық дәрежеде баға берілмейді. Сондықтан да шет елдік селекция жетістіктерін экологиялық сортсынау жұмыстары кем дегенде 3 жылдай жүргізілуі керек.

2012 жылдан бастап ресейлік және италиялық сорттарды стандарт Маржан сортымен салыстыру арқылы экологиялық сортсынау жұмыстары жалғасты.

Тәжірибе жұмысы «Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының» Қарауылтөбе тірек пунктінде 3 жылдық жоңышқадан кейін жүргізілді. Тәжірибеде 5 шетелдік сорт үлгілері, оның ішінде 3 ресейлік, 2 алыс шетелдік сорттар пайдаланылды. Стандарт аудандастырылған – Маржан сорты. Тұқымды себу қол жұмысы арқылы 1-2 см маркерді тарту арқылы жүргізілді. Рендомизация әдісі бойынша мөлтектер 2 ярусқа орналастырылды. Мөлтектер арасындағы қорғаныш жолағы - 0,4 м. Тәжірибені қайталау 4 рет. Келесі қайталау аралығындағы ара қашықтық – 0,5м. Себу нормасы 1га 7,5 млн өнгіш дән есебімен. Агротехникалық шаралардың барлығы өңірде қолданылып жүрген шаралармен бірдей болды [7, 8].

Егу және суға бастыру уақыты аймағымыз бойынша оңтайлы уақытта 22-25 мамыр аралығында жүргізілді. Тәжірибе жүргізе бастағандағы ауа температурасы 30-32°C, топырақ температурасы 17-18°C. Вегетация кезеңінде фенологиялық бақылаулар өсімдіктің өсу және даму кезеңдерінде жүргізілді. Өсімдіктің 10% және 75%-ына көктеу кезеңдерін белгіледік. Тұқымның далалық өнгіштігі мен өсімдіктің өміршеңдігін анықтау мақсатында толық көктеу және егіс алдында жинау кезінде 24 мөлтекпен көлемі 50х50см болатын екі қысқа қайталау арқылы (0,25м²) тұқымның далалық шығымдылығы мен өсімдік өміршеңдігін анықтау мақсатында өсімдік жиілігіне бақылау жүргіздік.

Суға бастырылғаннан 10-12 күннен кейін көпшілік сорттарда көктеу басталды. Барлық агротехникалық шаралар жасалса да, стандарт Маржан және де басқа көпшілік сыналып жатқан сорттарда өсімдік жиілігі нашар, яғни 1м² -де 21,5-58,5 өсімдік қана болды.

Тұқымның далалық шығымдылығы бойынша жоғары көрсеткішті италиялық сорт Бальдо (5,3%), Гала (5,9%) және ресейлік сорт Атлант (7,8%) көрсетті. Салыстырмалы түрде өсімдік өміршеңдігі бойынша төменгі көрсеткішке Гала сорты (54,5%) ие болды (кесте 1).

Кесте 1 – Сорт үлгілердің биологиялық-шаруашылық көрсеткіштері, 2012 ж.

№	Сорт атауы	Шыққан елі	Өсімдік жиілігі				Вегетациялық кезеңі, тәулік	Өнімділік, ц/га
			көктеу кезінде		жинар алдында			
			Өсімдік саны, дана/м ²	Тұқымның далалық шығымдылығы, %	Өсімдік саны, дана/м ²	Өсімдік өміршеңдігі, %		
1	St.Маржан	Казахстан	35,0	4,6	22,5	64,2	102	31,5
2	ВНИИР 10178 ост.	Россия	28,0	3,7	22,5	80,3	112	40,8
3	Атлант	Россия	58,5	7,8	41,0	70,1	108	32,8
4	Шарм	Россия	21,5	2,8	16,0	74,4	103	36,0
5	Бальдо	Италия	40,0	5,3	30,0	75,0	117	30,0
6	Гала	Италия	44,0	5,9	24,0	54,5	116	15,8

Өнімділік күрішті жинау кезіндегі өсімдік санына байланысты болады. Сондықтан да өсімдіктің өміршеңдігі, вегетация кезіндегі ортаның қолайсыз факторларына төзімділігі маңызды рөл атқарады. Өсімдіктің өміршеңдігімен Гала (54,5%) сортынан басқа сорттар стандарт Маржаннан (64,2%), яғни 6-16%-ға жоғары болды.

Фенологиялық бақылау мәліметтері бойынша сыналған сорттардың вегетациялық кезеңі 103-117 тәулік аралығында және алдыңғы жылға қарағанда 7-8 тәулік қысқа болды. Мұның себебі 2012 жылы көктеуден бас алуға және сүттенуге дейін жаз айларында (маусым – тамыз) ауа – райы өте ыстық ауаның ең жоғарғы температурасы 42°C дейін жетті. Бұл фазалар аралығындағы, көктеу-түптеу, түптеу-бас алу, бас алу-сүттену кезеңдерін тездетті. Ескеретін жағдай: бұл тәжірибе учаскесінде бұрын 3 жылдық жоңышқа егілген, дегенмен егіс өте төмен болған. Топырағы орташа тұзданған болып есептелінеді. Сондықтан да тәжірибеге алынып жатқан сорттарға топырақ тұздылығы әсер еткен.

Сыналып отырған сорттарға жаздағы жоғары температура және топырақтың тұздылығы өсімдіктің өсуі мен дамуына қолайсыз жағдай тудырды. Абиотикалық факторларға төзімді сорттар жақсы өнім берді. Оларға: стандарт Маржаннан (31,5ц/га) 4,5-9,3 ц/га жоғары болған ВНИИР 10178 ост (40,8ц/га), Шарм (36,0ц/га) сорттарын жатқызуға болады.

Кесте 2 – Күріштің шетелдік селекция сорттарын биометриялық талдау нәтижесі, 2012ж.

Биометриялық талдау			Сорт атауы					
			ст. Маржан	ВНИИР 10178 ост.	Атлант	Шарм	Бальдо	Гала
Өсімдік биіктігі, см			105,9	93,5	122,3	86,5	95,5	85,8
Түптенуі, дана	жалпы		3,6	4,2	3,5	5,0	4,5	4,5
	өнімді		3,6	4,2	2,8	4,9	4,2	4,3
Бас масағы	ұзындығы, см		16,7	18,1	19,7	16,6	16,8	13,6
	дән саны, дана	толық	83,2	158,2	120,9	60,8	110,6	97,0
		бос	6,0	24,5	15,1	14,7	21,4	17,2
	Дән массасы, г		2,65	4,10	4,10	1,60	3,44	3,00
1 өсімдіктегі өнімділік, г		дән	8,00	14,80	13,70	5,60	11,50	9,70
		сабан	7,00	10,60	11,60	7,2	9,2	9,9
1000 дән салмағы, г			33,2	28,0	34,6	25,8	35,5	32,6

Биометриялық талдау жұмыстарынан сыналып отырған сорттар бір-бірінен жеке белгілері және жалпы селекциялық белгілері бойынша ерекшеленеді (кесте 2).

Мысалы, аласа бойлылығымен (85,8см) Гала сорты ерекшеленді. Өнімді түптенуі бойынша Атлант сортынан басқа барлық сорттар жоғары болды. Бас масағының ұзындығының көрсеткіші бойынша 2 ресейлік сорт 1,4-3,0 см стандарт Маржаннан (16,7 см) жоғары болды.

Бас масағының дәнділігімен стандарт Маржаннан (83,2 дана) Шармнан басқа, барлық сорттар 13,8-75,0 дана жоғары болды. 1000 дән салмағы бойынша ресейлік Атлант және италяндық Бальдо сорттары Маржаннан (33,2г) 1,4-2,3 г жоғары болды.

Қазақстандық Арал өңірі жағдайында экологиялық сортсынау жұмысы күріштің шетелдік селекциясынан 3 ресейлік және 2 алыс шетелдік сорттардан бір жылдық мәлімет бойынша жеке шаруашылық-құнды белгілері арқылы жақсылары ерекшеленді.

Әдебиеттер:

1. Сметанин А.П. Направление и методы селекции // Селекция и семеноводство. -1983.-№3.- С. 12-13.
2. Подольских А.Н., Байбосынова С.М., Мамонов Л.К., Усенбеков Б.Н. К характеристике биоразнообразия исходного материала для селекции риса в Казахстане //Научные основы и практика рисоводства в Казахстане: сборник статей. – Алматы, 2012. – С.213-230.
3. Бәкірұлы Қ. Қазақстандағы күріш селекциясы. -2002. – 15-16 б.
4. Похно С.Л., Молоков Л.Г., Сапелкин В.К., Бакирулы К. Урожайность новых сортов риса в различных почвенно-климатических условиях // Рисоводство. – 2006. – №8. – С.54-58.
5. Бакирулы К., Байжанова Б.К., Динисламова Г.Ж.//Экологическое испытание сортов риса российской селекции в условиях Приаралья/Материалы 2-й Международной конференции «Сугасні наукові дослідження – 2006» 20-28 лютого 2006 року. – Днепропетровск // 2006. – 57-62бб.
6. Бакирулы К., Байжанова Б.К. Экологическое испытание сортов риса по линии ICARDA для изучения в условиях Казахстанского Приаралья // Материалы 2-й Международной научно-практической конференции «Научный прогресс на рубеже тысячелетий-2007», 1-15 июня 2007 года. – Днепропетровск // 2007. – 37-40 бб.
7. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М., // 1985. – 351 б.
8. Методика проведения сортоиспытания сельскохозяйственных растений. – Астана // 2010. – 138 б.

Резюме

Изложены результаты экологического сортоиспытания трех российских и двух итальянских сортов риса в сравнение со стандартом Маржан в экстремальных условиях Казахстанского Приаралья

Summary

Results of an ecological strain testing of three Russian and two Italian grades of rice in comparison with Marzhan's standard in extreme conditions of Priaralya are stated

УДК 631.15.587(574.5)

ОБЗОР ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ БАССЕЙНА РЕКИ СЫРДАРЬИ

Л.К. ЖУСУПОВА, магистрант,

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

Река Сырдарья наибольшая по длине и вторая по водности (после Амударьи) в Центральной Азии. Образуется при слиянии рек Нарын и Карадарьи; впадает в Аральское море. Длина 2212 км, от истоков Нарына – 3019 км. Территория бассейна вытянута с юго-востока на северо-запад; юго-восточная часть - горная страна, северо-западная имеет равнинный характер, водораздел здесь выражен неясно. Площадь бассейна условно принимается в 219 тысяч км². Бассейн р. Сырдарья представляет собой сложное переплетение естественных и искусственных водотоков - рек, каналов и коллекторов (протяжённость каналов и коллекторов значительно превышает протяжённость речной сети).

Уменьшение расхода реки Сырдарья с 13 км³ до 1,2 км³ и реки Амударьи от 37 км³ до 5.6 км³ обусловило постепенное отступление Аральского моря. До 1961 года средняя площадь водного зеркала Арала составляла 67.8 тыс. км², а объём воды- 1064.0 км³. В настоящее время акватория Аральского моря составляет 13.0 тыс. км² или 17%, а объём воды 90 км³ или 9% от объёма 1961 года.

Уменьшение стока р.Сырдарьи вызвало глубокие изменения физических биологических условий Аральского моря и окружающей его территории. Следует отметить, что экологическая деградация региона обусловлена не только этим факторами. К ним следует причислить также изменение климата, загрязнение водных ресурсов верхнего течения реки и другие антропогенные факторы.

Территория для экологического исследования выбрана с учетом того, что главной задачей исследований является определение важных проблем, вызванных недостаточным регулированием воды р. Сырдарьи, анализ их взаимодействия и их влияния на окружающую среду.

Объект исследований включает следующие районы, нуждающиеся в экологическом улучшении:

- современная дельта р. Сырдарья (от Казалинска до Аральского моря) шириной 11 тыс. км² (7500 км² дельты и 3500 сухого дна);

- Малое Аральское Море, включая восточное побережье и город Аральск.

Дельта р. Сырдарьи – это район шириной 7500 км, состоящий в основном из дельты-поймы р. Сырдарья, расположенной в Сырдарьинском понижении. Длина реки имеет уклон в сторону моря, величина уклона составляет 0.00015%.

С геологической точки зрения данная территория является частью Арало-Кызылкумского понижения, подразделенного на восточное Кызылкумское и восточное Приаральское понижения Сургуттубской и Карамурунской возвышенностями. Арало-Кызылкумское понижение соединено с артезианским бассейном р.Сырдарьи, состоящим из восточных Кызылкумского и Приаральского артезианских бассейнов.

Почвы и земли в районе дельты подвергались постепенному опустыниванию и засолению в течение более 40 последних лет в результате изменения гидрологического режима р. Сырдарьи.

Казахстанские и Российские институты изучали изменение почв в дельте Сырдарьи и в Аральском районе. В настоящих исследованиях используются данные, полученные от Института почвоведения Государственной Академии Наук.

Засоленность почв классифицируется следующим образом:

- несоленые – содержание солей не превышает 0.2% для хлоридных почв и 0.3% для сульфатных и 0.1% для натриевых и смешанных типов солоностей;

- от слабосоленых до сильносоленых с засоленностью от 0.1% до 1-2%, в зависимости от типа почвы (хлоридная, сульфатная, смешанная натриевая);

- сверхсоленые или солончаки, засоленность около 0.7% для натриевых и смешанных почв, 1% для хлоридных почв и 2% для сульфатных.

Классификация грунтов основана на их структуре, составе солей (засоленность и щелочность), развитии и влиянии поверхности и подземных вод в солевом образовании. Основные классы почв в дельте Сырдарьи Аральского района – это гидроморфные и полугидроморфные почвы, солончаки, аллювиальные, такыровидные, автоморфные, песчано-пустынные почвы.

Площадь около 1.8 млн. га. является частью почвы высушенного дна Аральского моря на территории Казахстана, из которых 0.8 млн. га. является солончаками.

Физические и химические свойства земли на этой территории зависят от многих факторов, одним из важных является измененный гидрологический режим реки Сырдарья, который вызвал изменение содержания влажности в гидроморфных почвах и понизил уровень подземных вод на площадях дельты, Аральского моря и на окружающих территориях. На качество гидроморфных грунтов аллювиальных равнин дельты, которые являются лучшими для развития сельского хозяйства, оказало большое влияние опустынивание и процессы засоления.

За последние 40 лет почва и земли дельты подверглись значительным изменениям. Площадь болотистых территорий уменьшились с 245 тыс. га в 1955г. до 40 тыс. в 1986г., оставшаяся территория заменена пустынными лугово-болотными почвами. Площадь аллювиальных почв уменьшилась от 100 тыс. га до 12 тыс. га в то время как площадь автоморфных почв возросла с 26 тыс. га до 80 тыс. га. Площадь засоленных почв увеличилась более чем на 250% с 140 тыс.га до 300 тыс. га, при увеличении солончаков с 103 тыс. га до 164 тыс. га.

Тщательные обследования сухого дна Аральского моря были проведены на территории Каратерен, находящейся рядом с устьем Сырдарьи, в период 1977-1993 г. На этой высохшей полосе преобладают три различных типа комплекса почва-растительность-подземные воды в соответствии со свойствами почв и периодами высыхания:

- дно, высохшее в период с 1960 по 1974гг. верхние горизонты представлены слоистыми отложениями легкого грунта механического состава (пески и суглинки). Засоленность в соленой корке солончаков опустилась вниз в профиле. Эти почвы, подверженные процессу обследования и высыхания, были очень чувствительными к ветровой эрозии;

- дно, высохшее в период с 1974 по 1984 гг. верхние горизонты характеризуются различными отложениями, преимущественно средними суглинками (средние глинистые солончаки). Большой сток реки в 1979-1981 гг. и интенсивные осадки положительно повлияли на восстановление растительности (тростниковые) на болотистых почвах и солончаках на берегу моря. Эти почвы подвержены ветровой эрозии;

- дно, высохшее после 1984 г. Верхних горизонтах преобладают тяжелые отложения, и интенсивность процесса засоления в почве увеличилась по всему профилю. В результате таких условий земля превратилась в сухую растресканную почву без растительности.

На площадях, высохших после 1984г. грунты характеризуются более тяжелой структурой с большим содержанием влаги, и они подвержены меньше ветровой эрозии.

Резкое уменьшение поверхности и объема моря (район Аральского моря) и озер вызвало значительное уменьшение теплового резерва и теплового баланса, по сравнению с предыдущим периодом. В период 1981-1985 гг. тепловой резерв Аральского моря уменьшился на 54% в сравнении с периодом 1961-1965 гг. (93% в зимний период). Следовательно, летние и зимние температуры воздуха в непосредственной близости озер/моря приближаются по своим значениям к континентальным больше, чем в предыдущие годы.

Изменения микроклимата и температуры, произошедшее после 1960г. на территории, окружающей Аральское море, являются настолько большими, что не могут быть отнесены только к общим атмосферным процессам, характерным для региона. Влияние отступления Аральского моря на тепловой режим является признанным, хотя оно ограничено полосой земли шириной 30-50 км вокруг моря. Также являются значительными климатические изменения вне этой зоны, которые относятся к общим климатическим изменениям в регионе.

В соответствии с долгосрочными наблюдениями средние многолетние значения относительной влажности за период 1936-1970гг. незначительно отличаются от аналогичных показателей за предыдущий период (1891-1964 гг.). С другой стороны, с середины 70-х и в 80-х годах относительная влажность значительно уменьшилась на территории дельты и на полосе площади Аральского региона шириной 30-50 км от бывшего берега моря. Имеются данные, что в период с июня по август на северном берегу Аральского моря среднее значение относительной влажности уменьшилось на 25-30%, а в дельте Сырдарьи на (Казалинская станция) 15-20%.

Территория Аральского моря находится под влиянием Сибирского антициклона, который воздействует на эту площадь посредством ветров в северном и северо-западном

направлении в летний период времени и в северном и северо-восточном в зимнее время. Повторяемость северных и северо-западных ветров увеличилась по данным береговых станций в восточной части Приаралья.

Средняя скорость ветра на уровне земли в летнее время года уменьшилась приблизительно до 0.5-1 м/сек. Максимальная скорость увеличилась до 4-5 м/с. На восточном побережье повторяемость северных и западных ветров увеличилась.

Наблюдать и регистрировать пыле-солевые бури начали в начале XX века. Пылевые бури являются типичными для пустынных площадей и вызывают естественное содержание аэрозоля в атмосфере, которое оценивается по данным различных публикаций от 500 тон до 2000 млн. тон. На территории Аральского моря в период 60-70 годов пыле-солевые бури превратились в экологическую проблему. Пыле-солевые бури сопровождаются высушиванием гидроморфных площадей дельты и особенно Аральского моря, с содержанием сульфато-хлоридов и хлоридо-сульфатов в концентрации 0.4-15% в верхнем горизонте.

Современные морские отложения занимают сухое дно Аральского моря, состоящее из мелкого и крупного песка. Глубина уровня подземных вод составляет 1-1.5 м по всей глубине 3-8 м, ограниченной мощным глиняным пластами морских или эоценовых отложений. Пополнение подземных вод происходит за счет дождевых осадков и в меньшей степени подземной водой из аллювиальных грунтов четвертичного происхождения, находящихся вокруг моря. Минерализация подземных вод очень высока и составляет 30-50 гр/л хлорида-натрия-магнезии.

Центральная и южная части территории дельты характеризуются аллювиальными отложениями четвертичного происхождения глубиной 10-15 м, расположенных на непроницаемом пласте толщиной 150- 200 м, состоящем из плиоценовых и эоценовых глиняных отложений, смешанных с известковыми пластами.

Артезианский водоносный пласт глубиной 150-300 м обладал удельной пропускной способностью 0.3-1 л/сек/м и уровень минерализации наблюдалось в восточной и выше в западных частях около Аральского моря.

Статический уровень воды, минерализация и движение подземных вод, воздействующие на качество почвы, находятся в зависимости от гидрологии Сырдарьи, в частности от ее сезонных паводков и ирригационного режима. Изменение этих факторов вызвало понижение подземных вод на 2-3 метров. За последние 40 лет недостаток в сезонных паводках и концентрация воды на рисовых орошаемых территориях вверх по течению и в самой дельте вызвали значительные изменения в первоначальной ситуации. В настоящее время уровень подземных вод на глубине 1-3 м присутствует на орошаемых рисовых площадях на расстоянии 0.5-1 км от них на дне каналов и речных рукавов. Уровень подземных вод на глубине 3-6 метров находится во всех других гидроморфологических и аллювиальных почвах дельты.

Вода реки Сырдарья всегда характеризовалась высоким уровнем минерализации. Увеличение концентраций растворенных минеральных веществ в воде приводится в таблице 1.

Таблица 1 – Концентрация минеральных веществ в воде Аральского моря

Период	Сток Сырдарьи (км ³)	Общее количество минеральных веществ(тысяч тонн)	Концентрация минералов (гр/л)
1955-1970	13,0	11,300	0,86
1971-1975	6,5	8,100	1,24

1976-1980	3,0	4,590	1,53
1981-1987	1,2	2,200	1,79
1988-1998	1.0	2.000	2.01
1999-2005	0.9	1.900	2.50

Литература:

1. Козыкеева А.Т. Экологические принципы управления природными процессами бассейна Аральского моря. – Тараз, 2004. – 169 с.
2. Ахметов С.К. Ключевые проблемы и стратегические направления трансграничными водными ресурсами в бассейне Аральского моря: национальные перспективы Гидрометеорология и экология. – Алматы, 2002. -№4. –С.190-207.
3. Мустафаева Л.Ж., Сейдуллаев М.А. Эколого-экономическая эффективность использования водных и земельных ресурсов рек (на примере реки Сырдарья) (аналитический обзор). – Тараз, 2003. – 80с.
4. Мустафаев Ж.С. Почвенно-экологическое обоснование мелиорации сельскохозяйственных земель в Казахстане: автореферат на соискание докт. техн. наук, – М.: 1992. – 50 с.
5. Бурлибаев М.Ж., Достай Ж.Д., Турсынов А.А. Арало-Сырдарьинский бассейн (гидроэкологические проблемы, вопросы водodelения). – Алматы: Дәуір, 2001. – 180 с.
6. Буровский В.М. Геохимия засоленных почв. – М.: Наука, 1978. – 192 с.

Түйіндеме

Мақалада Сырдария өзені және Арал теңізі бассейнін сумен қамтамасыз ету проблемалары және қолданыстағы су ресурстарын тиімді пайдалану мәселелері қаралады. Берілген территорияның физика-географиялық жағдайы келтіріледі. Сырдария өзенінің қазіргі таңдағы гидроморфологиялық, гидробиологиялық және гидрогеологиялық сипаты көрсетіледі. Арал теңізінің құрғап қалған табанының жағдайы сипатталады. Тұзды-шанды желдің қоршаған ортаға әсері қаралады. Сонымен қатар Арал теңізі суының тұздануының мөлшері көрсетіледі.

Summary

This article provides an overview of the current situation and the Syrdarya river basin and the Aral Sea. Characteristics of physical and geographical conditions of the area. Are some of the negative conditions in the environment. The changes to the hydromorphological, chemical and hydrobiological regimes of the Aral Sea, caused by a decrease in volume of the Syr Darya. The paper describes the current state of the dry bed of the Aral Sea. Effect of dust-salt storms on the environment. Given the concentration of minerals in the water of the Aral Sea.

ӘОЖ 338.436.33 (574.54)

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІ ДАМУЫНЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ

А.Ш. НАУРЫЗБАЕВА, магистр,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қызылорда облысында егін шаруашылығымен айналысу тек суғару арқылы ғана жүргізіледі, ал ауыл шаруашылығының жетекші салалары – күріш және қой шаруашылығы болып табылады. Күріш шаруашылықтары облыстың барлық ауыл шаруашылық жерлерінің 11,7%-ын ғана алып жатыр. Сонымен қатар бұл

шаруашылықтарда суармалы егін шаруашылығын жүргізуге болатын егістік жерлердің негізгі бөлігі 81,1%-ға шоғырланған.

Жерді пайдалану көрсеткіштері екі топтан тұрады: факторлық және нәтижелік. Біріншісі сипатына қарай ауыл шаруашылық жерлерінің түрлерінің арасындағы қатыстар көрсеткіштеріне және жерді пайдалану интенсивтілігінің көрсеткіштеріне ажыратылады. Жер екі шамамен сипатталады: ауданы және сапасы.

Облыстағы ауыл шаруашылық өндірісін интенсификациялаудың маңызды бағыттарының бірі суару болып табылады. 1966 жылдан 1970 жылға дейін суармалы жерлер ауданы 94,1 мың гектардан 140 мың гектарға дейін артты, ал 1976 жылы ол 172 мың га, 1983 жылы -250,4 мың га, 1996 жылы – 286 мың га құрады.

Суару материалдық құралдар мен ирригациялық жүйелердің құрылысына және суармалы жерлерді игеруге кететін үлкен шығындармен байланысты. Бірақ та ауыл шаруашылық дақылдарының жоғары және тұрақты өнімділігінің арқасында олар 2,5-3,5 жылдың ішінде ақталады [1].

1991 жылдан бастап мелиоративтік жұмыстар кешенін орындауға құралдар бөлінбеді, сондықтан соңғы жылдары суармалы жүйелердің құрылысы және қайта қондыруы жүргізілмеді. Суармалы жүйелерді игеруді тоқтатудың басқа себебі – су ресурстарының жетіспеушілігі. Қызылорда облысының келешегінде суармалы жерлерді ұлғайтудың мүмкіндіктері жоқ. Бұл жағдайда өнім өндіруді көтеруді бұрын игерілген аудандарда жүргізіп, ал қосымша салымдарды суармалы жүйесі бар жерлерге пайдаланған дұрыс.

Кесте1 – Қызылорда облысындағы ауылшаруашылық дақылдарының егіс алқаптары, мың

Ауылшаруашылық дақылдары	1990 ж.	1995 ж.	2001 ж.	2013 ж.	2013ж 1990жылға, %
Бидай	32,7	51,2	10,0	11,6	35
Күріш	87	68,5	58,6	52,6	60
Дәндік жүгері	16,8	2,3	1,2	2,2	13
Тары	0,1	0,6	1,3	3,6	360
Картоп	3,4	5	7,6	7,9	232
Көкөніс	2,9	3,2	6,7	7,0	241
Бақша өнімдері	5,1	4,5	7,7	8,5	166
Күнбағыс	0	0,7	0,8	1,3	1300
Жемшөп дақылдары	100,6	67,7	44,1	41,1	40,8

га.

Облыстың көптеген күріш шаруашылықтарының алқаптарында 20 жылдан аса 8, 7, 6 танапты күріш-жоңышқа ауыспалы егістігінің варианттары пайдаланылды. Схеманың бұл варианттарында күріш 37,5 тен 62,5%-ға дейін болады. Қазіргі кезде, су ресурстарының тапшылығына байланысты шаруашылықтардың егіс алқаптарының құрылымында күріштің үлес салмағы 37,5% , көп жылдық шөптер 62,5%-ға болатын 8-танаптық ауыспалы егістік қолданылады.

1990-2013 жылдар периодында бидайдың егістік алқабы 65%-ға, күріштікі - 40%-ға, дәндік жүгері - 87%-ға, жемшөп - 59%-ға кеміді. Экономикалық күйзеліске байланысты тұрғындар өздерінің қорегі үшін сұлы, бақша дақылдары және күнбағыс екті. Бұл

аймақтың ауыл тұрғындары үшін тары негізгі дәнді тағамдардың бірі болып табылады, ал күнбағыс тұқымынан май өңдейді.

1990 жылы күріш егістігінің алқабы 87 мың Га, ал дәндік жүгеріні қосқанда жемшөп дақылдары 117,4 мың Га, ал 2013 жылы сәйкесінше 52,6 және 43,3 мың Га болды. 1990 жылғы күріш және жүгеріні қосқандағы жемшөп дақылдарының егіс алқаптарының қатынасы күріш ауыспалы егістігінің агротехникалық талаптары сақталғанын, ал 2013 жылғы деректер оның бұзылғанын көрсетеді.

1990-2013 жылдар периодында күріш өнімділігі 33%-ға, бидай - 40%-ға, жемшөп дақылдары - 40%-ға төмендеді. Олардың деңгейі жыл сайын жер құнарлылығының нашарлауынан кеміді. Осылайша Қызылорда облысының ауылшаруашылық дақылдарының жалпы өнімі қысқарып, суармалы жерлердің қайтарымы кеміді. Қарастырылған периодта облыста бидай өндіру 4 еседен, күріш өндіру 2 еседен және дәндік жүгері 50 еседен артыққа қысқарды. Тек тұрғындардың жеке шаруашылықтарындағы егіс алқаптарының артуы есебінен сұлы, бақша өнімдері және күнбағыстың өндірілуі көбейді.

Облыстың күріш шаруашылықтарындағы ауылшаруашылық дақылдарының егіс алқаптары таңдалған ауыспалы егістікке байланысты болу керек. Мамандандырылған күріш ауыспалы егістіктерінің негізгі мақсаты топырақ құнарлылығын, топырақтың санитарлық жағдайын ұстап отыру, күріш егістігін арам шөптерден сақтау, жердің тұздануына және батпақтануына жол бермеу, қолайсыз ауа райының әсерлерін азайту болып табылады.

Жекелеген шаруашылықтар барлық агротехникалық талаптарды бұзып, тек күріш егеді. Күріш шаруашылықтарында мүйізді ірі қара басының қысқаруы мен жойылуынан жемшөп дақылдары, ауыспалы егістіктегі күріштің негізгі алғы дақылдары болса да, өсірілмейді.

Күріш шаруашылықтарындағы өндірістің негізгі құралы – суармалы жерлер. Инженерлік-күріштік жүйелер үлкен шығындарды талап етеді. Суару жүйелеріне құйылған қосымша салымдардың қайтарымы ауылшаруашылық дақылдарының тұтастай алғандағы өнімділігіне байланысты. Мысалы, алдыңғы қатардағы деген "Шаған" ЖШС шаруашылығында 5150 Га егістіктен 2150 Га күріш алады, күріштің 1 Га егістігінен, өңдеуді ескергенде, 21 мың тг. пайда алды. Ал егістіктің басқа бөлігінде, яғни 1800 гектарында егілген жемшөп дақылдары 1 гектардан 7 мың теңге шығын әкелді. Жемшөп дақылдарының аз өнімділігі мүйізді ірі қара малдың жемшөп қорының өзіндік құны жоғары болатынын көрсетеді.

Ауыл шаруашылығы және агроэкологияның Арал өңіріндегі ғылыми-зерттеу институтының жүргізген зерттеулерінің нәтижелерінде күріштің ауыспалы егістіктерінде алғы дақылдар күріш өнімділігін арттыруда, минералды тыңайтқыштарды үнемдеуде, өндірілетін өнімнің өзіндік құнын төмендетуде маңызды роль атқаратынын анықтады. Ал минералдық және органикалық тыңайтқыштарды себу жерді пайдаланушылардың қаржы ресурстарының жетіспеуінен жылдан жылға азайып бара жатыр.

Облыста минералдық тыңайтқыштарды егістік жерлерге себу 1999 жылы 1990 жылмен салыстырғанда 90%-ға кеміді, ал органикалық тыңайтқыштар тіпті тоқтатылды. Тәжірибе жүзінде де жемшөп дақылдарының өнімділігі қаншалықты жоғары болса, яғни жер алғы дақылдармен толтырылса, негізгі дақыл – күріштің де өнімділігі сонша жоғары болатыны дәлелденген. Минералды тыңайтқыштарды алғы дақылдармен бірге салса, олардың әсері бірден артады, ал бұл топырақ микрофлорасының белсенділігін арттырып, оның құнарлылығын жоғарылатады.

Шаруашылықтар аграрлық күйзеліс кезеңінде инженерлік-күріштік ауыспалы егістіктер тек қана күріш өндірудің ғана емес, мал шаруашылығының тұрақты жемшөп

қорын құруда да маңызды шарты болып отырса да, минералды тыңайтқыштарды алуға жағдайлары жоқ.

Суармалы егіншілік, соның ішінде күріш шаруашылығы – ресурсты көп талап ететін сала. Күріш шаруашылықтарының 1976-1990 жылдардағы жетістіктерін талдау және суармалы жерлерге берілген инвестицияларды негіздеу бойынша есептеулер оның экономикалық тиімділігі мен бөлінген қаржылардың ақталатындығын растады.

Сондықтан күріш шаруашылығына мемлекеттік деңгейде өзгеріс енгізбейінше қиын жағдайдан шығу мүмкін емес. Тиімді күріш кешенін нарық жағдайында құру оның даму стратегиясын дұрыс таңдағанда ғана болады. Суармалы жерлерді тұрақты рентабельділікпен қамтамасыз ету үшін ресурстарды дұрыс таңдай және үйлестіре білу керек. Күріш ауыспалы егістіктің 37,5% және 50%-ын алса да, суармалы жерлердің барлығына капитал құю керек. Сондықтан да күріш кәсіпорнының табысын көбіне оптималды салалық құрылымы және ресурс потенциалының теңгерілуі анықтайды. Кәсіпорынның оптималды параметрі өндірістің мамандандырылуымен анықталатын ресурс потенциалының құрылымына да байланысты. Бұрынғы мамандандырылған жүйе ыдырағаннан соң нарық стихиясында қалған күріш шаруашылығының кәсіпорындары қайтарымы жоғары өнімді шығаруды ғана ойлады. Бұл негізгі жабдықтардың бір бөлігі тиімсіз пайдаланылып, оның күрт тозып кетуіне әкеліп соқты. Дәлірек айтқанда, ауыспалы егістікте тек күріш қана егіліп, нәтижесінде өндірістің негізгі жабдығы – суармалы жер тозып кетті.

Ресурстарды теңгеру есебінде өндіріс құрылымы тек нарық конъюнктурасымен ғана емес, оның ресурстық потенциалымен де анықталатынын ескеру қажет. Мұнда өндірістің құрылымынан қазіргі уақытта шығынды болып тұрған саланы шығарып тастауға болмайды. Мал шаруашылығын толығымен жойып жіберу ауыспалы күріш егістігінде жемшөп дақылдарын өсіруді керексіз етіп, егін шаруашылығының қалыптасқан жүйесін бұзды.

Күріш шаруашылықтарындағы күріштің ішкі кешенінің құрамы мен құрылымы негізгі ресурстық потенциал – ауыспалы күріш егістіктерінің алқаптарын тиімді пайдаланумен анықталады.

Қызылорда облысының суармалы егін шаруашылығының ғылыми негізделген жүйесі тек тауарлық ауылшаруашылық дақылдарын өсіруге мүмкіндік бермейді. Агротехникалық проблемалардың тұтас кешенін қамтамасыз ететін дақылдарды тиімді кезектестіру схемасын қазіргі кезде химияландыру құралдарын пайдаланатын альтернативті вариантпен ауыстыра алмаймыз, себебі ол вариант қымбатқа түсетіндіктен ауылшаруашылық өндірушілердің көпшілігінің қаржысы көтермейді. Суармалы жерлер жағдайы барлық кәсіпорындарға топырақ қорғайтын ауыспалы егістіктерді міндетті түрде пайдалануды талап етеді. Ал бұл жемшөп дақылдарынсыз мүмкін емес.

Қызылорда облысының суармалы жерлерінің қазіргі жағдайы еліміздің күріш шаруашылығының мамандандырылған зонасын сақтап қалу проблемасын шешуде мемлекеттің араласуын қажет етеді.

Суармалы жер шаруашылығының өнімділігін арттырудың маңызды шарты – "өндіріс-дайындау-қайта өңдеу" өндірістік ішкі кешенін жоспарлауды жетілдіру болып табылады. Мұнда "өндіріс-дайындау-қайта өңдеу" өндірістік ішкі кешенінің ішкі жүйелері арасында капитал салымын тиімді үлестіру керек. Егер өңделетін аудандардан жиналған жалпы астық ішкі кешендегі өнімді сақтау мен қайта өңдеу қуатымен сай келсе, қаржыны үлестіру тиімділігі жеткілікті болар еді. Кері жағдайда, үлестіру тиімділігін арттыруға болады: егер өнімді ақтау мен қайта өңдеу қуаты жалпы жинаудан асса, онда егіс алқаптарына салымды көбейту керек, егер жалпы жиын артық болып кетсе, онда ақтау мен қайта өңдеу қуатының пайдасына шешіледі. Суармалы жерлердегі дәнді дақылдардың өнімділігі егістік аудандардың құнарлылығын ұстап тұруға салынған қаржыға тәуелді

болғандықтан, проблема өнімділіктің тұрақсыздығымен күрделенеді. Күріш шаруашылықтарының ішкі кешенінде өз жемшөптерімен күнелтетін қосымша сала - мал шаруашылығын дамыту ұсынылған. Мал шаруашылығының даму көлемі суармалы жерлердегі дәнді дақылдардың өнімділік деңгейіне байланысты.

Сондықтан Қызылорда облысының суармалы жерлерінің қазіргі жағдайын ескерсек, бөлінген қаржылар екі ауқымды бағыт бойынша үлестіріле алады:

- Суғару жүйелерін ұстап тұру мен суармалы жерлерді игеруге;
- Өнімді қайта өңдеу мен тарату бойынша техника-технологиялық база құруға.

Қызылорда облысында егін шаруашылығы тек суармалы желерде ғана жүргізіледі және мүйізді ірі қара басы тек осы жерлерге шоғырланған. Ендеше, суармалы жерлердің жағдайы мен өнімділігі аймақтың АӨК қайта өңдеу салаларының даму деңгейін анықтайды.

Суармалы жерлерге салынатын инвестициялар алдымен өсімдіктерді негізгі факторлармен қамтамасыз ету негізінде өндірілетін дақылдардың максималды программаланған өнімділігін алуға бағытталуы тиіс.

Дұрыс құрылған ауыспалы егістіктер топырақтың органикалық заттармен толықтырылуын, топырақтың қажетті құрылымын және су мен жылулық режимін реттеуге, арам шөптермен күрес жүргізуге, ауылшаруашылық дақылдардың өнімділігін көтеруге мүмкіндік береді.

Көпжылдық практика және ғылыми мекемелердің зерттеулері бір алқапта күрішті 3 не одан да көп жылдар қатарынан егу оның өнімділігінің төмендеуіне және негізгі элементі органикалық зат болып табылатын суармалы топырақтың табиғи құндылығының салыстыралы түрде тез тозуына алып келетінін көрсетті.

Органикалық заттар (гумус пен өсімдік қалдықтары) өсімдік өмірінің физикалық жағдайының аккумуляторы болып табылатын топырақ құндылығында үлкен роль атқарады. Әсіресе, топырағы төмен құндылықпен және өсімдік қалдықтарының тез минералдануымен сипатталатын күріш ауыспалы егістіктерінде органикалық заттардың мәні өте зор.

Есептеулер көрсеткендей, гумус пен органикалық заттар қорын қалпына келтіру үшін күріштің астына жылына 30-40 т/га кем емес көң салу керек. Тек мал ұстайтын жекелеген ірі шаруашылықтарда болмаса, басқа бір де бір күріш егуші шаруашылықта бұл жүргізілмейді.

Сондықтан күріш жүйелеріндегі топырақтың органикалық зат қорын арттыру және аймақтың экологиялық қалпын сауықтандырудың негізгі бағыты – көп жылдық шөптерді (жоңышқа, донник) егу алқаптарын ұлғайту болып табылады.

Арал өңіріндегі агроэкология және ауыл шаруашылық ғылыми зерттеу институтының зерттеулері күріш егуде өнімділікке қатысты топыраққа құрғақ органикалық заттың түсуінің оң балансын беретін жалғыз дақыл – көп жылдық шөптер болып табылатынын көрсетті. 0-30 см қабатта жиналатын жоңышқа тамырының қалдықтарының мөлшері 10-18 т/га, донниктікі – 12-20 т/га құрайды. Бұл дақылдар екі жыл ішінде 200-300 кг/га дейін азот жинай алады.

Қызылорда облысы жағдайында көп жылдық шөптердің мелиорациялауда да мәні бар, яғни жерді тұзданудан сақтайды. Көп жылдық шөптер тамырлары топыраққа терең (3 м не одан да әрі) еніп, минералданған жер асты суларының деңгейін едәуір төмендетеді, бұл кезде топырақтың тамыр жайлайтын қабаты жақсы нығыздалады.

Арал өңіріндегі агроэкология және ауыл шаруашылық ғылыми зерттеу институтының ғылыми-зерттеу стационарының ауыспалы егістік алқаптарындағы күріштің үш жылдық жоңышқа пласты бойынша өнімділігі 66,8 ц/га, пласт айналымы бойынша – 63,9 және үшінші жылында – 56,1 ц/га, екі жылдық донниктен кейінгі – 67,7; 61,9 және 53,9 ц/га құрады. Мұнда күрішті көп жылдық шөптерден кейін сол алқапта үш

жыл екенде азот тыңайтқыштарын үнемдеу 120-150 кг/га құрады. Тіпті көп жылдық шөптерден кейін тыңайтылаған фонның өзінде күріш шығымдылығы 40,2-48,6 ц/га деңгейінде болды [1].

Бұл деректер көп жылдық шөптер күріштің ең жақсы алғы дақыл екендігін және олардан кейін екі жыл қатарынан егіп, жылына 60ц/га жоғары астық алуға болатынын дәлелдейді.

Күрішті ауыстырмай ексе топырақта күрішке қолайсыз монотипті тағамдық режим қалыптасады. Бұл процестің теріс әсерін минералды тыңайтқыштың үлкен дозасын қолданып біршама азайтуға болады. Бірақ та тек дақылдарды дұрыс кезектестіре отырып топырақ режимін, әсіресе әр дақылдан қабылдайтын элементтерін және шығымдылығын ескеретін тыңайтқыштардың ғылыми негізделген жүйесін қолданып едәуір арттыруға болады. Осылай Арал өңіріндегі агроэкология және ауыл шаруашылығы ғылыми зерттеу институтының тәжірибелерінде күрішті ауыстырмай, тыңайтқышсыз егудегі шығымдылығы 12-15 ц/га аралығында, ал тыңайтқышпен 42,4 ц/га құрады.

Күріш ауыспалы егістігіндегі екінші звено мелиоративті алаңнан тұрады, бұған Қызылорда облысында негізінен жүгері және бидай егетін.

Бос емес парға жүгері және таза бидайдың өзін егу топырақтағы органикалық заттардың жіктелуін тездетеді, ол оның балансына теріс ықпал етеді. Олар топырақтан органикалық заттың көп мөлшерін 2,5-4,5 және 18-20 т/га шығарады, тек 2,8-3,0 және 5,0-5,5 ц/га ғана қалдырады. Бұдан басқа, жүгері алқаптарындағы арық аралық интенсивті өңдеулер бидай өсіргендегі бетін өсімдіктен тазарту топырақтың органикалық затының қорының тез жіктелуін тудырады. Сондықтан жаңа күріш ауыспалы егістіктеріндегі жүгеріні егу ұсынылмайды, ал бидай көп жылдық шөптермен егілетін, күріштің жоғары өнімділігін алатын, дақыл ретінде пайдаланылады.

Ауыспалды егістікті игеру тиімділігін Жаңақорған (ауыспалы егістіктің 82,6% игерілген), Қармақшы (79,8%), Жалағаш және сырдария (77,6%) аудандарының мысалынан көруге болады. Ал бұл аудандардың күріштің үлес салмағы 50%-тен аспайтын ауыспалы егістіктің барлық схемалары игерілген жекелеген шаруашылықтарында: Түгіскен, Жаңажол, Ақсу, Шағанда күріш өнімділігі 55-60 ц/га жетті.

Ауыспалы егістік схемасын таңдап, енгізуде ауыл шаруашылық саласының дұрыс дамуы және жекелеген шаруашылықтарда жаңа техника мен технологияны қолданатын нарықтық конъюнктураға икемделуі қарастырылу керек.

Арал өңіріндегі агроэкология және ауыл шаруашылығы ғылыми зерттеу институтының тұрақты зерттеулерінің деректері мен көп жылғы тәжірибесін ескерсек, ауыспалы егістікті құрудың негізгі принципі – оның негізгі дақылмен қанығуы 50%-тен аспауы тиіс.

Көп жылдық шөптердің қосымша дақылдары ретінде барлық ерте дәнді дақылдар: бидай, арпа, сұлы, ал техникалық дақылдардан сафлор пайдаланыла алады. Күріштің ауыспалы егістіктеріндегі дәстүрлі емес дақылдарына: макта, кант қызылшасы, сафлор, соя, дәндік жүгері, күнбағыс, көкөніс дақылдары және т.б. жатады.

Ауыспалы егістік алқабындағы күріштің өзіндік салмағы 33,3-тен 50%-ға дейін сақтай отырып, күрішті 60-62 мың Га-дан асырмай, ал күріштің алғы дақылы болып табылатын көп жылдық шөптер алқабын 57,5-60 мың га дейін арттыру керек. Бұл жерде бірінші жылғы көп жылдық шөптер 20 мың га, ал өткен жылғы егіс 37,5-40 мың га орналасады.

Арал өңірінде мал шаруашылығының тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз етудегі рөлі зор. Бұл сала облыста өндірілетін сүт өнімінің 97%, ет өнімінің 45% береді. Сүт бағытындағы мал шаруашылығын интенсивтендірудің негізгі шарттарының бірі – сиырлардың өнімділігін арттыру.

Сиырлар сауымы оларды ұстау мен азықтандыру жағдайына байланысты. Малдың өнімділігін арттырудың және өнімнің өзіндік құнын төмендетудің негізгі факторы малды толыққанды теңгерімде азықтандыру болып табылады. Облыстың көптеген шаруашылықтарында дұрыс азықтандырмау салдарынан өнім бірлігі үшін ғылыми негізделген нормадан 1,5-2 есе артық жемшөп жұмсалады.

Сиырдың бір күндік сауымы 10 л сүтке дейін болса, қорытылмалы протеиннің 1 азық бірлік нормасы 95 г, 20 кг не одан да жоғары болса, 105-120 г дейін көтеріледі. Құрғақ байламдағы сауылмайтын сиырларға қорытылмалы протеиннің тиімді деңгейі 115 г/азық бірлігі. Сауын сиырларының өнімділігін өсірмей тұрған негізгі факторлардың бірі – қажетті мөлшердің 40-57% ғана құрайтын азық белоктарымен жеткіліксіз қамсыздандырылуы. Ғылыми негізделген норма бойынша сауын сиырлары 1 азық бірлігінде 110-115 г қорытылмалы протеин, ал сауылмайтын сиырларға 115-120 г болуы керек.

1 ц сүт өндіруге жылдық сауымы 3000-4000 кг сиырға 1,05-1,1 ц азық бірлігінде азық шығыны қарастырылады. Бұл көрсеткіш қазір 2,3-3,5 ц азық бірлігіне жақындады. Болашақта бір бастың азықпен қамтамасыз етілуі 35-45 ц азық бірлігіне жеткізілуі тиіс, сонда ол организмнің физиологиялық қажетін өтейді және орташа жылдық сауымды 3500-5000 кг сүтке арттыруды қамтамасыз етеді. Концентраттық азық 1 кг сүт үшін 250-400 г аралығында болуы керек.

Тірі салмағы 520-570 кг, жылдық сауымы 3500-4000 кг сүт болатын сиырлар үшін жылдың азық қажеттілігі мынадай болуы тиіс: пішен - 14 ц, пішендеме – 25 ц, сүрлем - 42 ц, сабан - 5 ц, концентрат - 10 ц, жасыл корек - 40 ц, жайылым - 30 ц, барлық азық бірлігі - 44,7 ц. Жылдың азық шығынының құрылымы (жалпы сіңімділіктің проценті) пішен - 15%, пішендеме -17%, сүрлем - 16%, сабан - 2%, концентрат - 22%, жасыл корек - 18%, жайылым - 10% болуы тиіс.

Ет бағытындағы мал шаруашылығында жемшөпті бір басқа 25-30 ц азық бірлігінде, ал бір сиырға – 33-35 ц азық бірлігінде есептеп дайындау ұсынылады. Нарық жағдайында ұсақ өндірістік кооперативтер, фермерлік және шаруа қожалықтарының құрылуына байланысты қыста ұсталатын сиырлар рационның құрылымында жалпы коректің 40-45%-ы пішен, 37-42%-ы пішендеме, 18-23%-ы концентрат болуы тиіс.

Жемшөп дақылдарының аз өнімділігі мүйізді ірі қара малдың жемшөп қорының өзіндік құны жоғары болатынын көрсетеді. Бұдан мал өнімділігінің төмендігі және мал шаруашылығы саласының шығынды болуы шығады, ал мал шаруашылығының дамуы негізгі дақыл – күріштің агротехникалық өндірілуін талап етеді. Сондықтан келешекте күріш өндірісінің интенсивтілік деңгейін көтеру үшін қолданатын ауыспалы егістіктердегі күріштің алғы дақылдарына көңіл бөлу керек.

Әдебиеттер:

1. Рахметова Р.У. Оптимизация отраслевой структуры производства в рисоводческих хозяйствах: дисс. к.э.н. – Алма-Ата; 1985. – 303 с.

Резюме

Посевы риса в Кызылординской области занимают менее половины площади орошаемой земли, а производство ведется более интенсивно, чем на другой части земли. Больше половины всех орошаемых земель рисоводческих хозяйствах используется под кормовые культуры нерентабельно или не используется. Поэтому уровень интенсивности орошаемой земли в рисоводстве зависит от урожайности сельскохозяйственных культур в целом. В перспективе, чтобы повысить уровень интенсивности орошаемой земли нужно больше внимание уделить не только рису, но и ее предшественникам.

Summary

Rice crops occupy less than half the area of irrigated land, and the production is more intense than in other parts of the earth. More than half of all irrigated rice-growing farms is used for fodder crops uneconomic or not used. Therefore, the level of intensity of the irrigated land in the rice growing depends on the crop as a whole. In the long term, to increase the level of intensity of irrigated land need more attention should be paid not only rice, but also its predecessors.

УДК 631.53.04:633.366

ПОДПОКРОВНЫЙ ПОСЕВ ДОННИКА НА ЗАСОЛЕННЫХ ПОЧВАХ ПРИАРАЛЬЯ

Р.Д. НУРЫМОВА, кандидат сельскохозяйственных наук,
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

Одним из главных факторов повышения урожайности донника является применение удобрений (Н. А. Мелешко, 1931, Т. М. Масалимов, 1971, В. Я. Тютюнников, 1981, П. А. Стецура, 1982, Н. И. Ошаров, 1985, Д. Е. Нурымов, 1995, Р. Е. Елешева и А. Б. Турсинбаева, 1996).

По данным Р. Е. Елешева и А. Б. Турсинбаевой (1996), в исследованиях, проведенных на лугово-каштановых солонцеватых почвах, наибольший урожай зеленой массы донника, 1-го года жизни получен на вариантах при внесении $N_{30}P_{150}K_{90}$ – 1-го год 83,5; 2-го год 377,0 ц/га; навоз 20 т/га; $N_{30}P_{75}K_{45}$ и 446,0 ц/га, на контроле без удобрений соответственно составил 47,2 и 144,0 ц/га.

На удобренных вариантах улучшилось качество сена и накапливалось наибольшее количество азота в почве. Так, на вариантах 40 т навоза и $N_{30}P_{75}K_{75}$ + навоз 20 т/га содержание протеина в 1-ый год жизни донника составило 22,56 и 22,06%, во 2-ой год жизни – 21,15 и 20,77% соответственно, на контроле (без удобрений) – 19,12 и 19,25%. Наибольшее накопление в почве азота отмечено при внесении $N_{30}P_{150}K_{90}$, навоза 40 т/га – 255,1 и 343,9 кг/га и $N_{30}P_{75}K_{75}$ + 20 т/га навоза – 300,7 кг/га.

Положительное действие удобрений на посевах донника способствует дополнительному сбору кормовых единиц и переваримого протеина. Внесение минеральных удобрений обеспечило общий сбор кормовых единиц 2278 – 3777 и переваримого протеина – 588 – 975 кг/га. Содержание кормовых единиц в сене донника на контроле составило 1344, а переваримого протеина – 344 кг/га. За счет внесения высоких норм фосфора и калия собрано дополнительно 2443 кг/га кормовых единиц и 956 кг/га переваримого протеина.

Сравнительное изучение роста и развития донника с кормовой культурой – люцерной показало, что в период вегетации формирование травостоя и нарастание надземной массы их происходит неравномерно.

При этом выявлен и ряд таких важнейших биологических особенностей донника, как способность растений при близком залегании грунтовых вод (0,70 – 1,20 м) сокращать длину главного корня (в глубину) и развивать боковые корни, использовать запасы почвенной влаги ниже пахотного горизонта – 30 – 70 см, меньшее потребление удобрений и воды (в 1,5 – 2,0 раза), усиленное ветвление до 10 – 15,5 стеблей, а у люцерны – только 3,5 – 8,3 шт/м²; получение сравнительно высокого урожая зеленой массы 350,0 – 450,0 ц/га и семян 7,2 – 10,9 ц/га, накопление большого количества растительных остатков до 19 – 22 ц/га, т.е. на 3,0 – 4,5 ц/га больше, чем люцерна и снижению засоренности поля 70 – 90%.

Люцерны при густоте на 1 м² 121 растение и 393 стебля в начале отрастания второго года жизни в сумме за 4 укоса было получено 33,9 т\га, а донник при густоте в 1,5 раза меньше (78 растений) формировал 502 стебля и 46,2 т\га зеленой массы за 2 укоса, или на 36% больше при минимальных затратах труда и средств.

Наибольший прирост биомассы донника второго года жизни приходится на период от начала бутонизации до цветения. В наших опытах уборка донника при достижении 20 – 40% фазы бутонизации (18 мая) обеспечила получение 253,5 ц\га зеленой массы, в фазе полной бутонизации (25 мая) – 321,0 в начале цветения (28 мая) – 29,9, в фазе цветения (11 июня) – 433,5ц\га. Люцерна в фазе цветения (30 мая) дала только 180,7 ц\га зеленой массы.

Результаты исследований показали, что полевую всхожесть семян (70 – 85%) можно значительно увеличить за счет проведения скарификации, а выживаемость растений – обеспечением достаточной влажности почвы в период от всходов до ветвления (15 – 20 мая) путем посева покровных зерновых (ячмень, овес) с низкой нормой высева (2 – 3 млн. шт\га), применением широкорядного (30 см) способа посева и внесением оптимальной дозы удобрений для беспокровного (30 – 60 кг\га фосфора) и подпокровного (30 – 60 азота на фоне Р₆₀) посевов.

Таблица 1 – Влияние внесения органо-минеральных удобрений на динамику роста растений

Варианты опыта	Культура	Высота растений, см				
		3-4 л	5-6 л	6-7 л	7-9 л (ветвления)	Бутонизация
Без удобрений (контроль)	Донник	3,6	7,8	12,5	20,4	38,0
	Просо куриное	4,5	10,3	12,6	24,3	47,1
Навоз 15 т\га	Донник	3,8	8,2	14,1	25,5	38,7
	Просо куриное	5,2	11,0	16,3	33,8	61,1
Навоз 15 т\га+Р ₆₀	Донник	4,6	9,4	15,4	29,0	39,9
	Просо куриное	5,2	12,3	15,8	36,3	62,0
Р ₃₀	Донник	4,6	8,5	14,1	23,4	38,1
	Просо куриное	5,4	10,4	13,0	28,2	50,9
Р ₆₀	Донник	3,7	8,4	13,9	26,7	38,6
	Просо куриное	6,5	11,3	13,6	28,7	49,4
Р ₉₀	Донник	3,9	7,7	14,9	24,6	38,9
	Просо куриное	5,0	12,5	15,0	34,3	51,3
Р ₆₀ N ₄₅	Донник	3,9	8,0	14,5	27,9	41,4
	Просо куриное	5,9	12,1	16,9	33,6	56,0

Динамика роста растений (донник и просо куриное) в начале вегетации (образования от 2 – 3 до 6 – 7 настоящих листьев) изменяется (1,5 – 3,3 см) незначительно. В период наступления фазы 7 – 9 листьев до начала бутонизации темпы их роста увеличиваются. Так, на вариантах с внесением удобрений высота растений донника при появлении 7 – 9 листьев была выше на 3,4 – 9,7 см, чем без удобрений (таблица 1).

В этот период более высокий рост (27,9 – 29,0 см) наблюдается на вариантах, где вносились навоз и азотное удобрение, а самый низкий (20,4 см) на делянках без удобрений и при внесении фосфора – (23,4 – 26,7 см). В период фазы бутонизации рост растений почти выравнивается, разница с контролем составляет – 0,6 – 3,0 см.

Исследованиями установлено, что внесение азотного удобрения и навоза благоприятствует интенсивному росту и усиленному кущению сорняков, особенно просо

куриного, а фосфорные удобрения, наоборот снижают и замедляют темпы их роста. В среднем за два года высота просо куриного на участках, где выращивался донник на варианте навоз 15 т\га+P₆₀ в фазе 5-6 листьев достигала 12,3 см, через 10-14 суток – 36,3 см и в период бутонизации донника – 62 см, а при внесении P₉₀ соответственно: 11,3; 28,7 и 49,4 см. Внесение удобрений ускоряет наступление отдельных фаз донника на 2-5, просо куриного на 3-6 суток.

Быстрый рост злостных сорняков в течение вегетации приводит к сильному заглушению и затенению трав уже в начальном периоде их развития, в результате этого донник замедляет образование продуктивных стеблей и больше изреживается.

Таблица 2 – Густота травостоя и изреживание донника в зависимости от внесения органо–минеральных удобрений.

Варианты опыта	Количество растений, шт\м ²			
	по всходам	в первом укосе	в конце вегетации	% изреживания
Без удобрений (контроль)	514	144	118	77,0
Навоз 15 т\га	574	151	125	78,2
Навоз 15 т\га+P ₆₀	583	132	122	79,0
P ₃₀	507	146	129	74,5
P ₆₀	479	174	135	71,8
P ₉₀	479	155	130	72,8
P ₆₀ N ₄₅	465	144	105	77,4

Из данных (таблицы -3) видно, наибольшее изреживание донника отмечено на делянке без удобрений – 72,0-77,0% и в варианте, где внесен P₆₀N₄₅ – 67,9-77,4%, а наименьшая изреживаемость - при внесении P₉₀ и P₁₂₀ – 65,5-72,8% (таблица 8). Густота стояния растений донника на делянках без удобрений составила по всходам 514, из них осталось 118 шт/м², при внесении P₆₀N₄₅ – 465 и 105 шт/м². Наибольшая густота стояния донника сохранилась в конце вегетации 1го года жизни при внесении 15 т/га навоза + P₆₀ и P₆₀₋₉₀ – 129, 130 и 135 шт/м².

Таблица 3 – Влияние удобрений на химический состав и качество сена донника

Варианты опыта	1-ый год жизни						2-ый год жизни					
	Общая влага	протеин	жир	зола	клетчатка	БЭВ	Общая влага	протеин	жир	зола	клетчатка	БЭВ
Без удобрений (контроль)	14,7	14,0	1,9	6,2	18,6	44,6	15,8	13,0	2,1	6,1	20,7	42,1
Навоз 15 т\га	13,8	15,2	2,3	6,4	19,8	42,5	14,0	14,8	2,5	6,3	20,9	42,2
Навоз 15 т\га+P ₆₀	14,0	16,1	2,5	6,5	20,1	40,8	14,2	15,1	2,7	6,4	21,2	41,9
P ₃₀	14,1	15,3	2,6	6,6	20,2	41,2	14,2	14,3	2,7	6,4	21,3	41,5
P ₆₀	14,4	15,5	2,3	5,9	19,9	42,0	14,8	14,5	2,5	5,8	21,1	41,8

P ₉₀	14,3	15,6	2,4	6,2	20,0	41,5	14,7	14,6	2,6	6,0	21,0	41,6
P ₆₀ N ₄₅	14,5	15,1	2,2	6,3	20,1	41,8	14,9	15,1	2,4	6,2	21,1	41,2

Из данных таблицы 3 видно, что химический состав и качество сена донника в условиях Приаралья значительно изменяется в зависимости от года использования и видов и норм вносимых удобрений. В наших опытах количество сырого протеина в зависимости от вносимых удобрений в 1-ый год жизни составило 15,1 – 16,1%, на 2-ой год жизни снизилось на 0,6 – 1,0% (14,5 – 15,1%).

Содержание жира по годам использования при внесении удобрений под культуру донника в рисовом севообороте на лугово-болотных почвах изменяется в пределах 2,2 – 2,7%.

Наиболее низкое содержание клетчатки отмечено у донника 1-го года жизни на варианте P₃₀₋₆₀ (19,9 – 20,2%) и без внесения удобрений (18,6%).

Литература:

1. Фалалеев Н.А. Донник – прекрасное кормовое и медоносное растение // Сельское хозяйство Казахстана. – 1965. -№3.
2. Шпект Г. и др. Опыт возделывания белого донника //Сельское хозяйство белого донника. – 1961. – №6. – С.20-21.
3. Мейрман Г.Т., Абильтай О.К. Результаты изучения исходного материала люцерны и донника для селекции солеустойчивых сортов // Вестник с-х науки Казахстан. -2004. – №6. – С.48-50.
4. Пряншиников. Донник. Азот в жизни растений в в земледели СССР: // Изб. соч. – М.: Госсельхозгиз, 1953. -Т.2.
5. Тютюнник М. Донник на засоленной почве земледелие. -1967. – №1.

Түйіндеме

Мақалада сортаң топырақты күріш ауыспалы егістінде түйежоңышқаның бүркемелі өсіру тәсілдерін зерттеу жұмыстарының қорытындылары көрсетілді.

Зерттеу нәтижесі бойынша түйежоңышқаны бидай мен арпаны салыстырғанда арпа таңдап алынды. Түйежоңышқа мен арпаны бүркемелеп егілгенде 2 млн дана/га болғанда ең аз ылғал сиымдылығы 70%-ға, ал арпа 3 млн дана/га болғанда ең аз ылғал сиымдылығы 80%-ға жеткізу қажет екенін көрсетті.

Summary

The results of Melilotus growth technology on the Prearal salted are selected and the optimal ratio of barley seeding (2-3 mil units/ha²) and the regime of irrigation (70-80% LHg) are fixed.

ӨОЖ 631.5:633.863.2:631.582:631:561.2

КҮРІШ АУЫСПАЛЫ ЕГІСІНДЕ МАҚСАРЫ ДАҚЫЛЫН ӨСІРУДІҢ АГРОТЕХНИКАСЫ

К. ШЕРМАҒАМБЕТОВ,

Ә.М.ТОҚТАМЫСОВ, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, доцент,

Ж.Б. ЖҰМАТАЕВА, магистрант,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Еліміздегі өсімдік шаруашылығы саласының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – халықты жеткілікті мөлшерде сапалы өсімдік майымен қамтамасыз ету, яғни майлы дақылдар өнімдерінің жалпы түсімін 790-850 мың тоннаға жеткізу және одан 150-160 мың тонна өсімдік майын өндіру болып табылады.

Майлы дақылдарға дәнінде техникалық мақсаттарға пайдаланатын майдың ерекше түрі – шыны майы бар өсімдіктердің үлкен тобы жатады. Оларға күнбағыс, шашақты (майлы) зығыр, қыша, арыш, арахис, майкене, мақсары, күнжіт, майлы көкнәр, перилла және ляллеманция кіреді.

Мақсарының дүниежүзіндегі егіс көлемі 2,0 млн гектарға жуық. Ең көп егісі Үнді, Мексика, АҚШ, Қытайда, Қазақстан Республикасы мақсары егісі ауданы жағынан ТМД мемлекеттерінің арасында бірінші орын алады. Егер, 1930 жылы Республикада мақсарының егіс ауданы 6,6 мың га болса, 2004 жылы 106 мың га, ал 2009 жылы ол көрсеткіш 170 мың гектарға жетті. Тұқым өнімділігі 6-7 ц/га құрайды. Мақсары дақылы негізінен еліміздің оңтүстік өңірінде (Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Қызылорда және Жамбыл облыстары) өсіріледі. Соңғы жылдары ол Қазақстанның солтүстігінде және батысында да өсіріле бастады[1].

Мақсары – көп еңбек сіңіруді қажет етпейді, тұзға, қуаңшылыққа шыдамды, жамылғы дақыл ретінде күріштік ауыспалы егістікке оңай енгізіледі. Мақсарыны өндіру технологиясын зерттеу күріштіктегі топырақтардың құнарлығын арттыру, суармалы егістік жердің өнімділігін және тиімді пайдалануын көтеруге бағытталған.

Тағамға қолданылатын өсімдік майының қайсы бір түрі болмасын, оны мақсары майымен ауыстырғанда 8 аптадан кейін қан құрамындағы холестерин 9-15%-ға төмендейтіні ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Соңғы жылдары қалыптасқан нарықтық қатынасқа байланысты өсімдік майына деген сұраныс уақыт өткен сайын артып келеді. Ресми деректерге сүйенсек, бүгінгі таңда өсімдік майының өзімізде өндірілетін көлемі ішкі сұраныстың 13-17%-ын, ал өнім жоғары болған жылдары 24%-ын құрайды екен. Қазақтың халқын медициналық нормаға сәйкес өсімдік майымен қамтамасыз ету үшін шет мемлекеттерден үлкен көлемде өнімді сатып алуға тәуелді екенбіз. Сол себепті майлы дақылдарды өсіру және олардың егіс көлемін арттыру өзекті мәселеге айналмақшы.

Мақсары–Қызылорда облысы үшін аса зор дақылдардың бірі. Себебі жыртылған жердің жоғары концентрациялы тұзына төзімді және басқа да техникалық дақылдармен салыстырғанда ылғалды 2-2,5 есе аз тұтынады. Алғаш рет күріш ауыспалы егіс жүйесі жағдайында тұқым себер алдындағы топырақ өңдеу жұмыстарын минималдау мақсатында жалпақ табанды КПП-4,0 культиваторы қолданылды. Культиватормен 15-21см тереңдікте өңдегенде топырақ бетінің тегістігі өзгермейтіндігі, арамшөптердің 84,2-89,7%-ы, оның ішінде ең зиянды қамыстың 90,0-96,2% өлетіндігі анықталды. Нәтижесінде дәннің өнгіштігі 31,8-32,0%-ға, күріш өсімдігінің пісу дәуіріне дейін сақталуы 95,7-96,8%-ға, өнімділік 50,7-53,7 га//ц-ге дейін өсті. Керісінше күрішті өсіруге жұмсалатын шығын 25%-ға кеміді.

Зерттеу объектісіне мақсары дақылының «Милютинский 114» сорты. Эксперименттер далалық және зертханалық жағдайда жүргізілді. Тәжірибе эксперименті 2011-2012 жылдары Ы. Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ-нда, Қарауылтөбе тәжірибе шаруашылығының 7-танапты ауыспалы егістігінің 6 танабында жүргізілді.

Мақсарының «Милютинский 114» сорты - Египеттен алынған нұскадан бірнеше рет жеке саралау тәсілі бойынша Милютин тәжірибе станциясында, Өзбекстанда шығарылған. Бойы – 54-70 см, орташа - 59 см. Бұтақтану коэффициенті - 4,7, жинақты келеді. Өсімдіктің ықшам формалы жапырақтары жұмыртқа пішіндес, ұштары тікенексіз. Қауашақтары күмбез пішіндес. Орташа 1 түпте 7,2 қауашақ бар. Әр қауашақта 30-40 дән шоғырланған. Дәндері ірі, 1000 дәннің орташа салмағы 41,8 грамм. Дәннің қабығы дәннің 38,4 - 44,6%-ын құрайды. Өсіп жетілу ұзақтығы - 105 күн. Қуаңшылыққа төзімді. Дәндегі май құрамы 32-34%, өнімділігі 4-7 ц/га. Сорт 1955 жылдан аудандастырылған.

Кесте 1 – Мақсарының тұқым себу тәсілі мен себу мөлшеріне байланысты «Милютинский-114» сортының өнімділігі

Тәжірибе варианты			Өсімдік саны, дана/м ²					
Дақыл	Себу тәсілі	Тұқым себу нормасы, кг/га	Негізгі дақыл	өнімділік, %	Арамшөптер, оның ішінде:			
					қамыс	қоға	шиін	Барлық арамшөп
Мақсары	Дәстүрлі	30	29,5	39,4	-	5	7	12
	Жалға егу	10	14,0	58,4	-	7	11	18
		15	21,9	52,6	-	10	13	23
		20	26,1	48,9	-	14	17	31

1-кестеде көрсетілгендей мақсарыны жалға егу әдісінде өсімдік көп сақталған. Дәстүрлі әдісте мақсарының тіршілік ету қабілеті 88,1% көрсетсе, жалға егу әдісінде мақсары 96,9-97,3% сақталған. Өсімдік биіктігі бойынша нұсқа арасындада қатты айырмашылық бар. Мысалы, бақылау нұсқасында мақсарының биіктігі 48 см көрсетсе болса, дән себу мөлшері 10 кг/га жалға егу әдісінде өсімдік биіктігі 84 см. Мақсарының себу мөлшері 15 және 20 кг/га-да өсімдік биіктігі бақылау нұсқасына қарағанда 69 және 57 см жетті. Қорыта айтқанда, жалға егу әдісінде мақсары өте жақсы дамыды.

Ауыспалы егістегі орны – Тұзданып сорланған, арамшөптері, әсіресе шиін, қамысы көп, механикалық құрамы ауыр, нығыздалған сазды құнарсыз, топырақ құрамында органикалық заттары аз жерлерде мақсары нашар өсіп аз өнім береді. Дегенмен, дұрыс күтіп-бапталған жағдайда әртүрлі алғы дақылдардан кейін мақсары жақсы өсіп мол өнім береді.

Егістік дақылдардан жоғары және тұрақты өнім жинауды тек қана ғылыми негіздегі ауыспалы егісті дұрыс пайдалану арқылы ғана жүзеге асыруға болады. Д.С.Васильев, Н.Г.Потеханың (1986) пікірлерінше, жаздық және күздік дақылдары, дәндік және сүрлемдік жүгері мақсарыға жақсы алғы дақыл болып табылады. Я.Н. Момот (1956) тәжірибе деректеріне сүйене отыра, мақсары онтүстіктің ыстығына және қуаңшылығына төзімді дақыл болғандықтан алғы егіс таңдалмайды деп есептейді, сондықтан оны әртүрлі алғы дақылдардан кейін орналастыра беруге болады. Алайда, ауыспалы егісте астық дақылдарынан кейін өсіру тиімді, кейбір жағдайда монодақыл есебінде бір орында бірнеше жыл өсірілуі мүмкін. Ван Жау Му (1993) ұйғарымынша, мақсарыға жақсы алғы дақылдар – бұршақ, картоп, жүгері және бидай. Мақсарының өзі де астық дақылдарына жақсы алғы егіс болып саналады.

Тыңайтқыш беру. Мақсары танаптарына қолданылатын тыңайтқыштар жүйесі сүдігерге сіңірілетін негізгі тыңайтқыштардан, тұқыммен бірге берілетін және үстеп қоректендіруден тұрады.

Мақсары танаптарына орғано-минералды тыңайтқыштар себу өнімділікті және тұқымша сапасын жақсартады. Ван Жоу Му (1993) ҚХР жағдайында мақсары танаптарында 30 т/га көң шашуды ұсынған, көптеген зерттеушілер мақсары егісіне 40-60 кг мөлшерінде азот, фосфор және калий тыңайтқыштарын беруді ұсынады. Кейбір ізденушілердің пікірінше, минералды тыңайтқыштарды негізгі тыңайтқыш ретінде беруден гөрі, үстеп қоректендіру пайдалы деген тұжырымға келеді.

Республиканың ылғалмен қамтамасыз етілген аудандарында мақсары танаптарына азот 40-60 кг, фосфор -60 кг және 30 кг мөлшерінде калий тыңайтқышын беру өнімділікті және дән майлылығын көтеруге әсерін тигізеді. Фосфордың жарты мөлшері мен калий толықтай сүдігер жыртар алдында азотпен фосфор тұқыммен бірге, қалған мөлшерді бірінші культивациямен бірге енгізеді.

Топырақ өңдеу жүйесі. Мақсары танаптарында жүргізілетін негізгі топырақ өңдеу жүйесіне аңызды сыдыра жырту және күздік сүдігер тарту жатады. Республиканың оңтүстігінде масақты астық дақылдарын жинап алғаннан кейін күзде танап 6-8 см тереңдікке сыдыра жыртылып, содан кейін 1-2 аптадан соң 20-22 см тереңдікке соқамен аударылып жырттылады.

Қытай Халық Республикасының Қазақстанмен шектес аймақтарында мақсары танаптары күзде 25-27 см тереңдікке жырттылады, себебі өсімдіктің тамыр жүйесі тереңге бойлайды. (Ван Жау Му, 1993).

Ерте көктемде сүдігер тырмаланып, қажетінше 1-2 рет культивацияланады. Себер алдындағы культивацияға дейін арамшөптерге қарсы топырақ гербициді бүріккіш құралмен бүркіліп (ПОУ) іле тырмамен жабылады. Көпжылдық және біржылдық қосжарнақты арамшөптерге қарсы торфи (2,0-2,5 л/га), трефлан (4-10 л/га), астық тұқымдас арамшөптермен күресу үшін фюзилад супер (1-2 кг/га біржылдық және 2-4 кг/га, көпжылдық арамшөптерге қарсы қолданылады.

Тұқымды себуге дайындау. Мақсары тұқымы себу кондициясына жеткізіліп, тұқымға арналған үлгікалып (стандарт) талаптарына сай келуі керек. Тұқым құрамындағы негізгі дақыл үлесі 95-98%-дан кем емес және зертханалық өңгіштік 85-95% болуы керек. Себу алдында ауруларға қарсы тұқымды 200ФФ, 34% 3-4 кг/т; ТМТД 80%-2-3 л/т; фундазол – 3кг/т улы химикаттарының бірімен дәрілейді (ПС-10 немесе басқа құрылымда).

Себу мерзімі. Мақсары ерте себілетін дақылдар қатарына жатады. Топырақтың 10 см қабаты 6-8⁰С жылынған кезде себеді, себу мерзімін кешіктіру өнімділікті төмендетеді және зиянкестермен зақымдану қаупін күшейтеді.

Қазақстанның оңтүстік шығысының тау бөктері аймақтарында мақсарыны сәуір айының бірінші онкүндігінің аяғында, ал осы өңірдің шөлді-далалы аймағында наурыздың аяғы – сәуірдің басында себу ұсынылады (Т.Н.Нұрғасенов және т.б., 2003).

Қазақстанның оңтүстігінде наурыздың 2-ші онкүндігінде, ал солтүстігінде және батысында сәуірдің аяғы-мамырдың бірінші онкүндігінде сепкен дұрыс. Республикадағы оңтүстік шығысының қары аз, көктемгі егістегі ылғалы жеткіліксіз шөлді-далалы аймағында мақсарыны қыс түсер алдында себу қарастырылады, яғни қараша айының бірінші онкүндігінде. Аталған жағдайдағы мақсары өнімділігі көктемгі мерзімде себілген дақылдан кем түспейді (С.С. Арыстанғұлов, 2009). [1]

Себу тәсілі. Мақсарыны тұқымға өсіруде оны кең қатарлы тәсілмен (45-60 см) себу ұсынылады. Отамалы дақыл ретінде мақсарыны кең қатармен себу арамшөптермен күресуде тиімді. Ылғалмен қамтамасыз етілген жерлерде және суармалы егіншілікте дақылды жаппай қатардағы (15 см) тәсілмен себуге болады.

Республиканың оңтүстік шығысында мақсарыны тұқымға екі ізді таспалы тәсілмен (60x15x15) себу мүмкіндігі қарастырылуда. Дақылды таспалы тәсілмен себу, кең қатарға қарағанда өнімділікті 10-15% жоғарылатады.

Себу мөлшері. Кең қатарлап (45-60 см) себуда гектарына 200-300 мың дана өңгіш тұқым немесе 8-12 кг себіледі, екі ізді таспалы тәсілмен-12-14 кг/га, жаппай қатардағы тәсілде -20-24 кг/га тұқым себіледі. Тұқым себу тереңдігі 5-6 см, ылғал төмен жерлерде -7-8 см.

Егістікті күтіп-баптау шаралары. Танапты тырмалаудан (егін көгі шыққанға дейін және шыққаннан соң) және қатараралықты (2-3 рет) өңдеуден тұрады. Кең қатармен себілген мақсары егісі КРН 4,2 немесе КРН 5,6 культиваторларымен қатараралықтары өңделеді. Бірінші рет культивациялау 6-8 см тереңдікте, екіншісі 8-10 см, ал үшіншісі 6-8 см-ге жүргізіледі. Бірінші культивациямен бірге өсімдік минералды тыңайтқыштармен үстеп коректендіріледі.

Соңғы егіншілікте мақсарыны 2-3 рет суару ұсынылады. Әрбір суару мөлшері 600-800м³/га.

Республиканың оңтүстігінде және оңтүстік шығысында мақсары егісі 30 аса зиянкестермен зақымдалады. Олардың ішіндегі кең тараған түрлері: кіші және үлкен мақсары бізтұмсықтары, мақсары шыбыны, жидек кенесі және т.б. Күресу шаралары: егер бізтұмсықтар саны 1 шаршы метрде 2-3 данадан асса, онда 5% каратэ немесе кинмикс 2,5% препараттарының бірімен 0,15-0,20 л/га мөлшерінде (жұмысшы ерітінді-200-250 л/га) егістік бүркеледі.

Мақсары ауруларына қарсы (тат жапырақтың қоңыр дағы т.б) алдын алу шарасы ретінде тұқым дәріленеді (жоғарыда жазылған).

Мақсарыны жинау. Мақсары тұқымын толық піскенде астық комбайндарымен тікелей орып бастырады. Мақсары тұқымдары біркелкі піседі және шашылмайды, сондықтан оны кешірек те жинауға болады.

Агротехникалық ерекшеліктері. Ауыспалы егістерде мақсары күздік бидай мен жүгеріден кейін орналасады. Оны кез келген дақылдардан кейін де егуге болады. Мақсарының жоғары өнім алу үшін топырақты сапалы өңдеу-терең сүдігер жырту, ерте көктемде тырмалау мен қопсытулар жүргізілуі тиіс. Ылғал жеткілікті аудандарда оған тыңайтқыштар өте қажет. Оның топырағын өңдеу күнбағыстыкіндей.

Мақсары тұқымын өте ерте жаздық астықтармен бір мезгілде кеңқатарлы (қатараралықтары 45см) тәсілмен себеді. Себу мерзімінің кешеуілдеудеуінен өнім күрт түсіп кетеді. Себу мөлшері гектарына 10-12кг. Себу тереңдігі 5-6 см, топырақ ылғалы жетіспейтін жағдайда 7-8см.

Мақсарыны 50х50 немесе 60х60 см схемада шаршы-ұялы тәсілмен себудің болашағы зор. Бұл тәсілде де себу тереңдігі 5-6см болады.

Егісті күтіп-баптауға көктеген кезінде тырмалау мен қатараралықтарды 3-4 рет қопсытулар кіреді. Мақсары егісін кеңқатарлы егісте сиретуде қатарда 12-15см аралықта өсімдік қалдыратын болса, шаршы-ұялы тәсілдерге ұяда 4-5 өсімдіктен қалдырады.

Мақсары біркелкі піседі және оның тұқымы шашылып қалмайды. Сондықтан оны толық піскенде астық комбайнымен жинап алады. Жаңа орылған мақсарыны бастыруда тұқымның себетке берік орналасуынан бірқатар қиындықтар туындайды. Танапта тұрып немесе маяда жатып кепкеннен кейін себеттегі тұқымның беріктілігі бұзылып жеңіл бастырылады. Бастыру күнбағыс немесе астық ұнтағыштарымен атқарылады.

Мақсары комбайнмен жинағанда толық піскеннен кейін де бірнеше күн тұрғызып барып орып бастырған дұрыс.

Әдебиеттер:

- 1.Можаев Н.И., Әрінов Қ.К., Нұрғалиев А.Н., Можаев А.Н. Өсімдік шаруашылығы. — Ақмола, 1993.
2. Жанзақов. М.М., Мырзабек. К.А. Агрономия негіздері. – Қызылорда: Тұмар, 2007.

Резюме

На основе обобщения результатов собственных исследований и передового опыта определены основные агротехнические приемы (дозы внесения минимальных удобрений, норма высева) оказывающие влияние на формирование урожая сафлора в условиях Кызылординской области.

Summary

According to the analysis of their own research results of research excellence determination of the main agricultural practices (doses of mineral fertilizers, seed rate) affects formirovanie safflower cros in Kzylordinskoy area.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

<i>Қамзаева К.С.</i> Тіл біліміндегі есімді сөйлемдер	3
<i>Майгельдиева Ж.М.</i> К вопросу о профессиональной подготовке преподавателя русского языка в условиях развития полиязычного образования	7
<i>Оспанова Ф.Ә.</i> Фразеологияның уәждемедегі көрінісі	11
<i>Оспанова Ф.Ә.</i> Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерді салғастырудағы лингвомәдени ерекшеліктер	17

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

<i>Айтбаева М.А., Нурекеева А.Б.</i> Студенттердің коммуникативтік құзіреттілігін дамыту педагогикалық мәселе ретінде	23
<i>Ағыбаева Ұ.Б., Қойшыбаева Қ.Б., Сабиева А.Ж.</i> Мүмкіндігі шектеулі балалармен психокоррекциялық жұмыстарды ұйымдастыру	27
<i>Асылбекова Ж.О.</i> Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру жолдары	31
<i>Бейсембаева Ш.Ш.</i> Интерактивные методы в процессе обучения русскому языку	35
<i>Болат С.</i> Оқыту үдерісінде ойынды пайдаланудың тәрбиелік мәні	37
<i>Керейтбаева Р. А.</i> Инновациялық оқыту технологиясына сүйене - жастарды патриоттық отансүйгіштік рухта тәрбиелеу	41
<i>Сарсенова Д., Коптлеуова А., Изтлеуова Б.</i> Метод развития критического мышления через чтение и письмо как одно из инноваций практической методики	45
<i>Сарсенова Д.</i> Возможности формативного оценивания знаний студентов в вузах Казахстана	49

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

<i>Ахметов Б.Б., Әмірзақова М.А.</i> Әлеуметтік саясаттың теориялық негіздері	52
<i>Жаксылыкова Ж.Т.</i> Репутация – неопенимый капитал компании	56
<i>Исаева Г., Болатқызы С.</i> Қазақстандағы туризмнің жағдайы мен дамуы	59
<i>Казбекова Л.А., Елпанова М.А.</i> Қазақстан Республикасының құрылыс кешенінің қазіргі жағдайы	62
<i>Қоржынбаева З.Ж.</i> Аграрлық салада маркетингтік қызметті ұйымдастыру тетіктері	68

Смагулова Ж.Б. Особенности мерчандайзинга сыра и анализ его применения в супермаркетах Кызылорды	74
Өмірзақова М.А. Әлемдік қаржылық дағдарыс және Қазақстандағы макроэкономикалық тұрақтандыру мәселелері	78
Шайнұров А.С., Саржанов А.С. Аймақтағы дәнді дақылдар өндірісінің экономикалық тиімділік көрсеткіштері	83

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

Ермұханова Н.Б., Абдрахманов С.Т. Ксенобиотиктер биотрансформациясындағы метаболизм процесі нәтижесінде түзілген өнімдердің түрленуіне жүргізілген зерттеулерді талдау	89
Калыбаева А.Қ., Әли Ж., Мұхтаров Ш. Электр энергиясын сымсыз берудің әдісі	94
Құлмырзаев Н.С., Нысанқұлова Б.Ә. Жоғарғы оқу орнындағы инженерлік – техникалық мамандықтарға графикалық оқытудағы қашықтықтан оқыту технологиясының әдістемелік ерекшеліктері	98

ФИЗИКА ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

Абдикаримов Б.Ж., Туретаева А.А., Алехин А.Д., Остапчук Ю.Л., Рудников Е.Г., Войтешенко А.В., Репула А.М. Влияние добавления наночастиц лапонитов на вязкость раствора вблизи критической температуры расслоения	103
Манбетова Ж.Т., Ногай А.С. Термобергіштерге арналған жартылай өткізгіштік материалдардың сезгіштігін жоғарылату	108
Шаймуратов А.А. Қатты қиылысқан аймақта базалық станциялардың санын оптималдау	113

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ

Бәкірұлы Қ., Мырзабек К.А., Жакеева М.Б. Қазақстандық Арал өңірі жағдайында күріш дақылының шетелдік селекция сорттары мен экологиялық сортсынау	121
Жусупова Л.К. Обзор экологических исследований бассейна реки Сырдарьи	124
Наурызбаева А.Ш. Қызылорда облысы агроөнеркәсіп кешені дамуының проблемалары мен келешегі	128
Нурымова Р.Д. Подпокровный посев донника на засоленных почвах Приаралья	134
Тоқтамысов Ә.М., Жұматаева Ж.Б., Шермағамбетов К. Күріш ауыспалы егісінде мақсары дақылын өсірудің агротехникасы	138